

ЖЫВА
ДЫЛ

6.7

Д. А. Монгуш
К. Б. Доржу

ТЫВА ДЫЛ

ОРТУМАК ШКОЛАНЫН
6 – 7 КЛАССТАРЫНГА
ӨӨРЕДИЛГЕ НОМУ

*Тыва Республиканың өөредилге, эртем
болгаш аныяктар политиказының
яамызы бадылаан*

ДӨРТКҮ
ҮНДҮРҮЛГЕЗИ

МИН. ОБРАЗОВАНИЯ РТ
БИБЛИОТЕКА
ШКОЛЫ № 1 Г. КЫЗЫЛА
ИВВ №

ТЫВАНЫҢ Ю. Ш. КЮНЗЕГЕШ АТТЫГ
НОМ ҮНДҮРЕР ЧЕРИ
КЫЗЫЛ – 2007

6 класс

1. Тыва дыл дугайында.

Тыва дыл – Тыва Республиканың үндезин чурттакчылары болур тываларның төрөөн дылы. Тыва кижилер чүсчүс чылдар иштинде төрөөн дылының дузазы-биле аразында харылзажып, күш-ажылчы арга-дуржулгаларын солчуп, ажыл-херээн бүдүрүп, ажы-төлүн кижизидип келген. Тыва улустуң ёзу-чаңчылдарын, чүдүлгө-сүзүглелин, бойдус болгаш ниитилел талазы-биле билиглерин, аас чогаалын болгаш ыры-хөгжүмүн төрөөн дылының дузазы-биле билип ап болур.

Тыва бижикти 1930 чылдың июнь 28-ге күштүг кылдыр бадылааш, ажылгалага киирген. Ооң мурнунда үеде бижикке өөренир дээн тыва кижилер чок болза эрги моол бижикти болгаш моол дылды, чок болза орус бижикти болгаш орус дылды өөренир турган. Национал тыва бижикти баштай латин үжүккө үндезилеп чогааткан. Ооң соонда он чыл ажып чорда, ону орус үжүктүн (алфавиттин) үндезининче шилчиткен.

Алыс угунда муң ажыг чыл мурнунда-ла тываларның болгаш оларга төрөл түрк улустарның өгбелери эрте-бурунгу түрк бижикти ажыглап чораан.

Тыва бижикти чогаатканы республиканың политика, ажыл-агый болгаш культура талазы-биле хөгжүлдезин дүргедедириңге, тыва дылдың ниитилелге ужур-дузазының улгадырынга улуг ужур-дузалыг болган. Тыва дыл кырында номнар парлаттынып, солуннар үнүп турар. Тыва чечен чогаал төрүттүнген болгаш ам чедишкинниг сайзырап турар. Тыва уруглар, аныяктар төрөөн дылының кырынга өөренир, билиг чедип алыр арганы алган. Тыва дылды албан-херек кылырынга база ажыглаар апарган. Тыва дыл кырында радио болгаш теледамчыдылгалар база болуп турар. Тывада театр, музыка, чурулга уран чүүлүнүң, бот-тывыңгыр уран

чүүлдүң сайзырап турары база-ла тыва дылдың бижиктиг апарганы-биле холбашкан.

Тыва дылдың ниитилелге ажыггалалының ынчаар делгем апарганының түңнелинде ооң дээди – литературлуг хевири тывылган. Литературлуг тыва дылдың сөс курлавыры байлак апарган, фонетиктиг болгаш грамматиктиг тургузуунда чамдык өскерлишкиннер болган, стильдери (чугааның каяа хереглеттинерин барымдаалап ажыглаар хевирлери) улам сайзыраан. Ниитизи-биле тыва дыл – тыва нацияның дылы национал дыл апарган. Мооң-биле кады тыва дылдың чер-черде янзылары (диалектилери, аялгалары) ам-даа чугула черни ээлеп, литературлуг дылдың байыр дөзү болуп артпышаан, чечен чогаалга чер-черниң онзагай чүүлдерин көргүзеринге ажыглаттынып турар.

Школага тыва дылды өөренириниң бир чугула сорулгазы болза литературлуг дылдың нормаларын шиңгээдип ап, оларны чөп ажыглаарының чаңчылдарын алыры болур.

Тыва Республиканың Конституциязын ёзугаар Тываның девискээринде күрүне дылы кылдыр тыва дыл болгаш Россия Федерациязының ниити күрүне дылы орус дыл ажыглаттынып турар.

Тыва дылдың ужур-дузазы чүдел?

Тыва бижик кажан тывылганыл?

Амгы цеде литературлуг тыва дыл ниитилел амыдыралында канчаар ажыглаттынып турарыл?

Тыва дылдың чер-черде янзыларының ужур-дузазы чүдел?

Школага тыва дылды өөренириниң бир чугула сорулгазы чүдел?

Тывада кандыг дыл күрүне дылы бооп турарыл?

1. Номчуңар. Шүлүкте кандыг кол бодалдар илереттингенил, билип турарыңар-биле чугаалаңар. Шүлүкчүңүң төрөөн дылыңга ынаа кандыг сөстөр-биле илереттинип турарыл? Ол сөстөр кирген одуругларны дүжүрүп бижип алыңар.

ТЫВА ДЫЛЫМ.

(Үзүңдүлөр)

Орус дылда кожаң ырга ынаам аажок.

Ол дыл дээрге чуртталгамның чамдыгы дээр мен.

Бижип, номчуп, сактып, дыңнап, боданганым,

Билип алган орус дылым үнелээр мен...

Ынчалза-даа мээң хуумда чарылбазым,
Ынак мен деп чугаалааным чаңгыс дыл бар! –
Айдың дүне өпей ырын ырлап оргаң,
Авамның мээ чаяп берген эртинези –
Чидиг чепсээм, өөрүшкүм, муңгаралым,
Чигзинижим, ынакшылым, изиг ханым,
Өлүп чыда байырлажыр сөөлгү сөзүм,
Өртек билбес байлакшылым – тыва дылым.

Игорь Иргин

2. Номчунар. Школага уруглар кандыг дыл өөренип турган-дыр? Тыва дылды ынчан чүгө эртем кылдыр өөрөнмейн турган деп бодаар силер?

Школа дээр херимниг дөрт өрээл улуг бажыңны шаанда маңаа чурттап турган садыгжы бай орустан хавырган чүве-дир. Бир өрээлин өөренир класс, ийигизин – столовая, үшкүзүн – оолдар чыдар, дөрткүзүңге уруглар удуур кылдыр белеткеп каан.

1929 чылда Балган башкывыс орус үжүк өөредип эгелээн. Бир чыл өөрөнгөш, шору орустаар апарган бис. Оон аңгыда хоорайывыс хөй орус чурттакчылыг, ойнаар оолдарывыс база орустар болганы дыл өөренип алырынга дыка дөгүм болган.

Ынчан Шагаан-Арыг хоорайга школаның бирги чадазын доозуп, Ойраатка¹ ортумак эртем чедип ап, 1941 чылда ветеринария академиязын, каш чылдар эрткенде, аспирантураны доозуп, Тываның баштайгы эртемдени болу бергенимни, олла бүгү чылдарны өөрүшкү-биле сактып чор мен. Чааты-Аксының² школазының меңээ хайырлаан аас-кежи кажан-даа уттундурбас. (*Илья Кызыл-оол.*)

О 3. Номчунар. Үзүндүде көргүскен болуушкуннар кайы үгө хамааржыр деп бодаар силер? Чүгө? Чүүлдүң утказын эдертиг кылдыр допчулап чугааланар.

... Төрээн Тывавыска келиривиске, бир онза өскерилген чаа чүве: каяа-даа баарга, кижиле бүрүзү – херээжен, улуг, аныяк чок төрээн бижиин өөрөнгөн – анаа-ла дүүрээзинни!

Бижик билбес чорукту узуткаарының ниитилели – БУН деп организация ажылдап турар болду. Тываның бодунун төрээн бижиин латин үжүк-биле чогаадып, бадылаан, хамык албан-херекти ооң-биле чоруда берген.

¹ Ойраат – амгы Даг-Алтай Республика.

² Чааты-Аксы – Шагаан-Арыг.

«Шын», «Хостуг арат», «Аревэ шыны» солуннар шагдала үнүп, бүгү чонда тарай берген. Келирим билек, «Аревэ шыны» солунга ажылдадып каан, канчаар-даа чай чок. (Степан Сарыг-оолдуу-биле.)

5 КЛАССКА ӨӨРЕНГЕН ЧҮҮЛДЕРИН КАТАПТААРЫ.

□ 4. Номчунар. Шүлүктүң автору кандыг кол бодалды илередир дээнил?

Чуруп, бижип чаңчыккалак, Азарганчыг холу-биле Чугай туткаш, самбырага Алдын-кыс кээп туруп алган.	Бутгарынга бедиктенгеш, Мурнунда бо самбырага Далаш чокка Алдын-кыс-даа «Тайбың» деп сөс бижий каапкан.

Одуруглай салгылап каан Кара-кара парталардан Ооң бижип билир сөзүн Хамык өөрү манап орган.	Дааш туруп шыя туткан Таварылга эвес-тир ол. Уругларның, бичиилерниң Угаанынга сиңген сөс-түр.

Кызыл-Эник Кудажы

2. Синтаксис болгаш пунктуация.

5. Номчунар. Карартыр парлаан сөс каттыжышкыннарын ушта бижээш, оларның чугула (өзек) болгаш чагырткан сестерин шыйыг ажыглап көргүзүңер.

Улегери. $\overbrace{\hspace{1cm}}$ \downarrow $\overbrace{\hspace{1cm}}$ \downarrow $\overbrace{\hspace{1cm}}$ \downarrow $\overbrace{\hspace{1cm}}$ \downarrow
Өгнү доллар. \checkmark - чагырткан сөс, $\overline{\hspace{1cm}}$ - чугула сөс.

Солун келир. Орлан номчуур. Сонуургааннар өгнү доллар. Шагар ирей изирниккеш, Шагзырай бээр, берзени бээр.	Он хар харлаан тыва бижик Оюн уткуур үе кээрге, Бижик бөлгүм тургустунган, Бичини башкы айтырып кирген.

Монгуш Кенин-Лопсан

6. Бердинген сестерден сөс каттыжышкыннарын тургузуп бижинер, чугула болгаш чагырткан сестерни шыйып көргүзүңер.

Кичээл, онаалга, кылыр, бижиир, алыр, эки, школа.

7. Чугула болгаш чагырткан сестери дараазында чугаа кезектеринден илереттинген сөс каттыжышкыннарындан тургузуп бижнер.

1) чүве ады биле кылыг сөзүндөн (*ном номчуур* дээн ышкаш);

2) демдек ады биле чүве адындан (*кызыл галстук* дээн ышкаш);

3) сан ады биле чүве адындан (*беш кыдырааш* дээн ышкаш).

О 8. Сөс каттыжышкыннарын ажыглап, домактардан чогаадыңар.

Алдын күс, дүжүт ажаалдазы, өөреникчилерниң дузазы, бедик дүжүт, четтиргенин илередир.

9. Номчуңар. Медээ, кыйгырыг домактарын айтыңар.

Ырлыг-Булактың кыдыында чайгы ногаан спортчу шөлде өң-баазын чычыы-торгу, хип-хилиң туктарны чымчак салгын хоюңнады суйбап турган. Кирер эжик кырында калбак кызыл пөс херип каан, ында ак будук-биле бижээн сестер кайы оран-чоктан көстү бээр: «Малчыннарга болгаш тараажыларга изиг байыр!»

Пөстөрде бижиктер, кыйгырыглар-ла хөй. «Кежээниң мурнунда – хүндү, чалгааның мурнунда – кочу», «Чайгы чаңгыс хүн бүдүн кышты чөмгөрер», «Чайын шанаң септе»...

... Мөгелер ногаан шыкка ачыр-дачыр тутчуп эгелээн. Оон үр-даа болбаан.

– Аъттар чоруп олур!

Кыйгы дыңналган соонда, хамык ара-албаты чон аът аксы тыртар черже бурт дээн. (*Кызыл-Эник Кудажыныы-биле.*)

10. Дараазында медээ домактарын айтырыг домактары кылдыр аас-биле эде тургузуңар.

Өөредилге чылы эгелей берген. Бисте чаа школа ажыттыңан. Ол школа үш каът. Аңаа өөренир өөреникчилер дыка хөй.

О 11. Номчуңар. Домактарны кежигүннер аайы-биле сайгарыңар.

Анай-кыс орта элээн боданган. Адыг дыргааның уржуундан ам база чугаа-соот үндүрер бе? Мында ооң ада-иезиниң бак сеткили бар бе? Чаш уруглар кавайының бажынга адыг

дыргаа азары чаа шагның чаңчылы эвес-тир... Ам канчаарыл? Эрги ёзунуң кудазынга Анай-кыс чөпшээрешпеди. Адыг дыргаан канчаарыл? Үндүр октаптар бе? (*Кызыл-Эник Кудажы.*)

12. Номчуңар. Чаңгыс аймак кежигүннерлиг домактарны айтыңар. Кандыг чаңгыс аймак кежигүннер кандыг бижик демдээ-биле аңгылат-тынганын тайылбырлаңар.

Уруглар аас чогаалыңга өпей ыры, көгүдүг, дүрген-чугаа, тоол, тывызык, электежиглер хамааржыр.

Бичии чаштар боттарының хире-шаа-биле тывызык, со-нуургак. Олар аас чогаалын дамчыштыр бойдушту, дириг амы-таннарны, кижилерниң аажы-чаңын билип ап турарлар. Чонга сураглыг чеченнер уругларның төрөөн бойдушка ынаан, чараш чүвөгө хандыкшыыр сеткилин тывызыктар, тоолдар, чечен чугаалар-биле хайныктырып чорааннар. (*Куулар Черлиг-оол.*)

13. Номчуңар. Нарын домактарны, оларның кезектерин айтыңар. Кандыг кижилерни мында шоодуп турарыл?

Межерген деп үгү аймаа куш сыра бажынга ырлап олурда, топтап дыңнаар болза, хам-даа хамнаан ышкаш, бырлаңайнып олурар.

Шыяата, эртенги кызыл хүн дээп-ле келир, межерген куу сыраның шыпшык бажынга согун молдуруу дег матпайтыр олуруп-ла алыр. Бараскан чылыккаш, шыггайны-ла бээр. Ол душта ча, согун туткан оолдар сыра дөзүңгө кедеп кээп, сымы-ранчып, каттырар-даа, оозу одунмас. Сोगун мырыңай думчук бажы-биле сыггайны бээрге, улуг карактарын үңгерертир көрүп келгеш, катап-ла удуй-ла бээр... (*Степан Сарыг-оол.*)

3. Фонетика болгаш орфография.

14. Карартыр парлаан сөстөрниң үн талазы-биле (фонетиктиг) сайга-рылгазын кылыңар. *Иш, хавыяалыг, дөгерези* деп сөстөрниң синоним-нерин тывыңар.

Кандыг-даа иш бистин чуртта хавыяалыг,
Кадыг, чиик деп акша сүрүп ылгавас мен.
Албан-хаакчы, эмчи, башкы, тудугжунуу,
Аштакчыныы — дөгерези меңээ демей.

Аксым кежи — эртенниң-не
Ажылымче далажырым,
Аксым кежи — кежээниң-не
Аалымче чаныксаарым.

Кызыл-Эник Кудажы

О 15. Сөс бүрүзүнге ооң узадыр адаар ажык үн-биле ылгалыр эжеш сөзүн тып бжиңер. Эжеш үннерниң үжүктөрүнүн адаан шыйыңар. Тус-тус сөстөрнүн уткаларын тайылбырлаңар.

Ас — Сык — Чон — Чук — Сек —
Чик — Өк — Дүн — Балык —

16. Хөй сектер орнунга кадыг демдек (э) кирир бе азы кирибес бе? Херек черлеринге ол демдекти салбышаан, дүжүрүп бжиңер.

Дү...штеки одар соонда хенертен ча...стай берген. Бичии кадарчы о...ттап чораан хоюн дүргени кончуг аалынче углай сүре берген. А...дын далаштырып тепсенгилээрге, ооргазында чү...ктепкизи аары кончуг-даа ышкаш кылдыр сагындырган. Өшкүлөрүнүн болганчок үне халчыры ка...ттын чоогунга чорда, ол ча...с соксай берген. Идик-хеви, э...ди-кежи демей-ле өл. Ча...ска кедер хевин ол бөгүн албаан. Аалының ыттары уткуп келгеннер.

17. Хөй сектер орнунга *т* азы *д* деп үжүктөрнүн кайы-бирээзин кирибишаан, дүжүрүп бжиңер. Сөс бүрүзүнде кириген үжүүнөрни кандыг дүрүмгө үндөзилеп бижээниңерни тайылбырлаңар. Карартып парлаан сөстүң утказын тайылбырлаңар.

—...е, чунма ...удуп, өшкү хайнактаар ажылды бодап келгеш, сөөлгү үеде бодап ...урап апаадым. Кончуг чедишкен ...ениң эъдин бодап көрүңерем! Инек-ле. А семизи? Чаңгыс ...өжүнүң хээди безин ...евер карыш болур-...ур. А аргар дээрге шаанда болза бистиң черниң ээн, черлик хою ...урган чүве-...ир. Ам ...өнгөн-...ир. Бар черинден ...үргөн сураглаар херек. (*Степан Сарыг-оолдуу-биле.*)

18. Хөй сектер орнунга *б*, *п* деп үжүктөрнүн кайы-бирээзин кирибишаан, үлегер домактарны дүжүрүп бжиңер.

1. ...ак сагыш ...ашка халдаар. 2. Кара ...аш хөөлүг, кара аас хайлыг. 3. ...ар ыяш хөөлүг, ...ак кижини ...алалыг. 4. Кел

дээн эки, ...ар дээн ...агай. 5. Чок кижичогунга чалынмас, ...ай кижичогунга ...айынга ...өкпес.

19. Хөй сектер орнунга *к, х* деп үжүктерниң кайы-бирээзин кирибишаан, үлегер домактарны дүжүрүп бижинер.

1. ...үлбүс аткан черинден хуннүң аңнаар. 2. ...өөрөм чорук ...өвүк ышкаш. 3. ...ырны тотса-даа, караа тотпас. 4. ...арам кижиниң ...араа соок.

20. Бирги кезекте карартыр парлаан сөстөрдө *я, е, ё, ю* деп үжүктерлиг сөстөрниң шын бижилгезин тайылбырлаңар. Ийги кезекте кандыг частырыглар барыл? Дүрүмүн чугаалавышаан, частырыгларны эдинер.

I.

Шаажан аяк — мээң аяам, хоюг сүт — сүттүң хоюу, ак өөк — хойнуң өө, бежен көпөк — ооң көпөө, ёзулуг чурум — ёзажок чазыг, ак дуюглуг аът — аъттың дуюу.

II.

1. Дуруяа — суг кужу. Биеде бистиң черивиске дуруяа куш хөй турган. 2. Аалдың хоюн, инээн сагган соонда, уруу сүттү тырткан. Сүттүң хоюн аңгы савага кудуп каан. 3. Каям, мээң аямга сугдан кудуп берем. Кежээге чедир кая чордуң? 4. Шыян ам, бир-ле черге бай кижичогунга чурттап чораан. Баян тудум ооң харамы дам бар чыткан. 5. Ыя ол аразында кайнаар чиде халый берди? Ол чоок-кавыны ыт-шимээн үндүрбейн, аяр дилеңер.

4. Лексика болгаш сөс чогаадылгасы.

21. Карартыр парлаан сөстөрниң кайылары хөй азы чангыс уткалыын тодарадыңар. Хөй уткалыг сөстөрниң утка бүрүзүнүң чижектерин көргүзүңер.

Чеди ай үезинде улуг аң ымыраа-сээктен дескелеп, серийн меңгилег сыннар бажы тевер боор чүве. Ынчангаш сыыннаар дээш, Бестиг-Аяң деп черге келдим. Шылырааш кара суг кыдынга шырыш аразыга чортуп келдим. Көөрүмге, куу дазыл-ла тур. Дүшкөш, муңгаш-дынны дазылдың бир адырынга кедире кааптым. *(Сергей Пюрбю.)*

22. Номчуңар. Көжүргөн уткалыг хереглеттинген сөстөрни айтыңар. Чогаалчы кандыг арга-биле сөстөрни көжүргөн уткага хереглээрин чедип алганыңар?

ЧАЙНЫҢ МОЧУРГАЗЫ.

Буурул кыштың сөөлгү демдээ
Булук доштар хүнден дескеш,
Хөлөгелиг хемче киргеш,
Хөңнү багай ыглап чыдыр.
Саглаң баштыг узун терек
Салбакталган мочургазын
Эткен хекке көөргедип,
Эглиңейнип чайып олур.

Монгуш Кенин-Лопсан

23. Бирги бөлүктүң сөс бүрүзүңгө дөмей азы чоок уткалыг синонимни ийги бөлүктөн тыпкаш, аңаа кожа бижиңер.

Үлегери. *Чаа – дайын.*

I. Чаа, адыг, шээживек, бөрү, ном, кадыр.

II. Дайын, дептер, бөрт, кокай, хөрөктээш, хайыракан.

О 24. Солагай талада чыскаап каан сөстөргө оң таладан синонимнерни тып бижиңер. Синонимнерниң аразында утка талазы-биле ылгал бар бе?

Салгын
чаъс
алгырар
шээжилээр
тергиин

кышкырар, дыка эки, доктаадыр,
сырын, чаашкын, кускуннаар,
кудуушкун, доктаадын алыр

25. Хөй сектер орнунга турза чогуур сөстөрни киирбишаан, дүжүрүп бижиңер. Омонимнерниң адаан шыйыңар. Кандыг сөстөрни омонимнер дээр ийик?

1. Дуңмам уруг беш Ыракта ... даглар көстүп чыдыр.
2. Ачам «Шын» ... чагыдып алган. Аңаа дыка ... чечен чугаалар парлаттыңгылаар. 3. Үш катан үш ... болур. Хадың картын ... деп адаар. 4. Эжим ажылга аажок Школа чанында ... чечектер тараан.

Киирер сөстөр: *кызыл, солун, тос, харлыг.*

О 26. Дараазында сөстөрниң омонимнер болу бээрин чижектер-биле бадыткаңар.

Үлегери. *Арыг агаар – шыргай арыг.*

Арыг, чүс, тиилээр, агар, дүш, кара.

□ 27. Номчунар. Карартыр парлаан сөстөргө удур уткалыг сөстөрни – антонимнерни тывыңар. Антонимнер болур сөстөрни аразыңга тире демдек салгаш, ушта бижиңер. Сөглөкчилер бооп турар кылыг сөстөрниниң наклонениелерин болгаш үелерин айтыңар.

– Ындыг-дыр, оолдарым. Билип алыңар. Дириг амытаннар бойдуска, ындыг болганда кижиге ажыктыг чүвени хирешаа-биле кылып турар. Ынчалза-даа кижиге бодунуң холу-биле, дери-биле кылып алган байлаан оларга төтчөглетпес ужурулуг. Чижээ, тараа-дыр але. Ол дээш кижилер бүдүн чыл иштиңде демисежиң келир. Кыжын үрезинин арыглаар, ховуларга едекти төгөр, чазын тарыыр, чайын суггарар, бок сигенин аштаар, күзүн ажаар, савалаар. Ындыг аа? А кажан ажаап алырда, ооң чаңгыс мажаан-даа черге кагбас, чаңгыс борбаан-даа чашканнаваас ужурулуг. Ынчаарга ачаң кандыг-дыр? Бодун көрдүң чоп. Тараа чүдүрүп алгаш, дуу ооругда кайы хирени тө халдып каапты? Бистер бөлчүп турдувус чоп. Төккөн тараа демги өрге, күске, хамык куштуң дою бооп турар. Ынчап болбас чүве-дир. (Салим Сырцаң-оол.)

Мында кандыг кол бодал илереттингенил?

28. Номчунар. Карартыр парлаан сөстөрниниң тургузуун сайгарыңар. Демдек аттарын тывыңар, олар домактың кандыг кижигүннери болурун тодарадыңар.

Үлегери. $\widehat{\text{Көрүкчүлөр}}$ \frown – дазыл, \llcorner – дөс, \wedge – чогаадылга кожумаа, \square – өскертилге кожумаа.

КУС ЧООРТУ ДҮЖЕР.

Кус чоорту дүжер. Баштай бедик сыннарның меөрүктери кара-хүреңзимээр өң-биле будуттунуптар. Эзим-арганы көжегелээн дүдүсектер аразы-биле согунналган херелчигештер кара сайлааш, эвирээр чеде берген тооруктуг пөштерни тегерип келгилээр.

Эзим ишти кандыг-даа даашты соора албас, үргүлчү-ле кулак салып чытканзыг. Кургаг будук дызырт дээни чоокта турган хаяга чаңгыланы бээр. Үнү кошкай берген хемнерниң даажы эртен, кижээ тода болгаш уяранчыг кылдыр дыңналыр.

Кижиниң сагыш-сеткили шагның дөрт эргилдезиниң аайы-биле өскерлир. Чазын – хөгүг, чайын – маажым, күзүн – бодамчалыг, кыжын – дүвүрээр дээн ышкаш. Ынчалза-даа кижиге бүрүзүнүң сагыш-сеткили мээңи-биле канчап-даа дөмей болбас. (Монгуш Доржу.)

29. Сөстөрниң дазылдарын, дөстөрин болгаш чогаадылга кожумактарын айтыңар. Кандыг сөстөрни төрөл сөстөр дээрл?

Эмчи, эмнээр, эмнелге, эмнээшкин, эмзиг, эмниг, эмчилик; бижиир, бижик, бижикчи, бижилге, бижимел.

30. Хөй сектер орнунга *ажыл* деп сөстөн укталган, утказының аайыбиле тааржыр сөстөрдөн немеп бижиңер.

Сырга школа доозупкаш, саанчы болуп фермага ... деп бодап турар. Ол бичизинден тура-ла дыка ... уруг. Ынак ... болурга эки. Ферманың ... ону билир болгаш аңаа бүзүрээрлер.

Кириер сөстөр: *ажылдаар, ажылчыннар, ажылдыг, ажылгыр.*

5. Морфология, сөс чогаадылгасы болгаш орфография.

31. Аянын номчуңар. Карартыр парлаан чүве адының кандыг санда болгаш падежтерде турарын тодарадыңар, падеж кожумактарын айтыңар. Ол сөстүң аңгы-аңгы падежтерде турар хевирлери кандыг сөстөрге чагырткан-дыр? Мында *алдаг, өзүм, чаялга, хайырал, бодараар* деп сөстөрниң утказын чүү деп билир силер?

ҮРЕЗИН.

Алдын биле үрезинни деңнеп тура,
Алдаг кылып, үрезинни ажындырдың.
Алыс хандыр бодаар болза, алдын деп чүл?
Анаа-ла бир өзүм-даа чок металл-ла-дыр.

Үрезинде амыдырал-чуртталганың
Үндезини, эгези бар болбазыкпе.
Ооң өңү – алдын-сарыг херел чашкан
Ораннарның чырыткызы хүнге дөмей.

Өңнер харын дөмейлешкек бооп-даа болгай,
Өске чүүлдү угаар болза, кедилиг боор:
Чемиш сиңген үрезинниң чоғум ишти –
Черниң байлак хоолулуг шаңналы-дыр.

Мындыг түңнел кылып тура, далашпаалы.
Мында база чажыттар хөй болбазыкпе.
Черниң бүгү чаялгасын, хайыралын
Чемгир-ле дээш үрезинче чайып болбас.

Чылыг холдар дегбес болза, үрезинниң
Чырык көрүп, бодарап кээр шаа кайдал.
Чалгаан дүжүт ээзи болган ишчи холдар –
Чайынналчак угаан, күзел айбычызы.

Давид Кугультинов

32. Скобкаларны ажытпышаан, чүве аттарын чогуур падежтерге бжиңер. Падеж кожумаан (бир эвес бар болза) кажаалай демдеглен айтыңар, сөстөрниң кырынга падежтиң адын хурааңгайлап демдеглеңер. Турза чогуур дефистерни болгаш биче сектерни салыңар.

ЭЛИК МУНГАНЫМ.

(Хөктүг моол чугаа)

Бир-ле катап (хой) кадарып чор мен. Мээң чаным биле бир элик халып эрткеш, ырак эвесе хар долган (оңгар) дүжүп кире берди. Мен маңнап четкеш, ооң (ооргазы) олура кааптым.

Элик күш-биле шурааш, (оңгар) үнген соонда (хову) карак-улак чок ыдып ыңай болду. Мен ооң (дүгү) так сирбектенип алгаш чораан мен. Удаваанда өөм чаны биле караңнадып эрттим.

Ыттар ээерге кадайым үнүп келген. Бистиң черниң сүнезини – аас кежиктиң медээчизи келгени ол дур дээш, кадай мээң соомче ак (сүдү) чажып чалбарып туруп калды. *(«Шын» солундан.)*

33. Сөзүглелде улуг үжүктерни чүге хереглээнин тайылбырлаңар. Оларны илередиң чоруур чүезиниң аайы-биле бөлүктөй бжиңер. Надя Рушеваның дугайында оон ыңай чүнү билир силер, чугаалаңар.

1988 чылдың август 5-тиң хүнүндө «Шын» солуннун редакциязынга Наталья Дойдаловна Ажыкмаа келген чүве. Надяның авазын өрээлимге чалап алган мен. Ооң-биле ол хүндаа, ооң мурнунда Москвага-даа чугаавыс чүгле Надя болган...

Кызыл-Суглуг Баян-Кол, Ээрбек – Дойдал ашактың чурту. Ооң уруу Ажыкмаа Наталья – Тываның баштайгы балериналарының бирээзи. «Ээлдек шыңгырааштың» эгезин көргөн танчычы. Ол ынчан уран театрның (амгы Көк-оол аттыг хөгжүмшии театры) чурукчузу Николай Константинович Рушев-биле өг-бүле туткан. А Надя, олар Моолга ажылдап турда, Улан-Баторга төрүттүнген... Надя кыска назынының чартыын чурук чуруурунга бараалгаткан.

17 хар, 1 ай болгаш 6 хүн – Надяның назыны ол... Ооң чүгүлө шыгжаттынып арткан чуруктары безин 10 000 ажыг. Ол Лев Толстойнуң чогаалдарына – 450, Александр Пушкинниинге база ол хире чуруктарны чураан...

Надя Рушеваның адын 1982 чылда октаргайга чаа ажыттынган 3516 дугаарлыг сылдыска тывыскан. Ооң дугайында Екатерина Танованың «Иениң чоргааралы», Виктор Киселёвтуң «Месяц в Артеке» деп номнарындан билип алыр силер. Надяның чураан «Мальчиш-Кибальчиш» деп чуруун космонавт Г. М. Гречко «Салют-4» деп станцияга ап чораан. (*Чооду Кара-Куске.*)

34. Номчуңар. Демдек аттарын, оларның кайда тодарадылга, кайда сөглөкчи болурун айтыңар. Баштайгы куплетти дүжүрүп бижип алгаш, демдек аттарының кандыг кезигүн болурун барымдалап, адаан шыйыңар.

ЧААГАЙ ЧАҢЧЫЛ.

Тыва чонум хүндүлээчел,
Дылы безин эптиг, чымчак.
Эрткен-дүшкен кижилерге
Эжиктери ажык турар.

Аалчызын өрү чалап,
Аяк-сава, чеминде баар.
Чугаа эреп, таныжа бээр,
Суг-ла салба хөөрешкилээр.

«Хөрөңгилиг, яды бе?» деп
Көрүп болгаш ылгап чытнас.
Төдүзүн-не чүрекке чоок,
Төрөлзиг көөр – чаагай чаңчыл.

Арат чонум хүндүлелин,
Ажык эжиин, арыг олбуун
Авыяастыг чамдык улус
Ажыглай бээр – оозу кончуг.

Монгуш Өлчөй-оол

О 35. Домактарда демдек аттарының чадаларын тодарадыңар, оларның кандыг аргалар-биле илереттингенин тайылбырлаңар.

Дыка бедик херим ыңдында шала чавыс бажың көстүп тур. Ооң ээзи узунзумаар акый бажың чаны аштап тур. Бажыңның херимин дыка ак дозу-биле дозулап каан. Бажыңче чоокшулап

келиривиске, ыды ээре берди. Ооң үнү шала чоонзумаар, арай коргунчуу аттыг ышкаш сагындырды.

36. Тывызыктарда сан аттарын айтыңар. Оларның кандыг бөлүктерге хамааржырын, тургузуун тодарадыңар. Тывызыктарны тывыңар.

1. Кажаа иштинде дөрт азыг бар, азыг бүрүзүндө үңгүр аксында бир-бир күске олулар. Ол күскелерниң бирээзиниң дужунда-ла үш күскелер көстүп турган. А ам кажаа иштинде шупту каш күске барыл? 2. Бөлүк өдүрөктер ужуп чораан. Бир өдүрөк мурнунда, ийизи соонда. Бирээзи артында, ийизи мурнунда, бирээзи ийизиниң ортузунда болгаш үш одуруг. Каш өдүрөк ужуп чорааныл? 3. Өрөөлгө чеди лаа хып турган. Оларның чаны-биле кижиги эртип чыткаш, ийизин өжүрүпкөн. Каш лаа артканыл? (*«Сылдысчыгаш» солундан.*)

37. Дараазында тывызыктарда сан аттары домактың кандыг кежигүнери болуп чоруурл? Тывызыктарның харызын адаанда скобка иштинде сестерден тывыңар. Сан аттары болгаш демдек аттары кирген тывызыктардан боттарыңар сактып бжиңер.

1. Мугулайны муң кижиги чушкуулады. 2. Алды буттуг, ийи баштыг. 3. Авазы шөртөк, ачазының бир буду чок, оолдары сарыг-сарыг. 4. Он алышкының күжү демниг, олар дег күчү-теннер чок. 5. Сирлең-Кадай он ийи оолдуг, ортузунда чаңгыс хүүректиг. 6. Мээң оолдарым беш, бежелдирзи атташ.

(*Шак, салаалар, бала, согааш, хараача, ынаа, аъттыг кижиги.*)

□ 38. 17-ги арында «Хүреш» деп чурукту топтап көрүңер.

Чураан чүүл чылдың кайы үезинге хамааржырыл? Агаар-бойдустуң байдалы кандыг-дыр? Чон чүгө чыгып келгенил? Хүреш чаа эгелеп турары ол бе азы дооступ бар чыдары ол бе? Мөгелер тус-тузунда канчаар девип турарлар-дыр? Мөгелерниң кайызы шүгүлүр, кайызы үжүүрлежир хире-дир? Чүгө? Мөгө салык-чызы чүнү кылып тур? Чон мөгелерни канчаар деткип турарыл?

Үстүндө айтырыгларның дузазы-биле баштай аас-биле чогаадыгдан тургузуңар. Ооң соонда чурук ёзугаар «Хүреш» деп темалыг чогаадыгдан бжиңер.

Чогаадыгга дараазында кылыг сөстөрүн болгаш каттыжышкынарны ажыглап болур силер: *катай кагар, дегээлээр, тевер, буттаар, майгыыр, чая тудар, күдүктээр; чер даяныр, догааш дүжер, октаар, октадыр, ужар; девшир, довураан аштаар; шүгүлүр, үжүрлежир.*

ЛЕКСИКА.

6. Ниити ажыглалдың сөстери. Диалект сөстери.

Тыва дыл сөс-биле байлак. Ол сөстөрнүң хөй кезии тыва кижилерге чурттап турар черинден, кылып турар ажылындан, назы-харындан хамаарылга чокка билдингир. Ындыг сөстөрни ниити ажыглалдың сөстери дээр. Олар улустуң чугаазында хүн бүрү ажыглаттынып, амыдыралда эргежок чугула чүүлдерни илередип турар. Ниити ажыглалдың сөстөринге *мен, сен, ол, бо, бир, беш, он, кижги, оол, уруг, чер, хүн, саазын, кылыр, ажылдаар, кым, чуу, ак, кара, кызыл* чергелиг сөстөр хамааржыр. Ниити ажыглалдың сөстөриниң дузазы-биле кижилер аразында харылзажып, бот-боттарын билчип турар. Мооң-биле кады кижги бүрүзү-ле ажыглавас сөстөр база тургулаар. Ындыг сөстерге, чижээ, кандыг-бир девискээрниң чонунга билдингир, ук черде хереглеттинип турар сөстөр хамааржыр. Чижээ, Тожу чурттуг улустуң чугаазында мындыг онзагай сөстөр бар: *кугга* – будуктан кылган дөжек, *белги* – аңчының хонган черин айтып каар ыяжы (мерге), *сөлген* – көшке, *багржа* – шупту, төдү, *ээш* – кыс адыг, *чарынды* – ийн харыназодың

оглу, *арганнаар* – мегелээр дээш оон-даа

Р Т
Б И Б Л И О Т Е К А

ШКОЛЫ № 1 Г. КЫЗЫЛА

ИНВ №

Дылдың кандыг-бир девискээрде неперээн, онзагай чүүлдерлиг хевирин д и а л е к т дээр. Диалект деп сөс *диалектос* «ук черниң чугаазы» дээн грек сөстен укталган. Диалектиниң онзагай сөстөрүн д и а л е к т и з м н е р дээр. Диалектиде хөй нуруузунда ниити ажыглалдың сөстери колдаан болур, а диалектизмнер олардан эвээш турар.

Ниити ажыглалдың сөстери деп чүл?

Диалект деп чүл?

Диалектизмнер деп чүл?

Диалектиде кандыг сөстөр колдаан турарыл?

39. Номчунар. Синонимнерниң кайылары ниити ажыглалдың сөстери, кайылары диалектизмнер болурун айтыңар.

чугаалаар, соодаар, ярыыр

киш, чараш-аң, алды

чүве, чүме, чиме

атташ, авыдай

айтырар, аайтырар

эвес, эвеш, эмес

сыртык, сыстык

эккээр, аккыыр

40. Чураан чүүлдерниң аттарының кайылары ниити ажыглалдың сөстери, кайылары диалектизмнер болурун тайылбырлаңар.

адыг – чааш

балды – сүге

тоорук – кузук

хол-хап – элдик

киш – чараш-аң

41. Номчуңар. Чогаалчының диалектизмнерин тус черниң чурттакчыларының чугаазында онзагай чүүлдерни көргүзери-биле канчаар ажыглаанын хайгаараңар.

1. «Оо, көвей чимени билип аккыыр бис ыңар. Аңчыларның соодажып турар чимези ам-на билдине бээр: кузук кандыгыл, дииң кайы хирел? Чааш-даа көстүп чоруур билиш чок» — дээш, мени кезек көрүп, таакпызын база катап кывысты. 2. Чораан чоруун соодап көрнөн. Дириг-чурук деп чүве бар диик, көрдүң бе? Эмчиге чордун бе? Садыг-даа дыка-ла боор хала. (Михаил Мендуме.)

Словарь

чиме — чүве

чааш — адыг

аккыыр — эккээр

кузук — тоорук

соодажыр — чугаалажыр

көрнөн — керем

диик — дийик

хала — але

О 42. Номчуңар. Тере-Хөл чугаазында кандыг онзагай чүүлдер барын эскерген шааңар-биле тайылбырлаңар.

Мендилевейн чыткаш-ла, кирбей салдыг эр чугаалады:

— Күжүр пахшымны! Каты ушар хүнүм пүүр-ле келхен поор. Тере-Хөл чону-биле дылдашпаандан пээр үр полдуңар. Экий, пахшы.

Тере-Хөл чугаазының аянын дыңнааш, өөрүшкүм дам барган — бо улус-биле кады чоруур-дур мен, бо эр мээң өөреник-чим, мүн-дүр.

— Агаар кандыг ышкаш? — деп дегийт айтырдым.

— Ахаар чүүлдүх-түр — деп, амдызында адын сактын четтикпээн өөреникчим харыылады. (Кызыл-Эник Кудажы.)

Диалектизмнерни чечен чогаалга тус черниң чонунуң чугаазында онзагай чүүлдерни көргүзери-биле хереглээр. Оларны литературлуг дылга ажыглавас.

О 43. Дараазында сөстөрниң фонетиктиг болгаш морфологтуг хевирлерин деңгээр. Оларның кайызы ниити ажыглалды болурул?

Ийи, ижи, их; көвүрүг, кевириг; пөш, мөш; ыңдыг, андыг; уулза, угулза; мөгелээр, мехелээр; олурда, олурунда; хоорайже, хоорайгыды; оолдар, ооллар; барзымза, бардым изе, барзам, барзымзе.

44. Дүжүрүп бижип алынар. Литературлуг, ниити ажыглалдың сөстери кылдыр хереглеп болур диалектизмнерниң утказын билип алынар.

Чары, куудай – иви шарызы. Дөңгүр, эдер – иви бугазы. Даспан – бир харлыг иви оглу. Дөңгүр – ийи харлыг иви оглу. Мындычак – ийи харлыг кыс иви. Мынды – үш харлыг кыс иви.

Чурттуң ажыл-агыйын, үнүш-бойдузун көргүзөр чамдык диалектизмнер ном-дептер, солун-сеткүүл дамчыштыр ниити ажыглалдың сөстери апарып болур. Чижээ, тожу диалектизиниң иви ажыл-агыйы болгаш аңныр-биле, ол ышкаш үнүштер аттары-биле холбашкан дыка хөй сөстөрүн ниити ажыглалдың сөстери кылдыр ажыглаар болза, тыва дылдың лексиказы улам байыыр.

7. Професионал сөстөр. Терминнер.

Ниити ажыглаттынгыр эвес сөстөргө, диалектизмнерден аңгыда, профессионал сөстөр болгаш терминнер хамааржыр.

Профессионал сөстөр дээрге кандыг-бир мергежил-биле, ажыл-биле холбашкан болгаш ол ажылды билир кижилерниң хереглээри сөстөр болур. Чижээ, хой, өшкү кадарары-биле холбаштыр *үлүг* (хой, өшкү кадарар ээлчег), *дайгырар* (хой, өшкүнү доктаадыр азы кайы-бир угже сүрер дээш тускай аян-биле алгырар), *чалаар* (хой, өшкүнү кадарчы чокка аалдан үндүрүпкеш, бараанын көрүп каап турар) чергелиг сөстөр ажыглаар. Аңчыларда *сегит* (аңны аңчыларга көстү бээр черже хойзуру), *идээжи* (дары хемчээр херексел) деп сөстөр бар. Идик даараар кижидикке улдуңу быжыглай даараар дээрде *улдуарар* дээр. Солун ажылдакчылары *шалбалаар* (сөстү турган черинден өскээр көжүрерин көргүзери-биле ону долгандыр шыйгаш, көжер черинче тыртар) деп сөс ажыглап турар.

Терминнер дээрге эртемде, техникада, культура болгаш ниитилел амыдыралында янзы-бүрү билиглерни ылавылап илередир сөстөр болгаш сөс каттыжышкыннары болур. Чижээ, бис тыва дылды өөренип тура *үн*, *ажык үн*, *ажык эвес үн*, *сөс*, *домак*, *дазыл*, *кожумак*, *падеж* чергелиг терминнерни ажыглап турар бис. Математикада *кадылга*, *казылга*, *көвүдөдилге*, *цлелге* деп терминнер бар болгай.

Чамдык терминнер колдуунда чүглө тускай эртемниг кижилерге билдингир. Оларны калбак чон ажыглавайн турар. Чижээ, кижича болгаш мал эмнээри-биле холбашкан терминнерни чүглө эмчилер, институтка дээди математика өөредир-биле холбашкан терминнерни ол эртемниң башкылары ажыглап, студентилерни өөредип турар.

Мооң-биле кады чамдык терминнер чүглө тускай эртемниг кижилерге эвес, харын ниити чонга база колдуунда билдингир апарып болур. Ындыг терминнерге, чижээ, чечен чогаал-биле холбашкан *шүлүк, тоожу, шии, идея, омур-хевир* чергелиг, ниитилел амыдыралы-биле холбашкан *күрүне, партия, революция, керээ, болчужу* чергелиг терминнер хамааржыр.

Профессионал сөстөр деп чүл?

Терминнер деп чүл?

Терминнерни хереглээринде кандыг онзагай чүл барыл?

45. Сөзүглелдерни болгаш словарьларны номчунар. Бөлүк бүрүзүнде карартыр парлаан сөстөр кандыг профессияның (мергежилдин) кижилериниң чугаазынга ажыглаттынарыл, тайылбырлар.

I.

Сайгырак дег чоогаларны эргий салып тургаш, дөрт хураган савалаптым. Инчеек ууттунмас! Дер-бузум шаагайны берди. Ам дүрген аалга аппарып кааптайн.

Па, бо хойларның чүден хояры ол? Хой соңгузу кедээн дилги чоржук ирги бе? Поок-хайт, бо Эгеректин кайыын чылбыңайнып келири ол? Кижича кел чыдар-дыр аа? Чааскаан бээр каяа келирил бо.

— Оо! Кадарчының инчеек чык долу аа! Экии, Карбы!

— Экии, Солун! Па, бо кайыын келдин?

— Сакманнап келбес бе, күжүрүм. *(Куулар Черлиг-оол.)*

С л о в а р ь

инчеек — кадарчының черге чаа төрөөн чаш хураган азы анай сугар барбазы

сакманнаар — коданында хой, өшкү оолдаан кадарчыга чаш мал ажаап азыраарыга дузалажыр

II.

... Ол аразында ачам демги чулуп алган тараазын ийи идийн уштуп каапкаш, кызыл буду-биле теп эгеледи. Удат-паанда бир деспи хоо-тараа сывындан аңгыланы берди.

— Көк-хевек чеде берген тараа-дыр — деп, ачам ажылын дооскаш, түңнел кылды. — Каш хонгаш келбес болза хоржоктур. Ам эрте дээрe дем тыртып, аът, шары ачылап аар-дыр. Тараа үгдерең кээр болза, куруг калганывыс ол. Далашпас болза хоржок. (*Шомаадыр Куулар.*)

С л о в а р ь

тевер — сыпта тарааны өйлөп кезип алгаш, черге даш кырынга бут-биле теп тургаш, үрезинни аңгылап алып
хоо-тараа — чиңге-тарааның бир хевири
көк-хевек — чиңге-тарааның бышкалак үези
үгдэрээр — эмин эрттир быжар (тараа дугайында)

46. Степан Сарыг-оолдун «Ол-ла Маскажык» деп чогаалында ажыглаттынган профессионал сөстөр кандыг мергежилге хамаарышкан-дыр? I болгаш II-ги үзүндүлөрнүн аразында ылгалы чүл? Карартыр парлаан сөстөрнүн уткаларын тайылбырланар.

I.

Эртенги кара шайыңга бир-бир аяк тараазын каап чип алгаш, ийи адашкы өөнүң чанында хөм соктаар чудуунуң чаныңга туруп алганнар. Бирде бирээзи аңдарып бээр, бирде бирээзи соктап, элчип-селчип, аар, чиик ийи докпак-биле соп-ла эгелээн. Күжүр Маскажык, бирээде, дүрген аңнап чоруксаазы келгеш, ийиде, өске-даа эмге-хаяжок алгы эттеп турар ачазыңга мындыг божа, хөөдүг чок шири сөөртүп эккеп берген буруузун билингеш, өө тыңгыже соп тура хүнзээн. Соктаар-даа, далгыыр-даа...

Ууштаар үш кончуг чарт дыт докпак салбарааже соккан. Далгыгның ийи сүргүзү сыңгыже баскан.

II.

Заводтуң иштинге кире бээрге, бүгү-ле цехтерде машина-багажызы шингирээн: бир черде алгызын идээлээн, хөөткен, эттээн, кургаткан, ыштаан, дүгүн дыттырган, салдырган, өйгөн, соктаан...

47. Улуг улустардан айтырып тургаш, адаанда сөстөрнүн болгаш сөс катгыжышкындарының уткаларын тодарадыңар. Оларны утка талазы-биле профессионал бөлүктөргө чарыңар.

Аглаар, сырыыр, кулак тыртар, хаваар, амыргалаар, ыскыт-таар, эдискилээр, сегиртир, кызылынга дээр, алдын кирер.

48. Номчунар. Кедергей улуг амытанның ады кылдыр кандыг термин хүлээп алдынган-дыр? Чүвениң узунун болгаш деңзизин көргүзөр кандыг терминер мында ажыглаттынганыл?

ДЕНДИИ УЛУГ АМЫТАН СӨӨГҮ.

Америк эртемденнер Колорадо штаттың барыын талакы кезээнге кедергей улуг амытанның сөөгүн тышкан. Ол амытанны эртемденнер суперзавр деп адаан. Суперзаврның бажындан кудуруунга чедир узуну 40 метр хире, бедии 12 метр, сөөгүнүң безин ниити деңзизи 30 тонна болган. Суперзавр 135 миллион чылдар бурунгаар чурттап чораан деп санап турар. («Шын» солундан.)

□ 49. Номчунар. Чүүлдү номчааш, утказын канчаар билгениңерни чугаалаңар. Бойдустуң болуушкуннарын илередир терминерни айтыңар.

Даң хаяазының алдынналчак сарыг өңнүг болуру болгаш горизонтунуң көк өңнүг болуру эки агаар-бойдушту азаар.

Бир эвес аяс, кааң хүн соонда хүн булуттар артынче кире бээр болза, бораңнаашкынны мана.

Даң хаяазы кызыл-хүрөң болурга, чаъс, хат болур.

Даң хаяазында сылдыстар хөй чивеңнээрге, ийи-үш хонгаш, чаъс чаар.

Оът-сигенге шалың чок болурга, бораңнаар.

Ымыраалар кежээ өөрлежип имирежирге, чылыг агаар болурун херечилээр. («Шын» солундан.)

8. Эргижирээн сөстөр. Чаа сөстөр.

Диалектизмнерден, профессионал сөстөрдөн болгаш терминерден аңгыда, ниити ажыглалдың сөстери болбас сөстөргө эргижирээн сөстөр болгаш чаа сөстөр хамааржыр.

Эргижирээн сөстөрни а р х а и з м н е р дээр. Архаизмнер амгы дылга шоолуг ажыглаттынмас. Мооң чылдагааннары мындыг. Бирээде, чамдык архаизмнер амгы амыдыралда чок чүүлдерни, чижээ, шаандагы феодалдыг Тывага турган эрге-дужаалдарны (*чалаң, хцндц, мээрөң* дээш оон-даа өске), амгы үеде ажыглаттынмастаан эдилелдерни (*хөөрге, домбу, дагыл* дээш оон-даа өске) илередип турар. Ийиде, чамдык

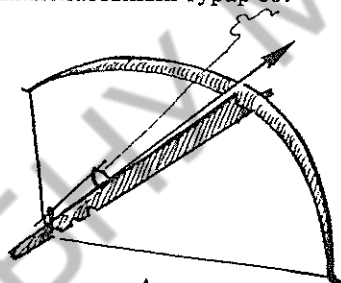
архаизмнер амгы үеде бар чүүлдерни илередиң турар-даа болза, оларның орнунга өске сөстөр ажыглатгынар апарган. Чижээ, *чычаан* деп сөстү *машина*, *автомобиль* деп сөстөр, *хорaa* деп сөстү *комитет* деп сөс солаан. Архаизмнерни тыва чоннуң шаандагы амыдыралын көргүскен чечен чогаалдарда азы эртем ажылдарында ажыглап турар.

Чаа сөстөрни неологизмнер дээр. Неологизмнер болза эртемниң, техниканың, уран чүүлдүң ниитилел амыдыралының хөгжээни-биле чергелештир тыптып кээп турар чаа чүүлдерни илередир сөстөр болур. Олар чоорту бүгү чонга билдингир сөстөр апарып болур. Чижээ, чоокта чаа ажыглатгынып эгелээн *космос*, *космонавт*, *телевизор* чергелиг сөстөр амгы үеде ниити ажыглалдың сөстери апарган. Мооң-биле кады чамдык неологизмнер үр болбайн, чаа сөстөр-биле солуттуна бээр таварылгалар база тургулаар. Чижээ, 20 чылдарның төнчүзүнде тыва дылга тыптып келген *ойнаар-бажың*, *оттуг-терге*, *ужар-хеме* деп сөстөр удаваанда тус-тузунда *клуб*, *машина*, *самолёт* деп сөстөр-биле солуттуна берген.

Архаизмнер деп чүл?

Неологизмнер деп чүл?

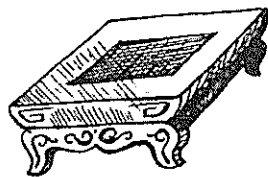
50. Чураан чүүлдерниң аттарын номчунар. Мында чураан чүүлдер ам хереглеттиниң турар бе? Оларның аттары болур сөстөр амгы үеде ажыглатгынып турар бе?

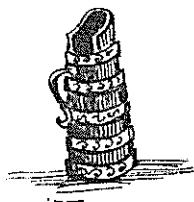
Ая.

Чактыр.

Ширээ.

Домбу.

Көгээржик.

Эдирээ.

О 51. Синоним болур сөстөрнү дүжүрүп бжиңер. Оларның иштинден архаизм апарган сөстөрнүң адаан шыйыңар.

чырыдышкын — кегээрел
революция — хувискаал
министерство — яамы
партия — нам
аныяктар — салуучуттар
министр — сайыт
кино — дириг-чурук
комитет — хораа

52. Номчуңар. Бижээн чүүлдүң ниити утказын азы тайылбырларны ажыглап тургаш, архаизмнерни тывыңар. Оларны ам кандыг сөстөр солааныл? Архаизмнерни ушта бижээш, оларны солаан чаа сөстөрнү дужунга тире демдек соонга бжиңер.

I.

Аа, ол дээрге хей-от деп чүве-дир. Барыында чырык бээр шил-дир ийин. Бо ханада чыпшыр кадап каан кара сенчи мажыны өрү базарга, оозу хып кээр, куду базарга, өже бээр чүве болгай. (*Салчак Тока.*)

II.

Даартазында аревэге киргеннерге бадылгергей (билет) ты-вискан. Аревэ үүрүнүң даргазы чораан... Иван Шарбииниң холундан аревэниң бадылгергейин бөлүк аныяктар алган бис. (*Салчак Тамба.*)

III.

— Хем-Белдириңде дүне када бажыңнар иштин, кудумчуларны чырыдар боду хып-өжүн турар «сайгылгаан» дээр борбак шилдер бар.

— Боду-ла ала-чайгаар хып кээр бе?

— Чок, иштинде янзы-бүрү машиналарлыг «пөдүлээш-бажың» деп чер бар.

— Магалыг-ла чүве-дир аа!

— Оран-делегей кыдыында ийи кижини чугаалаштырып-тар «демир-удазын» деп чүве база бар-дыр.

— Бот-бодун көрүшпес, аразы ырак хирезинде бе?

— Ийе-ийе! Оон туржук аът сукпас, боду маңнаар «оттуг-терге» деп чүве келир деп турар-дыр. (*Сергей Пюрбю.*)

53. Номчунар. Мында кандыг болуушкуннар-биле холбашкан кандыг чаа сөстөр (неологизмнер) бар-дыр? Неологизмнерни ушта бижип алыңар.

Телевидениени бистиң үениң хуулгаазын чүүлү деп адап турар. Ында кижиниң эрте шагдан бээр даглар ажыр, аргарыглар кежир көөр дээн күзели сиңниккен.

Чурттуң дыка хөй районнарынче теледамчыдылгалар космоста спутник дамчып чедип турар.

Космостан келген дамчыдылганы кайгамчык улуг проекторнуң көрүнчүү хевирлиг антенналыг тускай станция хүлээп алыр. Орукка чорааш кошкаан медээлер маңаа кээп күштелгеш, тус черниң телетөвүнүң бедик антенназындан керелденип тарааш, телевизорга чедер.

Амгы үеде эртемденнер спутниктен келген медээлерни боттары дорт хүлээп аптар телевизорлар чогаадыр дээш ажылдап турар. Телевидение бүгү делегейге тарап, ооң дамчыдылгалары каяа-даа чеде бээр үе келир. (Ф. Чесноковтуу-биле.)

О 54. Бердинген сөстөрниң ажыглаттынып эгелээн үезин барымдаалап, оларны дараазында бөлүктерниң кайы-бирээзинге хамаарыштырып бижинер.

1. 1921 чылда Тывага болган улусчу революцияның сөөлүндө:

2. Тыва бижик тургустунуп турар үеде:
3. Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде:
4. Космосту сиңгээдип ап эгелээн соонда:
5. Телевидение сайзырап эгелээн соонда:

Эки турачы, Кызыл Шериг, космонавт, ракета, теледамчыдылга, пулемётчу, телекичээл, кызыл-өг, аъттыг шериг, лик-пункт, командылал чери, луноход, Алдар ордени, хувискаал, үжүк, госпиталь, космодром, демир-үжүк, оператор.

9. Үлегерлеп алган сөстөр.

Тыва дылда моол болгаш орус дылдардан, ол дылдарны дамчыштыр өске-даа дылдардан үлегерлеп алган сөстөр эвээш эвес.

Ылаңгыя моол дылдан үлегерлеп алган сөстөр тыва дылда хөй. Олар тыва дылче аас чугаа дамчыштыр кирип турганындан үн талазы-биле тыважый берген: *чөвцлел* (моолдап

зөвлөл), *делегей* (моолдап *дэлхий*). Моол уктуг сөстөрнi эгезинге *й, л, н* деп үннер киреринден база билип ап болур: *йөрээл, лама, нам*. Тыва дылда моол дылды дамчып Чөөн чүктүң өске дылдарындан келген сөстөр база бар. Чижээ, алыс угунда *башкы, бурган, тажы* деп сөстөр кыдат; *ном, дептер, саазын* деп сөстөр иран; *шериг, эртине, судур* деп сөстөр санскрит (бурунгу индий); *албаты, албан, дуза* деп сөстөр маньчжур сөстөр болур. Чамдык тыва хуу аттар шаанда төвүт (тибет) дылга неделяның хүннериниң аттары турган: *Даваа* – бир дугаар хүн, *Лагба* – үш дугаар хүн, *Бирбү* – дөрт дугаар хүн, *Баазаң* – беш дугаар хүн.

Орус сөстөрнi тывалар революция мурнунда тыва бижик чок үеде-ле үлегерлеп ап эгелээн. Ол үеде орус сөстөр тыва дылче аас чугаа дамчып кирип турган болганда, олар үн талазы-биле өскерлишкиннерге таваржып турган. Чижээ: *шылыя* (орустап *шля́я*), *сапык* (орустап *сапо́г*), *сараат* (орустап *за́рбад*), *хөпээн* (орустап *копна́*). Орус уктуг ындыг сөстөрнi эрги орус үлегерлеп алыышкыннар деп болур.

Октябрьның социалистиг Улуг революциязының соонда тыва бижик тургустунганындан, ылаңгыя тыва бижик орус үндезинниг алфавитче шилчээнинден бээр дыка хөй орус сөстөр, оларның иштинде терминер үлегерлеп алдынган. Оларны чаа орус үлегерлеп алыышкыннар деп болур. Чаа орус үлегерлеп алыышкыннарны тыва дылда адаарын барымдаалавайн, орус орфографияның дүрүмнерин ёзугаар бижиир кылдыр доктааткан. Ынчангаш чаа үлегерлеп алган орус сөстөр тыва дылда өске сөстөрдөн ылгалыр демдектерлиг: 1) оларга кадыг болгаш чымчак ажык үннер аянашпаан бооп болур (*адрес, календарь*); 2) оларны бижиирде, *ф, ц, ш, ь* болгаш *э* (ажык эвес үжүк сөөлүнге) деп үжүктөр хереглеп болур (*фабрика, цирк, плац, съезд, лагерь*); 3) оларның эгезинге болгаш сөөлүнге *в, г, ж, з* чергелиг ыткыр ажык эвес үннерниң үжүктери туруп болур (*вагон, гараж, завод, гастроном, газ, журнал, штаб, кооператив*).

*Тыва дылда кайы дылдардан үлегерлеп алган сөстөр хөйүл?
Моол дылдан үлегерлеп алган сөстөрнiң онза чүцүлү чүдел?
Орус дылдан үлегерлеп алган сөстөрнiң онза чүцүлү чүдел?*

55. Номчуңар. Илеткелчиниң чугаазы чүгө билдинмээнил? Өске дылдан чап-чаа үлегерлеп алган, нити чонга билдинмес сөстөрнi чугаага тайылбыр чок ажыглап болур бе?

Эң-не шүүттүг чүве келген сургакчы Дажы-Билбиинин илеткелинден үнгөн. Илеткелчинин сөс-домааның улуг нуруузу моол сөстөр болган. Ынчангаш төнмөс-батпас айтырыглар үнгөн: «Хувискаалдыг салуучут¹ деп чүл?» «Мөрүн хөделбүр² деп чүл?» «Кегээредип болбаазырадыр³ деп чүл?» Ындыг янзы айтырыгларның харыызы база бир илеткел хире болган. (Сергей Пюрбю.)

56. Номчунар. Сөзүглелдин утказын база тайылбырларны барымдаалап, амгы үеде эргижирээн (архаизмнер апарган) моол уктуг сөстөрни айтыңар.

I.

Моол бижик өөренип чоруур шагда, nere көөрү дээрге моол дылдан тыва дылче очулдуары, а диизелеп бижиири дээрге моол дыл кырынга бижик чогаадып бижиири. (Сергей Пюрбю.)

II.

Даштын аъттар даваны дагжаан соонда, суму тергиилекчизи (даргазы) Дажы-Билби биле шынаа чурттуг Семис-оол кирип келдилер.

— Тергиилекчи кайы моорлап бар чор? — деп, даайым ашак амыр-менди солушкан соонда айтырды.

— Даарга маңаа салуучуттар хуралдаазы болур, ону чарлап чор бис.

— Салы чоктар че? Ол чүү адам улус апаады? — деп, даайым ашак хөрөөн дуй алган салын тутпушаан, чиктигзинип айтырды.

— Салуучуттар дидир мен ийин. Аныяктар дээни ол-дур ийин, ирей.

— Уваа, ынчаарга салы чогу-ла шын-дыр — дээш, ашак каттырымзавышаан, улуг салын суйбагылап кагды. (Сергей Пюрбю.)

57. Бердинген сөстөрнүн иштинден моол дылдан үлегерлеп алган сөстөрни эге үннерин барымдаалап тодарадыңар. Моол уктуг сөстөрни ушта бижип алыңар.

Ноян, баш, ланчыы, ёзулал, чер, кижжи, сылдыс, найысылал, бир, ногаан, ёзугаар, ойнаар, нургулайында, кыскажак, лаа, яла, намдар.

¹ Хувискаалдыг салуучут — революсчу аныяктар.

² Мөрүн хөделбүр — программа, устав.

³ Кегээредип болбаазырадыр — эртемге өөредир.

О 58. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөр моол дылдан үлегерлеп алган сөстөр-дир. Оларны ушта бижип алыңар.

– Бистер бөгүн делегей чуруу өөренир бис. Бөмбүрзектиң бичии ынай хевири бо-дур – дээш, башкы стол кырында турган бөмбүктү оң холунуң салаалары-биле тырыкылай дескин-дирипти де.

– Бөмбүрзек канчап боп-борбак боор чүвөл? Кижжи бо-даарга, ол калбак болгу дег – дээн үн дыңналы-дыр.

– Ийе, ол боп-борбак болгаш бодунуң өзээн долгандыр дескинип турар – деп, башкы бүзүрелдии-биле уламчылай-дыр.

– Ча-чаа, ол-даа шуут меге чүве-дир. Бөмбүрзек дескинип турар чүве болза, чер-делегей кырынга чүү артар боор, хамык бажың-балгат буступ, арга-ыяш турлуп чаштай-ла бээр ыйнаан – дээн демги үн база катап дыңналырга, сургуулдар чир шоң дүштүлөр оң.

– Ооң ылап-ла ындыын эртем шагда-ла бадыткап каан. Бөмбүрзектиң хемчээли медээжок улуг болгаш, ооң дескини биске билдиртпес чүве-дир – деп, башкы ылавылап тайылбыр-лаарга, кым-даа бук диведи. (*Кара-оол Маснык-оол.*)

59. Номчуңар. Орус дылдан үлегерлеп алган сөстөрни айтыңар. Оларны кандыг демдектерин барымдаалап тодарадыр силер? Карартыр парлаан сөстөрниң фонетиктиг сайгарылгазын кылыңар.

ОДААР ЫЯШ.

Бистиң чуртувуста болгаш делегейде кол одаар чүүлдер – хөмүр-даш, нефть, газ, торф эгээртинмес бе? Чок, оларның курлавыры кажан-бир шагда төнүп болур. Ынчаарда чүнү оттуларыл? Бо айтырыгга хамаарыштыр Швецияның эртем-деннери амгы үеде мындыг тайылбырны кылып турар: электростанцияларга болгаш өске-даа одалга черлеринге ыяшты ажыглаары улуг чарыгдалдыг болза-даа, курлавырлары төнүп болур хөмүр-дашты, нефтини, торфту камнаар сорулга-биле ыяшты колдадыр ажыглаар. Ыяшты тарып олуртуп, өстүрүп ап болур, а хөмүр-дашты, нефтини, газты хоржок. (*«Шын» солундан.*)

О 60. Номчуңар. Орус дылдан үлегерлеп алган сөстөрни тывыңар. Оларның утказын канчаар билиринерни тайылбырлаңар.

Хөглүг хүннер билдиртпейн эртип, лагерь эртен тараар деп, уруглар чанарынга белеткенип турда, Маңнай-оолдун

отрядының вожатыйы уругларны чыгырынче кыйгырышкан. Стол артында вожатый биле отряд даргазы Орлан-оол туруп келген:

– Бөгүн бистиң эживис Маңнай-оолдуң төрүттүнгөн хүнү...

Бүгү сезонда ойнаар-хөглээр дээш, бодунуң төрүттүнгөн хүнү чедип келгенин безин эскербейн барган Маңнай-оол арай девидексей берген.

Ооң соонда уруглар ойнап, танцылап кирипкеннер.
(Екатерина Танованыы-биле.)

61. Сөстөрнү дүжүрүп бижип алыңар. Оларның чүгө орус дылдан үлөгерлеп алган сөстөр болурун тайылбырлаңар.

Фабрика, ферма, конфета, цех, сцена, щи, щётка, культура, звено, вторник.

О 62. Дараазында орус дылдан үлөгерлеп алган сөстөрнүң илередип турар чүүлдерин шаанда канчаар адап турганыл? Ол чүүлдерниң эрги аттары ам кандыг сөстөр апарганыл?

Клуб, журнал, радио, баян, самолёт, билет, революция.

О 63. Аас чугаа дамчыштыр орус дылдан үлөгерлеп алган сөстөрнү номчуңар. Оларның уткаларын билир силер бе? Ол сөстөргө орус дылда кандыг сөстөр дүгжүп турарыл?

Оодурба, кочал, бөдүрээ, сыйдоолука, күрзевик, быстан.

10. Табулар болгаш эвфемизмнер.

Аңгы-аңгы улустарның ёзу-чурумунда кылып болбас чүүлдер, адап болбас сөстөр бар. Оларны табулар азы хоруглуг сөстөр дээр. Табу деп сөс Полинезия ортулуктарының дылдарының бирээзинден үлөгерлеп алдынган болгаш «бүрүнү-биле ылгалган», тодаргайлаарга, «ыдыктыг», «дээп болбас» дээн уткалыг. Дылда табу дээрге адаары хоруглуг сөс болур. Чижээ, тыва кижии бодунуң ада-иезиниң, кырган ада-иезиниң, харын-даа эвилең чоруктуң негелдезин ёзугаар бодундан улуг назылыг кижилерниң аттарын адавас ужурлуг. Ол ышкаш чок апарган кижиниң адын база адавас. Ындыг аттар табулар болур. Ол ышкаш чамдык араатан азы коргунчуг амытаннар аттары, өлүм-чидим болгаш өске-даа сагышка анчыг, коргунчуг чүүлдер илереткен сөстөр база табулар болур.

Табуларның болгаш черле эпчок, каржы сөстөрнүн орнунга хереглеттинер сөстөрнү э в ф е м и з м н е р а з ы о ю с - к а н сөстөр дээр. *Эвфемизмнер* деп сөс *ei* «ээлдек» болгаш *rheti* «чугаалап тур мен» деп грек сөстөрнүн каттышка- нындан тургустунган. Тыва кижилернүн оюскан аттары (шолалары), ол ышкаш *адыг* дээриниң орнунга *хайыракан*, *чылан* дээриниң орнунга *узун-курт*, *өлгөн* дээриниң орнунга *чок апарган*, *кырган* дээриниң орнунга *улуг назылыг*, *оор- лаар* дээриниң орнунга *карак ажыттаар* дээн сөстөр эвфе- мизмнер болур.

64. Номчуңар. Кижилерниң алыс аттарын оюскан шолаларны — эвфемизмнерни чүге, чүнү барымдаалап берип турганын чугаалаңар.

Бурунгу тываларның чаңчылында дөргүл-төрөл, ха-дуңма- лышкы кижилер бот-боттарын хүндүлежир, адажыры бир янзы турган. Чугула эвес таварылгада улуг улустуң адын адавас...

Улуг кижилерниң адын ойзурда, оларның кылып турар ажылы-биле адаар чоруктар колдап турган. Дарган, Бызаңчы, Тевежи, Кожай, Мөге, Начын ышкаш шолалар ынчаар тыттып турган. Оон ыңай Чүгүрүк-Аъттыг, Ырлаар-Кадай, Тайжы даай, Хелиң даай дээш шола ады биле төрөл ады кады баар. Чок болза адын кожуп адаар. Өске улуг кижилерниң эргезин кожа адаары база бар... (*Орус Куулар.*)

65. Башкы Ондар Алдын-оолдуң «Шынга» үнген ийи чүүлүн ном- чааш, утказын допчулап чугаалаңар. Эвфемизм сөстөрнү айтыңар.

АДЫГ.

Адыгны мажаалай деп база адаар. Ижээнинге ол октябрь айдан майга чедир чыдыптар. Адыгны даг-иргек деп база адаар. Ону улуг болгаш кижиге демей боорга, ынчаар адаан. Авай деп адаары база бар. Адыг оолдарын азырап, ажылдап турда көөр болза, дыка сагыш човангыр. Ол ажылгыр, кажан- даа могавас, чүден-даа кортпас.

Оон ыңай адыгны хайыракан деп база адап турар. Ону улус чер кулактыг, чер ээзи дижир. Адыг дугайын кайы хамаанчок чугаалап болбас. Ону кара-чүве дээри база бар. Күскээр ... ырактан көөрге, карартыр көстүр боорга, ынчаар адаан. Адыгны чымчак-даван деп турарлар база бар... Ооң

кылаштаары чымчак, ис будаарынга эптиг. Ылт-шимээн үндүрбес, кижиниң чанынга-даа чораан боор.

БӨРҮ.

Бөрүнү хөй ат-биле адаар, а мээң билирим ийи ат бар. Биргизи – кокай. «Дадай» дээн уткалыг... Ооң адын дыка адаарга, ол чер кулактыг, дыңнап кааптар дээш, кокай дей бергеннер. Ийиги адын коккаарак дээр. «Көк карактыг» дээни ол. Дүне бөрүлерниң карактары көгерейнип турар. Ынчангаш дүне көөрү эки.

66. Дараазында оюскан сөстөр кандыг сөстөрни солуп чоруурун, оларның тыптыш келгенин тайылбырлар. Оларны ажыглааш, домактардан чогаадыңар.

1. Кызыл-дустаар, чорта бээр, чок апаар, шыдашпайн баар, мөчүүр, чоруй баар. 2. Адаа аартаар, иштиг апаар. 3. Чиигээр, караа чырыыр, эъди аарыыр. 4. Узун-курт, чылбыраар, курт. 5. Амдыы кижжи, демги кижжи. 6. Кымый, ында-бирек.

Силерниң чурттап турар чериңерде бо сөстөрдөн аңгыда, ол-ла уткаларда хереглеттиниң турар өске сөстөр бар бе?

67. Тожу улузунун чугаазының онзагайын чогаалчы канчаар дамчытканын хайгаараңар.

- Бо хамык эт-сөвинни база кааптар сен бе?
- Анчанмайн... Челер-бүүрек ол дегбес.
- Ол чүү боор?
- Кудуруктуг аан. Кокаай,
- Бөрү бе?
- Чайын дыңгыя шоорган шүктиг хулугур...
- Шоорган деп чүңерил?
- Чоорган аан, кара-чиме, хымыскалаар аң.
- Адыг бе?
- Ол ыйан. (*Кызыл-Эник Кудажы.*)

68. Солуп болгу дег табуларны (хоруглуг сөстөрни) эвфемизмнер-биле солуңар.

– Хувискаалчы-Кадай деп атты билбейн барган боор силер. Бистиң бо Ыраажы-Хемде ол кырганны билбес кижжи черле чок. Хөндөргей суурда шак ол кырган-авайның адын дорт адаар

кижи база чок... Ук адын Дуруяа дээр ийин. Ой, өршээзин, улуг кижиниң адын адаптым...

Чогум бодунуң төрүп алган оглу, кызы чок кижини. Бир азыранды оолдуг чораан, оозу дайынга өлүртүп каан. Оглу өлгөн соонда, кадыгыраан амытан дээр чораан. (*Монгуш Кенин-Лопсан.*)

11. Топонимнер, гидронимнер болгаш этнонимнер.

Дылда ниити болгаш хуу аттар болур сөстөр хөй. Оларны хамааржыр бөлүктөрүниң аайы-биле илередир тускай терминнер бар.

Шапшаал, Тожу, Мөңгүн-Тайга, Бора-Хөл, Хемчик дээн ышкаш географтыг хуу аттар илередир сөстөрни т о п о н и м - н е р дээр. *Топоним* деп термин *topos* «чер» болгаш *опот* «ат» деп грек сөстөрдөн укталган.

Топонимнерниң иштинде хемнер, хөлдер чергелиг суг объектилериниң аттарын илередир сөстөрни г и д р о н и м н е р дээр. *Гидроним* деп термин *hidor* «суг» болгаш *опот* «ат» деп грек сөстөрдөн тургустунган.

Аймак-сөөк улустарның азы оларның бөлүктөрүниң аттарын илередир сөстөрни эт н о н и м н е р дээр. Этноним-нерге *тыва, орус, моол, казах, салчак, хертөк, сат, дөрбөт* чергелиг аттар хамааржыр. *Этноним* деп термин *ethnos* «чон» болгаш *опот* «ат» деп грек сөстөрүниң каттышканындан тургустунган.

Топонимнер, гидронимнер, этнонимнерниң тургузуу, төөгүзү янзы-бүрү. Оларның тывылганының дугайында тоолчургу болгаш төөгү чугаалар эвээш эвес. Ындыг чугааларның чамдыызы алыс үндезинниг-даа, чамдыызы чоннуң чогаады-даа болур.

69. Профессор Шулуу Чыргал-оолович Саттың Кызыл хоорай чоогунда черлер аттарының дугайында «Черлер, суглар аттары» деп чүүлүндөн үзүндүлөрүн номчуңар. Черлер аттары канчаар тыптып кээп турган-дыр?

Дөге даа... Бодап көөрге, дагның хүнче көрүнгөн мээс талазын ёзугаар «дөгээр, хүнге дөгээр» деп сөстөн үнгөн чадавас... Дагның мурнунда ховуну Дөге-Баары дээр.

Хербис – чогуу боду ниити сөс, «кадыр бедик чер» дээн уткалыг. Ынчалза-даа хуу чер ады апарган. Хербис даа хоорай-ның үстүү чарыында турар.

Бүрэн – Бай-Хаак баар эрги орукта суг үнүп чыдар чер. Сөс боду моол дылдан үлегерлеттинген. Мөрөн деп ат база ооң бир янзызы, «элээн улуг суглуг хем» дээн уткалыг.

Боом... Бо сөс ук шаанда богуу (боой бээр) деп сөстөн укталган: богуу – боом. Чогуу боом дээрге дагның хемче кирген ужуна эртинмес кадыр хаялыг чер дээн уткалыг.

Шамбалыг – бо солун ат... Төвүт дылда Шамбала деп сөстөн укталып тывылган хире. «Мерген угаанныгларның турлаг чурту» – Шамбала дижир.

Эрбек – Улуг-Хемче кирген хем ады. Ол хемниң уну ээр-буур боорга, ынчаар адааны чугаажок.

70. Топонимнер дугайында чугааларны номчунар. Бо черлер аттары-ның тывылганының дугайында моон ыңай чугаалар дыңнаан силер бе?

ХӨНДЕРГЕЙ.

Бир улуг моол дүжүмет Хөндергейни куду чаларап баткаш, Шанчыг-Ужунга адындан дүжүп, кезек өрү-куду көрүп тура, мынча дээн дээр:

– Хөнү кедерхэй! (Кедергей-ле хөнү хем-дир дээн уткалыг.) (*Монгуш Эрген.*)

СААДАК-ТЕРЕК.

«Барлык» совхозтуң төвүн Саадак-Терек дээр. Алдан-маадырларның тура халышкынының киржикчизи кижиде бодунуң огуунуң саадаан селбер улуг терекке азып алгаш, дыштанып орда, тудар дээш сүрүп чораан дайзыннар хенертен келирге, оозун ап четтикпейн, каапкаш, чорупкан. Ынчангаш ол черни ынчаар адаар апарган. (*Валентина Шурук.*)

ЧЫРГАКЫ.

Чаа-чалбактан дескен, хоозураан чон Саглы, Бора-Шай баштары-биле тудушкан ол хемге келгеш, турлагжып, сегереп, чыргал тып, чурттап тургаш: «Бо-даа магалыг бай, чыргалдыг оран-дыр!» – деп турган чүве дээн. Оон уламнап ол хемни Чыргакы деп адаан. (*1974 чылда үнген «Кыс-Халыыр» деп номдан.*)

Кайы чугаада кандыг этноним барыл, айтыңар.

71. Номчуңар. Мында чүлөрнүң аттары кирген-дир? Олар Тываның кайы черлеринде ийик?

Улуг-Хем, Чаа-Хөл, Хемчик, Тес-Хем, Балыктыг-Хем, Каргы, Бии-Хем, Каа-Хем, Мөген-Бүрөн, Хандагайты, Хам-Сыра, Өөк, Туран, Элегес, Чадаана, Хөндергей, Барлык, Торгалыг, Эрзин, Мөрен.

72. Номчуңар. Этнонимнерни болгаш топонимнерни айтыңар. Оларны ушта бижип алыңар. Топонимнерниң кайызы гидроним-дир?

АЧЫТЫ-ХӨЛ.

Шаанда калга биле дөрбет адааннашкан чүве-дир. Ол чаага дөрбет калгага аштырып, хоозурап калган. Аал-чурттан чарылган, аыш-чем чок дөрбеттер Мөген-Бүрөнниң кирип чыдары балыктыг хөлге кээп чурттап, аңаа деңгел кирип, амыдырап турган иргин. Ынчангаш ол балыктыг хөлдү Ачыты-Хөл (Ачылыг-Хөл) деп адап каан чүве-дир. (*«Кыс-Халыыр» деп номдан.*)

ЧООДУЛАР.

«Чооду» деп сөс «төве» дээн уткалыг «лооду» деп кыдат сөстен укталган дижир чүве. Шаанда чоодулар ишкээрге чурттап турганнар. Оон хөй төве сүрүп алгаш, дезип үнүп келгеннер. Ынчангаш лооду – чооду дирти бергеннер. Чоорту олар алдыы чооду, үстүү чооду, чаа чооду, тожу чооду, көк чооду, маады чоодузу деп ылгалы бергеннер дижир. (*«Кыс-Халыыр» деп номдан.*)

Мында кирген этнонимнер кандыг аймак-сөөк улустарның бөлүктерин (кезектерин) илередиң турарыл?

73. Номчуңар. «Тыва» деп сөс-биле кандыг этнонимнерни холбаштырып турарынче кичээнгей салыңар.

Джучиниң чагырып алган арга-ыяш чурттуг аймактарының иштиңде тубас, тухас болгаш туматтар база бар деп турар.

Тумат, тубас, тухас деп сөстөрнүң алыс утказы чаңгыс бооп чадавас деп... эртемденнер санап турар. Ооң ыңдыызы черле чөп. Тываның чамдык кырган чурттакчылары «тыва» деп сөстү «туха» деп адап олурар. Үстүңде айыткан сөстөрдө дөс болза туба, тума азы туха бооп турар, анда хөйүнүң санының бурунгу түрк кожумаа с (моол дылда база бар) азы моол кожумак т немешкен... VII – VIII вектерде тупо деп аймакты кыдат документилер теле деп аймактарның чоогунга чурттап турган деп

турар... Ынчангаш тумат, тухас, тубас деп аттар бурунгу тубо деп сөстөн укталган бооп турар. (1966 чылда цнген «Тываның төөгүзү» деп номнуң I томундан.)

74. Чурттап турар чериңерде азы өске-даа черлерде билиринер топонимнерни адаанда бөлүктөргө хамаарыштырып бжиңер.

1. Чүвениң хевирин көргүскен: Калбак-Тей, ...
2. Чүвениң санын көргүскен: Чаңгыс-Терек, ...
3. Чүвениң өңүн көргүскен: Кызыл-Хадың, ...
4. Чүвениң чүлүүн көргүскен: Телиг-Хая, ...
5. Кымның чурттап чораанын көргүскен: Туукай одуруу, ...
6. Черниң байлаан көргүскен: Балыктыг-Хем, ...
7. Кандыг-бир болуушкун-биле холбашкан: Адар-Төш, ...

75. Силерниң черде нептерээн тыва эрги сумулар (аймак бөлүктөр) аттары болур этнонимнерни алфавит аайы-биле чыскаап бжиңер.

12. Фразеологизмнер.

76. Номчунар. Карартыр парлаан сөс каттыжышкыннарының анаа сөс каттыжышкыннарындан ылгалы чүдөл?

ДЕНЗИ КАРАА ТАНЫВАС КИЖИ.

I.

– Садыгжылар деңзилеп билир, өске улуска берге-ле боор... – деп, сонуургак оол ол сөстөрни дыңнай сал-ла, анаа-ла ужурун эдертип дөстүнмейн ор.

– Ындыг-даа болур-ла, оглум. Ынчалза-даа деңзи караа танывас дээрге мындыг: ниити билии кошкак, өөренип албаан, черле чүве билбези аргажок кижини ынча дээр. Ынчаарга амгы бо үеде, бистин ажыл-херээвис, амыдыралывыс чаазы-биле эде тургустунуп турар үеде, ол ышкаш чыдып калган кижилерге дыка берге болур. Өөредилге, билиг кижини бүрүзүңге херек-ле болгай але, Айдызак?

– Ындыг харын, кырган-ачай. Мен сөстөр билип ап, эде тургустунуп ор мен. (Алексей Нугуурак.)

II.

– Олар дээрге, Айдыс, шуут-ла чүве тоовас эвес, эттинип ап болур хире оолдар-дыр. Оларны көк шой кижилер деп болбас бис. Ынчаарга көк шой кижини дээрге болза шуут чүве тоовас, айтырарга харыны бербес, канчаарга-даа кара шору, «хоржок мен» дээр, шой кандыг ийик – ында көгере-куурара

берген чыдар, ол дег кижн көк шой кижн днртур. Бнлднц бе, оглум?

– База-ла эки бнлднм, кырган-ачай!

– Сен, оглум, амдыы чаа ол Серёжа деп оолду мойну чоон днлнц але? Бодап көрдөн, сен «мойну чоон» деп ийн сөстү шын кожуп чугааладың. Бнстнц тыва улус Серёжа дег турамыктарны ынча деп сөглээр. Ол сөстөрнн канчап бнлнц алган сен? (*Алексей Нугуурак.*)

Сөс каттыжышышкыннары хостуг болгаш быжыг бооп болур. Хостуг сөс каттыжышышкыннга сөс бүрүзү бодунуң лексиктнц утказынга хереглеттннер. Чнжээ, *Бо оолдуң бажы аарып турар* деп домакта *бажы* болгаш *аарып турар* деп сөстөр боттарының лексиктнц уткаларында ажыглаттынган. Ынчангаш олар домакта ийн аңгы кежнцгүннер бооп чоруур. Бнр эвес *Бо оолдуң бажы эгттенген* деп домакты алыр болзувусса, ында *бажы* болгаш *эгттенген* деп сөстөр бот-боттарындан чардынмас, чүге дээрге олар боттарының алыс лексиктнц уткаларын ышкынгаш, иелээ кады «туразы улгаткан», «бак чүве кылып амдажаан» деп ннцтн, сыр өске утканы илереднцп турар апарган болгаш домактың чаңгыс кежнцгүнү бооп чоруур. Ындыг быжыг каттыжышышкынны фразеологизм деп адаар.

Фразеологизмнер колдуунда аас чугаага болгаш чечен чогаалага ажыглаттыннар. Олар чугааны мерген, дээштнц болдуруп турар.

77. Каттыжышышкыннары дүжүрүп бнжннер. Оларның кайылары хостуг каттыжышышкыннар, кайылары фразеологизмнер болуруп айтыңар. Фразеологизмнерннц адаан шыйыңар.

Бажы каткан, бажын дыраар; далган мээлнц, хой мээзн; аксы шнмчээр, аксын чуур; чүрээ аксынга кээр, чүрөөн эмчнге шннчндер; узун платье, узун дылдыг.

78. Сөс бүрүзүңге чоок уткалыг синоним болур фразеологизмнерннц хой сектер орнунга немевншаан, дүжүрүп бнжннер.

томаанныг – ...	ыят чок – ...
дөмей – ...	чалгаараар – ...
кортук – ...	үрээр – ...
коргар – ...	ынавастаар – ...

Кннрер фразеологизмнер: *бнр хепке шаптырган, чүрээ аксынга келнр, чыткан хой тургуспас, думчуу тыртыяр, чүрээ бош, бажынга олурар, арны дүктүцг, чүрээннц бажы калбалар.*

79. Дараазында фразеологизмнерниң утказын тайылбырлаңар, оларны домактарга ажыглаңар.

Аксы чымчак, думчуун боралаар, холу бош, ийи арынныг.

80. Домактарда фразеологизмнерни тывыңар. Оларны кандыг сөстөр-биле солуп болурул? Солуп болур сөстөрни скобкаларга биживишаан дүжүрүп бжиңер.

1. Кайывыс-даа шериг кижилер-дир бис, ак-кара чокка чугаалажып көрээли. 2. Багай уруум өөнге орган болза, бо кижиниң адыр кулаа-даа дыш оргай эртик. 3. Чамдык малчыннар чүге уругларының өөредилгезин сонуургавас, школаже бажын сукпас, башкылары-биле чугаалашпайн турарыл? 4. Ам ол чораан ояар ис чок барган. 5. Долгандыр дүмбей караңгы, карак-ла дешпе. 6. Изиг чем соонда Лапчарның уйгузу төктүп-ле келген. (*Кызыл-Эник Кудажы.*)

О 81. Дараазында фразеологизмнерге синоним болур сөстөрдөн тып бжиңер.

Даш чүректиг, аъдының бажы хояр, өдү чарлыр, көрбээн чүвези чок.

О 82. Дараазында фразеологизмнерге антонимнер болур фразеологизмнерден тып бжисинер.

Ак сагыштыг, эриг баарлыг, балдыры дыңзыг.

СӨС ЧОГААДЫЛГАЗЫ БОЛГАШ ОРФОГРАФИЯ.

13. Сөстөрниң тыптыр аргалары.

Тыва дылдың сөс курлавырынга (лексиказынга) чаа сөстөр немежириниң ийи кол дөзү бар: 1) сөс чогаадылгазы – дылда бар турар сөстөрдөн янзы-бүрү аргалар-биле чаа сөстөр тыптыры; 2) сөс үлегерлеп алышкыны – өске дылдарның сөстөрүн шиңгээдип алыры.

Тыва дылда сөс чогаадылгазының чаа сөстөр тургузар мындыг аргалары бар:

1. Сөске чогаадылга кожумааның немешкени-биле чаа сөстүң тургустунары: *туд-уг, тудуг-жу, тудугжу-ла-ар, тудуушкун*. Бо арганы сөс чогаадылгазының кожумактыг аргазы дээр.

2. Ийи аңгы дөстүң каттышкаш, чаңгыс сөс апаары: *кускун-хаай, даг-дугу, кидис идик, халырт дээр, кылаш кынныр, дирс кылдыр*. Мындыг арганы сөс чогаадылгазының дөстөр каттыштырар аргазы дээр.

3. Сөстөрниң кезектериниң эге үжүктөриниң азы бир сөстүң кезээниң өске бүдүн сөс-биле каттышканындан чаа сөстүң тургустунары: *ТР* – Тыва Республика, *МЧАЭ* – мал, чер ажылының эштелгези (Тыва Арат Республикага көдээ ажыл-агыйның бүдүрүлгө каттыжыыпкынының ады), *аревэ* – Аныяктарның революстуг эвилели (Тыва Арат Республикага хөй-ниити организациязы), *курсадыг* – күрүне сады. Бо арганы сөс чогаадылгазының хурааңгайлаар аргазы дээр.

Өске дылдардан, ылаңгыя моол болгаш орус дылдардан, оларны дамчыштыр өске-даа дылдардан тыва дылче сөстөрни үлегерлеп ап турарының дугайын мооң мурнунда өөрөнгөн бис.

Тыва дылга чаа сөстөр немежириниң кандыг дөстөри барыл?

Сөс чогаадылгазының чаа сөстөр тургузар кандыг аргалары барыл? Айтырыгны харыылааш, боттарыңарның чижектериңер-биле бадыткаарын оралдажыңар.

Сөс үлегерлеп алышыкынының дугайында чүңү чугаалап болур силер?

83. Номчунар. Карартыр парлаан сөс бүрүзүн эге хевирге турар кылдыр ушта бижээш, тургузуун сайгарыңар. Сөстөрни дараазында бөлүктөрниң кайы-бирээзинге хамаарыштырып бижинер: 1) чогаадылга кожумактыг сөстөр; 2) ийи дөстүң каттышканындан тургустунган сөстөр; а) дефистеп бижиир сөстөр; б) аңгылап бижиир сөстөр.

КУШ-АЖЫЛ ЧАҢЧЫЛДАРЫ.

Бичии уруглар билип кээринден тура-ла анай, хураган ыдып, тудар болгаш чоорту аал чанынга анай, хураган кадарып эгелээр. Элээди анаарга, хөй, өшкү кадарар болгаш ооң

соонда бышкан кадарчы болу бээр. Кыс уруглар инек саарынга, инек эдирип, тыртып берип, авазынга дузалажыр, ынчап чоруй саанчылай бээр. Элээди уруглар ине, чүскүк тудуп, идик-хеп илип, иштенип-даараныр шеверлер апаар. Саан-савага чаңчыгып, ожук-паш тип, шай хайындырып, аш-чем кылып база мергежиир. Ылангыя оол, кыс-даа уруглар тараа хоорарынга дузалажыр, оон хооржур апаар. Согааш, бала тудуп, тараа соктаары уругларга мырыңай албан. Оон башка хырның тотпайн баар дээр болгай. Тарааны кара дүктээри, ак дүктээри, арыдары амыр эвес, берге, күш үндүрер ажыл-дыр. Челбиц, элгээринге чедир ажыл-ла хей.

Уруглар бичии чажындан эгелээш, чээргеннеп, ыяш чүктөп, ада-иезинге дузалажы бээрлер. Оол уруглар молдурга, казыра өөредип мунар, богба, чаваа мунар. Шарыны тараа бастырап күш кылдыр ажыглап турда, оолдар ону база мунуп турган. Хол кадыгыры-биле тараа кезеринге, сизген бөлөринге уругларны кириштирип, оларны дузааргак, биче сеткилдиг кижилер кылдыр өөредип турган. *(Осур-оол Монгуш.)*

84. Сөзүглелди баштай кожумактар дузаы-биле тургустунган чүве аттарын, ооң соонда демдек аттарын ушта бжиңер. Ооң соонда дефистеп бжиңир нарын сөстөрүн ушта бжиңер.

Каа-Хем биле Бии-Хемнің белдиринде туруг хаялыг кадыр дагны шаанда Белдир даа деп турган...

Кызылдың сургуулдары, аныяктары дыштаныр хуннерде ол дагның кырынче үнүп агаарлаар, ойнаар, кыжын хаактаар турган. Хостуг шактарында уруглар, оолдар ооң кырынга үнүп келгеш, оон Улуг-Хемнің күштүг агымын, Кызыл хоорайның амыдыралын көрүп, боттарының өөрүшкүзүн илередир турганар. Оон Улуг-Хемнің эриктери, ыраккы даглар, арыглар, делгем шынаалар чараш кылдыр көстүр. Бойдустуң мындыг чаагай чурумалдары аныяктарга дыка тааржыр турган. *(Олег Саган-оол.)*

85. Чогаадылга кожумактарының дузаы-биле дараазында сөстөрдөн чүве аттарын тургузуп бжиңер.

Бжи-, өөрөн-, школа-, хына-, мергежи-, кижизит-, номчу-, чуру-,

86. Номчунар. Бо үзүндүдө чамдык орус сөстөрнү чогаалчы чүгө тайылбырлавышаан ажыглаан деп бодаар силер?

– Кылыр ажыл, шынап-ла, нарын эвес болган. Котлован деп адаар улуг оңгар кыдыында эккеп каан, кылыны от хааржаа хире доң манзаларны куду бадырар, адаанче баткаш, арматура деп адаар элдеп-эзин шаараш демирлер кажаалаан ажылчыннарга ону чедирер. Ол демирлер Оюн-оолдун сагыжынга Хемчик арыгының суук талдар үнгөн шыргайынга дөмейлешкен. Манза кажааны опалубка деп адаар, ооң иштинче бетон кудар. Бо ийи, үш каът хире бедик тудуг бир улуг тудугнун фундаменти азы таваа. Оюн-оол Жора-биле кады манза дажып турган болгаш, бо бүгүнү айтырып ап четтигипкен. Даржаа биле Дакпай ийи мындыг сөстөр кайын дыңнаан деп, кезжээ-ле оларга айтып бээр болган-дыр. (*Маадыр-оол Ховалыг.*)

14. Тудуштур болгаш аңгылап бижиир нарын сөстөр.

87. Номчунар. Карартыр парлаан нарын сөстөрнү бижээни хайгаараңар. *Эңмежок*, *аажок* деп сөстөрнү канчаар адаарыл? Оларны кезектерге чарып болур бе? Өске сөстөрнү канчаар адаарыл?

I.

– Ой-ой, эңмежогун! Кижиде даа чүвүрүнчө кире бээрийне болар, оолдар! – дээш, ам топтап көргөн: улуг-улуг сарыг кымыскактар, мырыңай-ла кожалашкак ийи оруктуг. Бир орукту даады-ла өрү шуужуп, мырыңай-ла дыттың бажынче үнүп турар. Бир орукту куду шуужуп, дөзүнчө бадып турлар...

Ийи-ле карак соглур! Кандыг-даа чүвө тода. Бадып турар хей кымыскактарның сөөлгү борбак боолуу дээрге долдур саржаг уруп каан сыңый-ла... (*Степан Сарыг-оолдуу-биле.*)

II.

Адыглар дугайында чугаа дыңнааш, черле сестип, одаг кыйыында дытка чөленгеш, от чүшкүрүп, удуучаңнап орган мен. Ол аразында кум кыны берип-тир мен. Ынчан уйгум кадында бир-ле амытанның буттарының даажы сиртилээн ышкаш болду. Серт кылдыр отту чаштап келдим. Караам көрүп-теримге, одаг ыжының адаандан аажок улуг мелдер чүвө үнө халып келди. Канчаар-даа чай алынмаан мен. Адыг!..

Адыг ыш адаанга тура дүшкөш, думчуун чүш кылды. Оон семдереш кылдыр чайлай халый бергеш, одагны эргий көрдү. (*Кызыл-Эник Кудажы.*)

Кезектери үн талазы-биле өскерлишкиннерге таваржып, шуут чаңгыс сөс кылдыр катчы берген нарын сөстү тудуштур бижиир: *бертен* (бо+эртен), *бөгүн* (бо+хүн), *саржаг* (сарыг+чаг), *аргажок* (арга+чок).

Т а й ы л ы р: Орус дылдың тудуштур бижиир сөстөрүн үлегерлеп алган азы бир кезинин очулдуруп алган болза, оларны база тудуштур бижиир: *автошкола, авточдүрүкчү, электростанция, электрохирээ.*

Кезектери тудуш эвес адаттынар, тус-тузунда ударение-лиг нарын сөстөрүн аңгылап бижиир. Чижээ: *ак сеткил, төрөөн чурт, агттыг шериг, мөңгүн суу, бут бөлбүц, чагаа хавы, мал ажылы, ужар чүцл, суук чүцл, санаар чүе (акша), маадыр чорук, баштаар чер, он беш, чүс алдан ийи, саглаиш дээр, дырт кылыр, соңгузу хүн, бурундаа хүн.*

Ындыг сөстөр чаңгыс ниити утканы илередир төлөөдө, оларны домак сайгарарда, бот-боттарындан чарбас болгаш домактың чаңгыс кежигүнү деп санаар.

88. Сөс бүрүзүнүң кыйыныга скобка иштинге ооң кандыг кезектерден тургустунганын көргүзүп бижиер. Оларны шын бижииринин дүрүмүн чугааланаңар.

Дорала, бежен, үжен, тозан, хепчок, хөлчок.

89. Дараазында аңгылап бижиир сөстөрүн ажыглааш, домактардан чогаадыңар. Ол сөстөрүн уткаларын канчаар билириңерни чижектер-биле бадыткаңар.

Кидис идик, кадыг идик, ой тон, негей тон, шыва тон, ченгии паш.

90. Бирги бөлүктүң сөстөрүнге ийиги бөлүктүң сөстөрүн катгыш-тырбышаан, нарын сөстөрдөн тургузуп бижиер.

1) Уран, кывар, суук, чалгаа, эрес-дидим, маадырлыг, баш таарар, удуртур, ном үндүрер;

2) чер, чорук, чүүл.

15. Дефистеп бижиир нарын сөстөр.

91. Номчуңар. Карартыр парлаан дефистеп бижиир нарын сөстөрүн хайгаараңар. Оларнын иштинден сөс бүрүзүнүң утказын азы кезектеринин аразында хамаарылгазын барымдаалап, дараазында бөлүктөрүн кайы-

бирээзинге кииринер: 1) кижиниң хуу ады; 2) азырал малдың шола ады; 3) географтыг ат; 4) чаңгыс дөстүң катаптааны; 5) дөстөриниң бирээзи тускай сөс болбас нарын сөс; 6) дөстөри чоок уткалыг чүүлдерни көргүзөр нарын сөс; 7) холушкак өң көргүзөр сөс. Во сөстөрниң кезектери тудуш адаттынар бе азы аңгы бе?

Чүрек-Кадайның чаңгыс аъды кезээде багда болгай. Эзер, чоная өгде. **Аъш-чем отта. Идик-хеви холда.** Шай хайындырым шаа безин четпээнде, Чүрек-Кадай эзеңги үдүндө турган.

– Мен ыяап-ла баар мен – дээш, Чинчиваа аалынче халаан.

Ол база удазын шөйбөөн. Чинчиваа куда хүнүндө, душтук кыс дег, халдып келген, чүгле думаалай чок: кара булгаар кадыг идиктерлиг, аяк хээлиг ак-көк торгу тоннуг, кызыл дордум курлуг. Иштин тыртышкан кызыл-доруг аъттыг халдып келген...

Доруг-доруг аъттар хөлдөнгөн ийи херээжен кижии Кызыл кайы сен дээш чөлдирипкен. Чүрек-Доруг-даа кончуг, Чинчивааның аъды-даа анаа хөрүк баспас болган. Херии-херии черлерге чиштир чарыштырып, дөштөргө безин савай бастырып чорааннар.

Чүрек-Кадай биле Чинчиваа хүннү бадыр, даңны атсы карак шиммээннер. Дараазында биче дүшште Кызыл хоорайга халдып кирип келгеннер.

Найысылал хайнып-мөөрөп-ле чыткан. Кызылдың кудумчулары ээн. ТАР-ның тос кожуунундан чыылган хамык ара-албаты Улуг-Хемниң паром аксында, күскү дут ышкаш, тырылган турган. Хөгжүм чиртилээн. Ыглаар-даа кижии бар, ырлаар-даа кижии бар. *(Кызыл-Эник Кудажыныы-биле.)*

Ийи азы оон-даа хөй дөстен тургустунган, чаңгыс утканы илередир болгаш кезектери колдуунда тудуш адаттынар нарын сөстөрни дефистеп бижиир. Ук сөстөрни мындыг бөлүктөргө чарып болур:

1. Чувелер, үнүштер болгаш амытаннар база кижилер аттары *(хөмир-даш, даг-дүгү, моюн-ораар, көк-тараа, хүн-эдерер, киш-кулаа, ак-балык, өрге-мунар, чараа-дүгү, кырган-ава, кырган-ача)* азы холушкак өңнөр *(хирең-кызыл, ала-шокар чергелиг)* илередир сөстөр.

2. Кезектериниң утказы чоок азы дөмей *(ажык-дуза, оғт-сиген, ойнаар-хөглээр, ол-бо)*, харылзашкак *(ая-дузак, аяк-сава, стол-сандай, идик-хеп, ожук-паш, өөредилге-кижизидилгелиг)*, удурланышкак *(дүн-хүн, кыш-чай, улуг-биче, үнер-кирер)* сөстөр.

3. Кезектериниң бирээзи тускай хереглеттинмес (*аякшынак, мал-маган, ажыл-ажый* дээн ышкаш) азы кайызы-даа чаңгыс сөстүң катаптааны болур (*ак-ак, он-он, каттырып-каттырып* дээн ышкаш) сөстөр.

4. Кезектериниң кайызын-даа улуг үжүк-биле эгелеп бижиир географтыг хуу аттар (*Барыын-Хемчик, Чаа-Суур, Кызыл-Тайга, Алма-Ата* ышкаш), кижиниң (*Дажы-Сегбе, Кара-Ашак, Өшкү-Саар* ышкаш) азы дириг амытаннырның (*Чалырык-Мыйыс, Чыраа-Бора, Ак-Чурек* ышкаш) хуу аттары болур нарын сөстөр.

92. Номчунар. Дефистеп бижиир нарын сөстөрни айтыңар. Оларның утказын болгаш кезектериниң аразында хамаарылгазын тодарадырын оралдажыңар. Ол сөстөрни ушта бижип алыңар.

Виктор Көк-оол «Хайыраан ботту» 1935 чылда бижип дооскан. Ол-ла чылын, ынчан ёзулуг артистер чок турганындан бот-тывынгыр уран чүүл бөлгүмнериниң киржикчилери ону чонга көргүзүп эгелээн чүве. Ооң соонда театрның артистери ук шиини аъттыг-чадаг чоруп тургаш, Тываның бүгү булуңнарынга чедирген...

Автор шиини 1943 чылда чоннуң чагыг-сөзүн барымдаалааш, эде кылып, чаарты тургускан.

Ынчангы бир онза чүве – шииниң эт-херекселин улустан чыгдынып ап, ол олчаан ажыглап турганы. Оон туржук ырыларда, кожамыктарда болгаш үлегер домактарда чогааттынган чүве чок, шуптузу чондан алдынган, чоннуң бодуну болгай. Ырыларның аялгалары безин ындыг. Каасталгашимелдези безин чонга таарышкан, чоннуң амыдыралы-биле тудуш, оон алдынган болуп турар. Шииде болуушкуннар, аажы-чаң, алгыш-кырыш, алгаг-йөрөөл безин чондан алдынган. Ынчангаш бо шииде бистиң төөгүвүс, бистиң культуравыс болгаш аас чогаалы ханы сиңниккен. Көрүкчүлерниң «Хайыраан боттан» адырылбас, ону катап-катап көрүксээр, оон үлегер алып, ында чаңчылдарны салбас ужуру ында. (*Алексей Чыргал-оол.*)

93. Нарын сөстөрни дефистевишаан, дүжүрүп бижиңер.

Дембилдей кыштаанга кээривиске, ында кижиле эмгек-жок. Улустуң хөйү-ле школачылар. Олар холдарында чадаң баяштар, демир хүүректер, кускун хаайлар туткулаан...

Таныырывыс Пар-оол башкы биске сургуулдарның ажил ижин мактап хөөрөп берди. Ооң чугаазы-биле алырга, сургуулдар каш-ла хүн иштинде барык муң дөс чыгыы янзы бүрү чаш ыяштарны олурткан. Дөргүнектиң унун ам безин чаш чадаң ыяштар шыва алы берген.

Оон ыңай мырыңай чаа олурткан шетчиктер, шивижигештер, шарланнар, пөшчүктер, инек караа, кызыл кат сыптары шору шырғай арыг апар чоруур. *(Салчак Тамба.)*

О 94. Силерниң чурттап турар чериңерде аттары нарын сөстөр болур черлер, хемнер, суурлар бар бе? Бир эвес бар болза, оларны нарын сөстөрни бижириңиң дүрүмнериңге дүүштүр бижиңер.

95. Кезектерин аңгылап бижиир нарын сөстөрни номчуңар. Оларның тургузуун тайылбырлаңар.

Уран чүүл, ухар чүүл, кывар чүүл, суук чүүл, маадырлыг чорук, чалгаа чорук.

Бирги болгаш бешки нарын сөстөр кирген домактардан чогаадыңар.

96. Скобкаларны ажытышыаан, нарын сөстөрдөн тургузуңар. Тургусканыңар нарын сөстөрни тудуштур, аңгылап азы дефистеп бижиир.

Уруг (дарыг), беш (алды), сес (он), алдан (беш), орун (дөжек), акы (дунма), кара (сагыш), шагар (оът), улуг (биче), төлөптиг (чорук), эп (чок), кара (көк), ада (чурт).

16. Хурааңгай сөстөр.

97. Хурааңгай сөстөрни болгаш оларның тайылбырларын номчуңар. Тус-тус бөлүктерде хурааңгай сөстөрниң аразында тургузуг талазы-биле база ол ышкыш оларны адаарының болгаш бижириңиң талазы-биле кандыг ылгалдар барыл?

- I. РФ – Россия Федерациязы
КУР – Кыдат Улус Республика
АКШ – Американың Катгышкан Штаттары
- II. хоорком – хоорай комитеди
райком – район комитеди
райхэ – районнуң хереглекчилер эвилели
- III. күрбанк – күрүне банкызы
телекөрүкчү – телевидение көрүкчүзү

Сөстөрниң эге үннеринден тургустунган хурааңгай сөстөрни улуг үжүктер-биле бижиир: *ТК, АКШ*. Ындыг сөстөрдө

чүглө ажык эвес үжүктөр бар болза, оларны ол үжүктөрдүн ады-биле сөөлүндө ударениелиг кылдыр номчуур: ТК – төка. Бир эвес ындыг сөстөрдө ажык эвес болгаш ажык үжүктөр каттай кирген болза, оларны адаттынар аайы-биле сөөлүндө ударениелиг кылдыр номчуур: АКШ – акыш.

Сөстөрдүн эге үннеринден тургустунган хурааңгай сөстөргө немежир кожумакты дефис соонга бижир: ТК-га, АКШ-тың.

Сөстөрдүн кезектеринден азы сөстөрдүн кезектери биле эге үннеринин каттышканындан тургустунган хурааңгай сөстөрдүн бичии үжүктөр-биле бижир болгаш оларны адаттынар аайы-биле номчуур, ынчаарга оларга немежир кожумактарны дефистевейн, тудуштур бижир: профэвилел – профэвилелинге, профэвилелдин.

98. Номчунар. Карартыр парлаан хурааңгай сөстөрдүн шын адаарынче кичээнгей салыңар. Оларны дүжүрүп бижип алыңар.

...Ол шагда кижилердин чөпшүлү, дарга-бошкалардын сөзүн дыңнаары кедергей турган. Даргалар база хөй – нам үүрүнүн даргалары, суму тергиилекчилери, арөвэ¹, херээженнер дасыгы, ОКДЭ², РДО³, БУН⁴ дээн чижектиг хөй-ниити организацияларының удуртукчулары, оон ыңай чер, суг, буга, чут-биле, бөрү-биле демисел дээш – элдеп-эзин бөлүктөрдүн даргалары база тургулаан. (*Кызыл-Эник Кудажы.*)

99. Номчунар. Хурааңгай сөстөрдүн айтыңар. Олардын шын бижилгезин айтыңар.

Даң бажында оттуп кээривиске, өгнүң ээзи аныяк оол демне айттанышкан: үүрнүн тергиилекчилерин соңгуур болгаш ТАР-ның 9 дугаар Улуг Хуралының белеткели-биле холбашкан нам хуралынче чоруй барган болду.

Өгдө чаа келген аалчы – ол-ла ЧАЭ-нин⁵ кижигүнү олур... Акызы чоруй баарга, демги өгнүң ажы-төлү дүүнгүзүндендаа артык опаң-чипең, хүндүүргек чаңнаан турлар.

Мчаэчи дылга чоокта чаа тывылган чаа сөстөрдүн белен адап, таваар чугаалап турган. (*Алексей Темир.*)

¹ Арөвэ – аныяктардын революстуг эвилели.

² ОКДЭ – оран камгалалының дузалаар эвилели.

³ РДО – революстучуларга дузалаар организация.

⁴ БУН – бижик билбес чорукту узуткаарының ниитилели.

⁵ ЧАЭ – чер ажылының эштелгези.

100. Дүжүрүп бжиңер. Хурааңгай сөстөрнүң адаан шыйыңар, оларның утказын тайылбырлаңар.

Торгажык автошкола дооскаш, төрөөн совхозунга чедип кээрге, мунар машина тывылбаан. Шөлээлээн слесарь орнунга элээн үеде гаражка машиналар-даа септешкен. Демги слесарь ажылче үнүп кээрге, Торгажык ийи-үш хүн автогараж, машина-тракторлар турар механизастаан мастерская аразынга ол-бо кижилерге дузалажы каап базып келген. *(Владимир Серен-оол.)*

101. Дараазында терминнер болур сөстөр каттыжышкыннарын хурааңгай сөстөр-биле солуңар. Хурааңгай сөстөрнү шын номчуңар.

1. Тыва Республика. 2. Хамаарышпас Күрүнелернүң Дем-нежилгези. 3. Каттышкан Нациялар Организациязы.

102. Бөлүктөй берген терминнер болгаш профессионал сөстөрнүң кандыг эртем азы мергежилге хамаарышканын чугаалаңар.

1. Бижик демдээ, чымчак демдек, биче сек, айтырыг демдээ, сөглөкчи, тодарадылга, бөдүүн домак.

2. Сцена, көргүзүг, көжеге, роль, оркестр, чарлакчы, артист, режиссёр.

3. Хаак, сула шимчээшкин, хүреш, хол бөмбүү, мөгө салыр.

4. Кудумчу шимчээшкини, светофор, ногаан чырык, кудумчу кежер.

Карартыр парлаан сөстүң кандыг уткаларын билир силер?

О 103. Кавычкалап бижээн сөстөр 20 чылдарда неологизмнер турган. Амгы үеде олар ажыглаттынып турар бе?

Чүве-ле болза «хувискаал», Өөктүң Кара-Ыяш, Хем-Белдири, Элегестиң Суг-Бажы, «коммун нам», «арат нам» дээр ийикпе чаа-чаа чугаа-соот көвүдээн.

Ынчан дөвүн шынааның албанчы оруу-биле «оттуг-терге» эргип турар дидир деп сураглар аалдар, өглер аразынга, часкы кара-сээк дег, дыңгыңайнып эгеледи. *(Степан Сарыг-оолдуу-биле.)*

104. Нарын сөстөргө турза чогуур дефис демдектерин салбышаан, дүжүрүп бжиңер. Моол дылдан үлегерлеп алган сөстөрнү эге үннерин барымдаалап тодарадыңар.

Хем Белдиринге намның сес дугаар Улуг Хуралы эрткен, нояннарының эргези шуут дүшкен, чиңгине яды араттар

кожуун сумунуң даргазынга соңгудуп турар, оон ашкаш, ызыгуурлуг дүжүметтерниң өнчү хөреңгизин хураагаш, ажылчы араатарга үлеп эгелээн. Тываның бижиин чогаадыр суг суг дээн чугаа соот ана дыргын апарган. (*Салчак Тока.*)

О 105. Номчуңар. Орус дылдан үлегерлеп алган сөстөрни айтыңар.

Мен космонавт болуксап чораан мен. Мээң күзелим боттанган. Ужудуушкун үезинде мээң бүгү-ле бодалдарым берген программаны күүседиринче угланган. Ол онаалгаларны бүрүнү-биле болгаш эң экизи-биле күүседир дээш кызып чораан мен. Ажыл-даа хөй-ле болган. Ужудуушкун дээрге-ле ажыл-дыр.

Ооң мурнунда мен 15 муң метрден бедик эвес өрү үнүп тургулаан мен. Самолётка деңнээрге, корабль-спутниктен черниң көстүрү арай хирезинде, ынчалза-даа черле кончуг эки болур чорду. (*Юрий Гагарин.*)

Карартыр парлаан сөстөрниң тургузуун сайгарыңар.

О 106. Номчуңар. Нарын сөстөрни айтыңар. Оларның шын бижилгезин тайылбырлаңар.

Шыяан ам, эрте шагның эгезинде, бурун шагның мурнунда, Сүт-Хөл шалбаа турар шагда, Сүмбер-Уула тей турар шагда, калбак чүве хадып турар шагда, борбак чүве чуглуп турар шагда чүвең иргинем.

Шыяан ам, төрөл-дөргүл, ада-ие, алган кадай-даа чок, акы-дуңмазы, азыраан малы чок Балаң-Сеңги чурттап чораан чүвези иргинем. (*Тоолдан.*)

Морфология болгаш орфография.

АТ ОРНУ.

17. Ат орнунуң утказы болгаш грамматиктиг демдектери.

Ат орнунуң бөлүктери.

107. Номчуңар. Харьлашкак домактарның сөөлгүлеринде хереклеттинген ол деп сөс мурнундагы домактарның кайы сөзүн айтып, ону солуп чоруур-дур? Ол деп сөс мында кандыг-бир кижини азы чүвени тодарадып адаар бе?

1. Хензигбей стол артынга олура тыртып алган... Ол тоттур чөмөннип алган.

2. Кулакпай – аңчы. Ол черлик өдүрөктер аңнаар ыт.

3. Хемечи аныяк кыстардан Ли-Квей эң-не дүвүрөп, хөлзөп чораан. Ол каасталгалыг көк тонун солуп, хемелээринге эптиг куу чүвүр, хөйлөңин кедип алган. (*Александр Темир.*)

1-ги домакта бични оолду *Хензигбей* деп чүве ады, 2-ги домакта аңчы ытты *Кулакпай* деп чүве ады, 3-кү домакта хемечи уругну *Ли-Квей* деп чүве ады тодарадып адап турар. Ынчаарга ол-ла домактарга эжеш домактарда ук чүвелерниң аттарын тодарадып адавас, а анаа айтып 'турар сөс болза *ол*. *Ол* деп сөс ат орну болур.

Чүвелерни, ылгавыр демдектерни болгаш сан-түннү тодарадып адавас, оларны чүгле айтыр чугаа кезээн ат орну деп адаар.

Ат орну домактың янзы-бүрү кежигүннери болуп чоруур. Ат оруннары мындыг бөлүктөргө чарлыр:

Арынның ат оруннары: *мен, сен, ол, бис, силер, олар.*

Айтырыгының ат оруннары: *кым, чүцү, кандыг, кайы, кайызы, каш, чеже, кашкы, чежеги, кымныы, кайы хире, чүцү хире.*

Айтылганың ат оруннары: *бо, ол, дүцү (дөө, доо), мындыг, ындыг, мынча, ынча, ол хире, ук, мүн, демги.*

Тодарадылганың ат оруннары: *бүцү, шупту, хамык, дооза, дөгере, бот, буру, кым-даа, чүцү-даа.*

Тодаргай эвес ат оруннары: *бир, бир-ле, кым-бир, чүцү-бир, кандыг-бир, кайы-бир, чамдык, каш, элээн каш.*

108. Номчуңар. Карартыр парлаан ат оруннарын тус-тус бөлүктөргө хамаарыштырбышаан, ушта бижидер. Өскерлип чоруур ат оруннарының эге хевирин айтыңар.

Каш-ла хонгаш, чайгы дыштанылга эгелээр деп турган. Майның магалыг чылыы, ооң оът-чечээ хөрөк-чүректи чайгаар-ла хөлзедип, хөглөдип келген. Турисчи поход солун эртер ужурлуг деп Орлан-оолдуң бодаан-на чүвези ол. Музейге херектиг чүнү тып ап болурул? *Бир-ле* хүн ол чажыдын эштеринге дамчыдар деп шийтпирлеп алган. Бүгү класс ооң өңдүктери болбайн аан, ынчалза-даа херек амдыызында чажыт, кижги бүрүзүңге чугаалап болбас. Ынчангаш эң чоок эштери Шериг-оол биле Доржулдайга дыңнаткан. Демгилери сонуургаанындан аастарын ашкылап алган, ылым-чылым-на олурганнар. (*Көк-оол Чамыяң.*)

109. Номчунар. Ат оруннарын тывыңар, оларның кандыг бөлүктерге хамааржырын айтыңар.

Тыва Республиканың бойдузу чүгле каас-чаражы, онзагайы-биле эвес, а харын үнүш болгаш дириг амытан аймааның байлаа-биле алдаржып турар. Тываның арга-арыглары бодунун продуктулуунуң талазы-биле, Барыын болгаш Чөөн Сибирьниң хөй черлери ышкаш, хөлчөк байлак. Бистиң республиканың байлак курлавырларынга эм үнүштер, эртемге үнелиг ховар үнүштер, каттар, мөөгү, тоорук болгаш өске-даа чүүлдер хамааржыр.

Арга-арыглар улус ажыл-агыйынга кайгамчык ужурдузалыг. Олар ыяштың чиг-эт баазазы, сугнуң, бойдустан камгалакчызы. Олар атмосфераны арыглап, кислородту катап тургузуп турар. Кижиниң амыдыралынга арга-арыгның, ооң үнүжүнүң болгаш дириг амытаннарының ажык-дузанын бадыткап турар фактыларны хөйүнү кирип болур. Тываның арга-арыгларында үнелиг кештиг аң-мең, дириг амытаннар, куштар, а ооң суг хөөлбектеринде хөй янзы балыктар, суг куштары өзүп турар. Ол бүгү Тываның бойдус байлаан, арга-арыын онзагай болдуруп келген, ынчангаш хөй-хөй кижилерни бодунче хаара тудуп турар. *(Азам Гукасян.)*

110. Дефис демдектерни турза чогуур черинге салбышаан, дүжүрүп бижинер. Ат оруннарының адаан шыйыңар. Ат оруннары сөзүглелде кандыг сөстөрни айтып, оларның орнунга хереглеттинип чоруурун тайылбырлаңар.

Мен Арыг Бажы суурда чурттап турар мен. Ында бежен хире өг бүле чурттап турар. Ынча чурттакчылыг суурлар хөй эвес боор. Мээң суурумнуң долгандыр турар бойдузу дыка чараш. Ындыг черге чурттаары эки. Ооң кедээр талазында улуг шык бар. Аңаа кежээниң не бис ойнаар бис.

18. Арынның ат оруннары.

111. Номчунар. Арынның ат оруннарын тывыңар, оларның кандыг арыннарда болгаш саннарда хереглеттингенин айтыңар.

Назы-хары беш, алды хардан ашпаан хире ийи бичии оолдар декабрьның каржы соогун безин херекке албайн, эжик аксында салып каан борбак чудукту сандайлангаш, аажок хөөрешкен олурлар. Олар эң-не чаптанчыг, чалбыыштыг чугааларын мынчаар хостуу-биле эгелээннер.

- Серёжа, дүүн сен концерт көрдүң бе?
- Ийе, көрдүм-не, Алёша, концерт эвес, шии чорду чоп.
- Ой! Шии деп канчап билдиң?
- Билбес боор бе, ону авам-на шии деп айтып берди.
- Ынчаарга сен ында Ленинни көрдүң бе ынчаш?
- Ийе, көрдүм-не, сен база көрдүң бе?
- Мен шагда-ла көрүп каапкан мен.
- Кымнар барып көрдүңөр?
- Бис угбаларым база акым-биле кады чораан бис.

Василий Эренкин

112. Арынның ат оруннарының даңзызын дүжүрүп бижип алыңар.

Арынның ат оруннары

Арын- нар	Чаңгыстың саны	Хөйнүң саны
1-ги	мен	бис
2-ги	сен	силер
3-кү	ол	олар

Чугаалап турар кижиге арынның ат оруннарының дузазы-биле чугааның киржикчилерин айтыр:

мен – чугаалап турар
кижиге боду

бис – чугаалап турар
кижиге болгаш ооң өөрү

сен – чугааны дыңнап
турар кижиге

силер – чугааны дыңнап ту-
рар кижиге болгаш ооң өөрү

ол – чугаада ады үнүп
турар кижиге азы чүве

олар – чугаада ады үнүп
турар кижилер азы чүвелер

Мынчангаш арынның ат оруннары кым? кымнар? чүү? чүлөр? деп айтырыгларга харыылаттынар. Олар саннарга болгаш падежтерге өскерлир.

113. Чаңгыстың санында арынның ат оруннарының падежтерге өскерлирин хайгааранар. Кайы ат орунунуң падежтерге өскерлиринде онзагай чүүл бар-дыр? Дүжүрүп бижип алыңар.

	мен	сен	ол
А.п	мен	сен	ол
Х.п	мээң	сээң	ооң
Б.п.	меңээ	сеңээ	аңаа
О.п	мени	сени	ону
Т.п	менде	сенде	ында
Ү.п.	менден	сенден	оон
У.п.	менче	сенче	олче

114. Хөй сектер орнунга *ол* деп ат орнунуң тааржыр падеж хевирлерин хереглевишаан, номчуңар.

Белек – мурнакчы ажылчын. ... – дашчы. Бистиң суурда ... тудушкан бажыңнары хөй. Бо чылын ... тус черниң депутадынга соңгаан. Суурувустуң төөгүзүңге хамаарышкан солун чуруктар ... эвээш эвес. Белүк өөреникчилер ... аалдап барып чораан. Аныяк тудугжулар ... үлегер ап турар. Белектиң дуржулгазын шингээдиң алыр дээш, дыка хөй кижилер ... кээп турар.

115. Хөй сектер орнунга *бо* деп ат орнун чогуур падеж хевирлеринге ажыглавышаан, номчуңар. *Бо* деп ат орнунуң падежтерге өскерлирин *ол* деп ат орну-биле деңнеп сайгарыңар.

Бо – бистиң школавыс-тыр. ... ишти база дыка каас-чараш. ... энир чылын тудуп дооскан. Мен ... эрткен чылын өөренип кирген мен. Ам ... дыка хөй уруглар, солдар өөренип турар. ... келир үеде дыка хөй эртем-билигиг кижилер үнер. Бо чылын алды харлаан уруглар ... кирер дээш четтикпейн манап турар.

Ажыглаар падеж хевирлери: *бо, мооң, мону, маңаа, мында, моон, боже.*

116. Номчуңар. *Мен, сен, бис, силер* деп сөстөрниң кайда кол сөс, кайда сөглекчиниң составында кирип чоруурун айтыңар.

I.

– Сен маңаа ыяштан белеткеп, оттан кыпсып, шайдан хайындырып турар сен. Мен бо каът бажыңдан бээр маңнааш келийн – дээш, Чодур ашак далаштыгы кончуг басып ыңай болду. (*Сергей Пюрбю.*)

...Арылар база кончуг угаанныг болду... Ынчалза-даа бис олардан кончуг сестип турган бис.

– Арылар бисти чүге шакпазыл, кырган-ачай? – деп, Каң-оол сонuurгап айтырды.

Оттук ирей хөглүү кончуг хүлүмзүрүп, чугаалады:

– Силер ышкаш томаанныг, чараш оолдарны олар анаа-ла шага бербестер. Силер оларның өөн үрегдей бербес-тир силер. (*Хөвөңмей Ойдан-оол.*)

Мен, сен, бис, силер деп сөстөр домакка тускай кежигүн болбайн, сөглөкчиниң составынга турда, оларны арын көргүзүкчүлери дээр.

117. Диалогтан тургузуңар. Аңаа *мен, бис, сен, силер* деп сөстөрни арын көргүзүкчүлери кылдыр ажыглаңар.

118. *Силер, болар* деп ат оруннарын эвилең чугаага чаңгыс кижини хүндүлээри-биле ажыглаарын болгаш ынчан ол ат оруннарын улуг үжүк-биле эгелеп бижнирин хайгааранар.

1. Хүндүлүг Дадар-оол Дыртый-оолович! Бистиң байыр-лыг кежээвиске киржип, чагыг-сүмелериңерни бергениңер дээш Силерге улуу-биле четтирдивис. 2. Бригадир чедип келди. Ам бистиң кылыр ажылывысты болар айтып бээр.

119. *Силер, болар* деп ат оруннарын чаңгыс кижини хүндүлээри-биле хереглээн ийи-ийи домактан чогаадып бижинер.

19. Айтылганың ат оруннары.

Айтырыгының ат оруннары.

120. Карартыр парлаан айтылганың ат оруннары кайы сөстөргө хамааржып, домактың кандыг кежигүннери болуп чоруурул? Олар тус-тус домактарда чүнү айтып турарыл?

Бо чаа тудуг школа тудуу-дур. Ол тудугну эрткен күзүн кылып эгелээн. Бо школа беш каът болур. Мындыг улуг, чараш школага өөренири магалыг-дыр. Ол хире школага өөренип тургаш, черле канчап багай демдектер алып боор. Бо школа амдыы чылын ажыттынар.

Айтылганың ат оруннары чүвелерни (ол, бо, дуу, доо, дөө, дуу, дүц, ук, мүн, демги), оларның ылгавыр демдектерин (ындыг, мындыг), сан-түңүн (мынча, ынча), хире-шаан, хемчээлин (ол хире, бо хире, мындыг) айтыр. Айтылганың ат оруннары домакка чүве ады-биле илереттинген кежигүнге хамаарышпышаан, тодарадылга бооп чоруур.

121. Номчуңар. Айтылганың ат оруннарын тывыңар. Оларны хамаар-жыр сестери-биле кады ушта бижип алыңар.

САГЫНДЫРЫГ ДЕМДЕКТЕР.

Жылын чөвүрээлиг чоон дыттарда доора кежир тырткылап каан демдектер арга иштинде бо-ла тургулаар. Ындыг демдектерни мээң даайларым мынчаар тайылбырлаан чүве.

Чавыс, доора шыйган демдектерни аскыр хаваннарныы, а бедик турар ындыг демдектерни даг-иргектерни дижир. Аскыр хаван эртип чыда, бо тайгада менден чидиг болгаш күштүг азыглыг хаван чок деп хөрөктөнгөш, күштүг азы-биле дытты доора дургаар шелип эртер.

Даг-иргек ону көргөш, чүү мындыг сугнуң суксаа, черниң чексээ амытан меңээ чөңгээлеп, демдек салып каан чүвел деп көксенгилээш, ийи бут кырынга тура халып, демир дег кадыг дыргактарлыг күштүг холу-биле хаваннындан-даа ыракта бедик, доора кертиг чара шаап каар. Ынчангаш дыка чавыс болгаш бедик кертиглер тыштып келир ужуру ол. Ол кертиглер анаа-ла демдектер эвес, а өске тайгалардан келгилээн аскыр хаваннар болгаш даг-иргектерге сагындырыглар болур.

Таңды-Ууланың чамдык чодур дыттарында тургулаар мындыг кертиг демдектер дугайын мээң аңчы-меңчи даайларым ынчаар хөөрежир чүве ийин. (*Монгуш Эргентши-биле.*)

122. Домактарны дүжүрүп бижип алыңар. Айтылганың ат оруннарының аразында ылгал бар-чогун тодарадыңар.

Ол номну ап алыр сен. Ук номну ап алыр сен. Демги номну ап алыр сен. Доо номну ап алыр сен. Бо номну ап алыр сен.

О 123. Сөзүглелде демдек аттарын айтылганың ат оруннары-биле солу-вушаан номчуңар.

Хемнерниң суглары улгадып, хектерниң өткүт үнү даң хаяазы-биле деңге аян туткан өөрүнчүг үе. Чиңгир ногаан

эзимнер көгүлдүр дүдүскектер-биле шугланып алган, хүннүн изиг чылыынга дөгеленип турганзыг. Сагыш-сеткилди дүвүредип, хөлзедип, бир-ле билдинмес чүг-биле чүглеп турар магалыг чай бодунун эргезин ээлеп кирипкенинге кым өөрүвес боор. (*Монгуш Доржу.*)

124. Ол деп ат орну кайда арынның, кайда айтылганың болурун тайылбырлаңар.

Ол капитан Марат Агбаанович Ашак-оол-биле таныжары уругларга дыка солун болган. Ол – эң баштайгы тыва капитан. 1964 чылда ол Красноярск крайның Енисейск хоорайга хем оруунун техниктиг өөредилге чериниң сургуулун дооскан. Ынчангаш ол дораан-на ол хоорайның Енисей пароходствозунун шугумунга ажылдай берген. (*Леонид Чадамба.*)

125. Номчуңар. Карартыр парлаан сестер чугааның кандыг кезектери болурул? Ол сестерге айтырыглардан салыңар.

Чаңгыс-ла канчаар-даа аажок улуг одаг хып, оортан үнген чаштанчылар алдын арыларның бүлези болуп ужугуп үнгеш, булуттарга барып өжүп турар чүве дег сагындырар турган. Мен Тарбаганның тоолун болгаш Кодур-оолдун адазы-биле аңнаарыңга белеткенип олурганы чалым баарында одаан сактып келдим. Ынчалза-даа мээң бо көрүп турган чүвем кайда-бир ыракта аас-кежииниң дугайында тоол эвес турган. Ол дээрге кызыл партизаннарның паараңы. Олар бистерниң аас-кежиивис дээш тулчуушкунче чоруп турганнар. (*Салчак Тока.*)

Айтырыгның ат оруннары янзы-бүрү айтырыглар илередир: чүвениң дугайында – ч ү ү? к ы м? ооң ылгавыр демдээ дугайында – к а н д ы г? к а й ы? к а й ы з ы? к а ш к ы? ч е ж е г и? к ы м н ы ы? с а н -т ү н ц ү н үң д у г а й ы н д а – к а ш? ч е ж е? х и р е -ш а а н ың, х е м ч э э л и н иң д у г а й ы н д а – к а й ы х и р е? ч ү ү х и р е?

126. Хөй сектер орунунга айтырыгның ат оруннарын неметишаан, дүжүрүп бижиңер. Айтырыгларны аас-биле харыылаңар.

1. ... чылда төрүттүнген сен? Харың ...?
2. ... класста өөренип турар сен?

3. ... номнар номчуурунга ынак сен?
4. Сени ... номчуурунга өөрөткенил?
5. Улуг-хүннерде ... кылып турар сен?

127. 1-ги арынның ат оруннарының орнунга 2-ги арынның ат оруннарын хереглевишаан, домактарны айтырыг домактары кылдыр эде тургузунар.

Бис эртен Улуг-Хаяже экскурсиялаар бис. Ынаар шупту клазывыс баар деп дугуржуп алган бис. Клазывыс башкызы база бистиң-биле баар. Аңаа баргаш, янзы-бүрү оюннар ойнап, ол хаяда куйну көөр деп бодап тур бис. Бистиң клазывыста ол куйну көргөн оолдар бар. Ооң иштинче кирери дыка коргунчуг, ынчалза-даа көрүксээревис база кончуг-дур.

20. Тодарадылганың ат оруннары. Тодаргай эвес ат оруннары.

128. Номчунар. Тодарадылганың ат оруннарын тывыңар. Оларның чүвөлери канчаар көргүзерин тайылбырлаңар.

I.

Уруу өөрени бергенде, кым-даа өөрүвейн канчаар... Уруглар садынга турарга эки-ле... Черле ынчаш, бичии уруг бүрүзү аңаа турза чогуур... Башкызы өөредип турда, өөреникчи боду-ла кызар болза, өскелерден кажан-даа дорайтавас болгаш кажан-даа 2 демдек албас. (*Салим Сириң-оолдуу-биле.*)

II.

Хамык куштар, дириг амытаннар оттуп, шимээргеп эгелээн. Суурнуң бүгү чону база-ла оттуп, шупту-ла боттарының ажыл-херээн кылып эгелээн. Ажылчыннар дооза контора, гараж, ферма чанында чыгып келген. Школачылар база уурук-сууруктап школаже шуужуп эгелээн.

Тодарадылганың ат оруннары чаңгыс аай чүвөлери ылгап айтыр.

Бүгү, шупту, хамык, дооза, дөгере деп ат оруннары чаңгыс аай чүвөлери бүрүнү-биле хаара тутканын илередир: *бүгү (шупту, хамык) өөреникчилер, өөреникчилер шуптузу (доозазы, дөгереги).*

Бот, бурц, кым-даа, чцц-даа деп ат оруннарының ниити утказы чаңгыс аай чүвелерни тус-тузунда аңгылаанын айтыры болур. Оларның аразында өске сөстөр-биле каттыжарының болгаш утказының талазы-биле ылгалдар база бар.

Бот деп ат орну харылзашкан сөзүнүң соонга азы чааскаан хамаарылга кожумактыг хереглеттинер болгаш кылдыныгны кижиниң дооратан дуза чокка күүседирин көргүзөр: *балыкчы боду, мен бодум, бодум*. Бө ат орну саннарга болгаш падежтерге өскерлир.

Бурц деп ат орну чааскаан хереглеттинмес, а үргүлчү хамаарышкан сөзүнүң соонга хамаарылга кожумактыг чоруур: *кижи бурцзү, театр бурцзү*.

Кым-даа, чцц-даа деп ат оруннары тускай хереглеттинер болгаш *кым-даа* деп ат орну «кижи бүрүзү», *чцц-даа* деп ат орну «чүве бүрүзү» дээн уткалыг болур: *Ону кым-даа (кижи бурцзү) билир. Меңээ чцц-даа (чүве бурцзү) херекчок*.

129. Дүжүрүп бижирер. Тодарадылганың ат оруннары домактың кандыг кежигүннери болуп чоруурун айтыңар. Өске сөс-биле кады чоруур ат орну ооң-биле кады домактың чаңгыс кежигүну болур.

Бис шуптувус хем кыдыынче чоруптувус. Аңаа баргаш, дөгере сугже кире халыштывыс. Оон үнүп келгеш, кызылкат чыып чиир дээш, арыгже маңажыптывыс. Кижиги бүрүзү бодунуң савазынга катты бичиилеп чыып кирипти. Мен бодум база бичии шил банкага чыып эгеледим. Бичии болгаш, савам долдуруп алдым. Кежээликтей бис Оля-биле хамыкты мурнап чанып чоруптувус. Бистин дөгереvistи аалывыста аваларывыс манап турар болгай.

130. Хей сектер оруннга *бот* деп ат орун чогуур арыннарга болгаш саннарга ажыглавышаан, сөзүглелди номчуңар.

Удавас бистин кожууннуң наадымы болур. Аңаа бистин чаңгыс чер чурттугларывыс ... ажыл-ижин түңнеп чугаалажыр. Бис база ... ажылывыс дугайын аңаа чугаалаар бис. ... күжүвүс-биле белеткеп алган концерттивис көргүзөр бис. Слава ... чогаадып алган шүлүүн номчуур. Мен ... танцылаар мен.

131. *Кым-даа, чцц-даа* деп ат оруннары кол сөстөр болуп чоруур дөрт кыска домактан чогаадып бижирер.

132. Номчуңар. Карартыр парлаан каттыжышкынарда сестерниң баштайгылары сөөлгүлеринге кандыг утка кирир-дир?

Оон ыңай дуруяаларның хире-хире «Кичээниңер!» дээн-зиг медээлежиглери азы **кандыг-ла бир айыыл** эрте хона бээрге, өөрээштиң бир үн-биле чарыштыр ырлажы кааптары дыңналгылаар... **Бир-ле орук** кыдыы черге олуруп алгаш, дыңнааладым — сураг. Ынчап олура, дүңгүр эткенин дыңнап кагдым. Оон-биле кады «хей-дүңгүр» сагыжымга кире хонуп келди. «Өлгөн хамнарның чевээнде дүңгүрү эдип чорууру ол, аза-бук **кайы-бир кижини** өлүрүп алыр дээш сүрүп, эдип чорууру ол» деп чугаалар мени оон-моон үглөп, долганы хонуп келген. (*Степан Сарыг-оол.*)

Тодаргай эвес ат оруннарынга *бир (бир-ле)* деп сөс болгаш ийиги кезээ ол сөстен тургустунган *кым-бир, чуу-бир, кандыг-бир, кайы-бир* деп ат оруннары, ол ышкаш *чам-дык, каш, элээн каш* деп сөстөр хамааржыр. Тодаргай эвес ат оруннары чүвелерни, ылгавыр демдектерни болгаш сан-түңнерни тодаргай эвес айтыр.

Ийиги кезээ *бир* деп сөстен тургустунган тодаргай эвес ат оруннарын дефистеп бижиир: *кым-бир, чуу-бир, кандыг-бир, кайы-бир*.

133. Дүжүрүп бижиңер. Тодаргай эвес ат оруннарын, оларның хамааржыр сөстөрүн тывыңар. Оларның адаан шыйыңар. Тодаргай эвес ат оруннарын шын бижиирин тайылбырлаңар.

1. 2 демдек болза бажында мээ чок, арнында карак чок мелегейниң мелегейи амытан чүве-дир... Ынчангаш башкы мени кайы-бир өөреникчиниң кыдыраажыңга салыштар деп бодаан. 2. Башкызы кыдырааштарга чок болза сан, чок болза кандыг-бир шыйыг бижээш, өттүндүр бижидер. 3. Мен кым-бир кижини-биле чугаалажырын дыка күзөп чораан мен, ынчалза-даа дидинмейн чораан мен. 4. А Сайлык чүдек-даа өөрээн: хирт кылдыр ужуп үнгөш, Сайлыкмааны он долгандыр хишеткеш, демги-ле турган дазылыңга хонупкаш, адыжын часкааш турупкан. Ынчанмас аргажок, чүгө дээрге бо назыда аңаа кым-даа «четтирдим» деп көрбээн. (*Салим Сириң-оол.*)

*34. Номчуңар. Сөзүглелде ат оруннарын, оларның кандыг бөлүктерге хамааржырын айтыңар. — Во чүүлдүн ниити утказының дугайында чүңү чугаалап болур силер?

БҮЗҮРЕЛДИГ ЭМ-ДОМ.

Колхозтуң база бир хоочун, амыр-дыш чок кижизи Антон Егорович аарый берген. Район эмнелгезинден чаладып келген тус черниң фельдшери демги кырганга эңмежок эмнер бижип берген чүве-дир. Аңаа немей ашактың хоорайда чурттап чоруур уруглары база чорудуп берген.

— Кырган-ачай! — дигеш, бажыңыңга кады дүвүредип хүнзээри уруунуң бичии оглу Антон Егоровичиден айтырган:

— А хөй-ле эмнерниң кандыызы эң эки-дир?

— Ындыг эм чок болду.

— А ындыг эм кайдал?

— Сарай иштинде чүве.

— Сарай иштинде чээ? Ынчаарга ону мен барып эккээйн.

— Ону эккеп шыдавас-тыр сен ийин, оглукум. Ол эм-домну ажыл-үүле деп адаар чүве болгай, ону чүгле мен ап болур мен.

— Ынчаарга ам меңээ чүктенивит, сарайже кады бараалы.

Ышкамнанчыг борбак бажыңга бүдүн-бүдүн хүннер дургузунда чеже хөлестеп чыдар боор, баштайында уруунуң оглунуң арган эгиннерин ужур сагып даянып чорза-даа, дараазында ооң дузазы чокка-ла сарайга чедир боду үңгөп-союп чеде берген. Ол сарайга бүгү назынында шанак кылып келген. Аарырының мурнунга чедир эгелеп кааны шанактарыңга баргаш, балдызын арай боорда тудуп ал-ла, чона шаап кирипкен.

Оон-на кырганга чоорту чиик-чиик кыннып келген: ол хүннүң кежээзинде, ийи неделя чем чивээниниң сөөлүндө, бир-ле дугаар чөмөнөнгөн, а база бир неделя эрткенде, шуут-ла сегий берген. (*Федор Абрамов.*)

КЫЛЫГ СӨЗҮ.

21. Кылыг сөзүнүң утказы болгаш грамматиктиг демдектери.

135. Номчунар. Карартыр парлаан кылыг сөстөрүнүн харыылат-тынар айтырыгларын тодарадыңар. Кылыг сөстери канчаар өскерлир-дир? Олар домакта кандыг кежигүннер бооп турар-дыр?

Кышкы узун кежээ чугаа-соотту Сержиң Достаконна шуудуп чоруп тур. Максим Мунзук артистиң аныяксыг ашак дугайында ырын-даа катаптады. Ооң соонда тыва улустуң мындыг дүргөн-домаан салды:

- Торгалыгының суун кештиң бе?
- Дораан кештим.
- Доштуг-дур бе, терең-дир бе?
- Доруг-Доюм ылгын болгаш, эскербедим.
- Аксында агараңнаан чүл?
- Аганак эъди чидим.
- Арган-дыр бе, семис-тир бе?
- Алызындан чазый болгаш, билбейн бардым...

Ийи кырганның амыдырал-чуртталгазы-даа, чугаа-сооду-даа солун улус чорду. Оон-даа солун чүвени ооң соонда дыңнадым. (*Кызыл-Эник Кудажы.*)

Чүвениң кылдыныын илередир болгаш чүнү кылып тур? чүнү кылганыл? чүнү кылырыл? канчап тур? канчанганыл? канчаарыл? чергелиг айтырылгарга харыылаттынар болгаш үелерге, арыннарга база саннарга эскерлип чоруур кезээн кылыг сөзү дээр.

Кылыг сөзү домакка колдуунда сөглөкчи болур.

136. Номчунар. Кылыг сестерин твыңар. Оларның харыылаттынар айтырылгарын, домактың кандыг кезигүнү болурун, үелерин айтыңар.

Хүн көзүлбес. Хоюг кара булут ону дуглап алган. Кезек-кезек хадый каггылап турар. Хөй-ле хөгжүм, музыканың уяранчыг чараш үнү дыңналып турган дег. Ыяштар ооң аайы-биле танцылап, эглиңейнип тургулаар. Сактырга, кезжээ дүжүп, имиртиннеп кел чораан ышкаш. Чырыкта каттап чиир, оон башка капитан база далаштыра бээр. (*Леонид Чадамба.*)

137. Номчунар. Кылыг сөзүнүң карартыр парлаан хевирлеринин аразында тургузуг болгаш утка талазы-биле ылгалын тодарадыңар.

Шойдак сагыжын улус артынга чугаалавас, таарзынган-даа, таарышпаан-даа чүвезин кижиниң кызыл арнынга кээп чугаалаар. Ооң ындыг болганы кырган-ачазының дорт салдары деп ам кээп билип олурар-дыр мен. Ынчан билбээн мен... (*Александр Даржай.*)

Мында чугаалаар – кылыг сөзүнүң болур хевири, а чугаалавас – болбас хевири. Болбас хевир кылыг сөзүнүң чугаала деп дөзүңге -ва деп кожумактың каттышканы-биле тургустунган.

Кылыг сөзүнүң болур хевири кылдыныгының боттанырын илередир, а болбас хевир кылдыныгының боттанмазын илередир.

Болбас хевир кылыг сөзүнүң болур хевири кылдыр херелеттинер дөзүнүң соонга *-ма /-ме* (бодан – боданма, хөм – хөмме, сын – сынма), *-ва /-ве* (макта – мактава, эгеле – эгелеве), *-ба /-бе* (чыг – чыгба, чай – чайба, көр – көрбе, сал – салба), *-па /-пе* (чат – чатпа, сок – сокпа) деп кожомактың каттышканы-биле тургустунар.

138. Үлегер домактарны номчааш, кылыг сөзүнүң болур болгаш болбас хевирлерин айтыңар.

1. Назын кырыыр, өжээн кырывас. 2. Өлден артар, өрттен артпас. 3. Кижин өлүр, алдар өлбөс. 4. Арның бодава, адың бода. 5. Аштаанын уттур, доңганын утпас.

139. Дүжүрүп бижээш, кылыг сөзүнүң болбас хевиринде дакпырлап кирген үжүктөриниң адаан шыйыңар.

1. Чаш хураган иезин ам-даа эммээн. 2. Ашак малыңга сакгышсырааш, даңны атсы караан шиммээн. 3. Мен отту үреримге-даа, кыппады. 4. Силер читкен адыңар тыппадыңар бе?..

140. Дараазында кылыг сөстөринге болбас хевирниң кожомактарын немеп бижиңер.

Хөм, шып, шап, теп, туттун, кеттин, мун, сагын, бижи, кыл.

141. *Бижи* деп кылыг сөзүн арыннарга, саннарга болгаш үелерге улаштыр өскертип бижиңер. Кайы үеге кылыг сөзүнүң арыннарын кожомактар, кайы үеге арын көргүзүкчүлери (*мен, сен, бис, силер* деп сөстөр) көргүзүп чоруур-дур? Арын кожомактарының болгаш арын көргүзүкчүлөриниң адаан шыйыңар.

Арын- нар	Эрткен үе	Амгы үе	Келир үе

Чаңгыстың саны

1-ги	Мен бижидим.	Мен бижип тур мен.	Мен бижиир мен.
2-ги	Сен... .	Сен... .	Сен... .
3-кү	Ол... .	Ол... .	Ол... .

Хөйнуң саны

1-ги	Бис... .	Бис... .	Бис... .
2-ги	Силер... .	Силер... .	Силер... .
3-кү	Олар... .	Олар... .	Олар... .

22. Бөдүүн, нарын болгаш составтыг кылыг сөстери.

142. Номчунар. Карартыр парлаан кылыг сөстериңиң кайылары чаңгыс дөстөн, кайылары ийи ийикпе азы оон хөй дөстериңиң каттышка-нындан тургустунганын айтыңар. Ийи ийикпе оон хөй дөстериңиң кылыг сөстериңде кол (лексиктиг) утканы кайда дөстөр хары угда, кайда оларның кайы-бирээзи илередиң турарын тодарадырын оралдажыңар.

ИНЕ.

Ине муң-муң чылдар мурнунда тыштып келген. Ужун өттүр үттеп каан шиш баштыг балык сөөгү — чер кырынга тывылган баштайгы ине ол. Ооң соонда сөөк инени хүлер ине, сөөлзүредир ону демир, а бай кижилерге мөңгүн ине солаан. Баштайгы каң инелерни Европага арабтар эккелген. Дыка үр үе дургузунда инени хол-биле кылып турган. XVI чүс чылда Францияга сывырындак демир шөө тыртар херекселди чогаадып кылган. Ол чорук ине-тевене херээнге эргилдени болдурган.

Бистиң чуртувуста кара чаңгыс тускайлаттыңан ине бүдүрүлгези болур чер Москва чоогунда Колюбакино суурда. Ында чүгле хол-биле даараарыңга хереглээр инелерниң безин 25 хевирин бүдүрүп үндүрүп турар. (*«Шын» солундан.*)

Кылыг сөстери тургузуг талазы-биле бөдүүн, нарын болгаш составтыг болур.

Чаңгыс дөстөн тургустунган кылыг сөзүн бөдүүн кылыг сөзү дээр. Чижээ: *Уруг ыттаваан. Хеймер-оолдун ээлчээ келген.* (Олег Саган-оол.)

Дефистеп бижиир (*адар-боолаар, коргар-сүртээр, ойнаар-тоглаар, ужар-турар, цнер-кирер* ышкаш) ийи дөстөн, оон ангыда чамдык үн (ыыт-дааш) азы омур-хевир өттүнер сөстөр-биле *кыл, кылын-, де-* деп кылыг сөстериңиң (*чык кылыр, агараш кынныр, караш дээр, мойт дээр* ышкаш) каттышка-нындан тургустунар болгаш чаңгыс ниити лексиктиг утканы илередир кылыг сөстериң нарын кылыг сөстери дээр.

Дефистеп биживес ийи ийикпе оон-даа хөй дөстөрдөн тургустунган болгаш база-ла чаңгыс ниити лексиктиг утканы илередир кылыг сөстериң составтыг кылыг сөстери дээр. Ындыг кылыг сөстериңиң баштайгы дөзү кол (лексиктиг) утканы илередир, ынчангаш ону кол кылыг сөзү дээр.

Өске дөзү (дөстери) немелде (грамматиктиг) утканы илередир, ынчангаш ону дузалал кылыг сөзү дээр. Чижээ, *бижип турган* деп составтыг кылыг сөзүндө *бижип* деп кол кылыг сөзү кылдыныгны, *турган* деп дузалал кылыг сөзү ол кылдыныгның үргүлчүлелдин (үр болганын) болгаш төнмээнин илередир, ынчангаш ниитизи-биле кылдыныгны болгаш ооң төнмээнин көргүзөр. Ол ышкаш *бижип каан* деп кылыг сөзү кылдыныгны болгаш ооң төнгенин, *бижип алыр* деп кылыг сөзү кылдыныгны болгаш ооң кижиниң бодунга ажыктыг болурун илередир.

Нарын кылыг сөстери база составтыг кылыг сөстери кылдыр өскерли берип болур: *унул-кирип турганнар, коргар-сүртээр апарган*.

Ук шаанда составтыг кылыг сөстери чорааш, амгы үеде кезектери кызырлып өскерилген *эккээр, эккелир* (алып келир, ап келир), *аплаар* (алып баар, ап баар) деп кылыг сөстери-ниң ортузунга ажык эвес үннерниң үжүктерин дакпырлап бижиир.

143. Номчунар. Бөдүүн, нарын болгаш составтыг кылыг сөстери айтыңар.

Ол кежээ машина-даа келбээн. Азиймаа-биле хондур хөөрештивис...

Улуг кызыл бөмбүк дег хүн чөөн чүктен ушта чүгүрүп үнүп олур. Кайывыс-даа кум кынны берип-тир бис. Чүгле бир машинаның кыпсынчыг медээзинден серт кыннып отту чаштап келдивис. Долдур чудук чүдүрүп каан машинаның чолаачызы эртер орук тыппайн, медээлеп турган чүве-дир.

Бир кочал бензинни хыйландыра-хыйландыра дилеп алдывыс. Ол-ла каккаш, хоорайга тутсуп кирип келдивис. (*Эдуард Донгак.*)

144. Баштай бөдүүн, ооң соонда нарын болгаш адак сөөлүндө составтыг кылыг сөстери ушта бижиңер.

Биле тыртып алыр, азаар, алгырар-кышкырар, кыла кааптар, чаңчыгар, көстүп келир, бедиир-чавызаар, чүгүрүп турар, ойнап олурун, дузалаар, ижер-чиир, каастаар, узамдыгар, аңнаар-диңнээр, харамнанмас, тоор-тоовас, амырай бээр, хөөмейлээр, баар-кээр.

145. Бөдүүн кылыг сөзү бүрүзүндөн үш нарын кылыг сөзүндөн тургузуп бижирер.

Ү л е г е р и . *Эвээжээр: эвээжээр-көвүдээр, эвээжээр-бичелээр, эвээжээр-эвээжес.*

Эвээжээр, кудараар, хадыыр, амыраар.

Карартыр парлаан сөстөрнүң синонимнерин тывыңар.

146. Бөдүүн кылыг сөзү бүрүзүндөн элээн каш составтыг кылыг сөстөринден сактып бижирер.

Ү л е г е р и . *Бижиги – бижиги каг, бижиги бер, бижиги шаавыт, бижиги тыртыл каг, бижиги сой тыртыл каг, бижиги туруп бер.*

Чуру, ажылда, кас, дүжүр, кыл.

О 147. Бердинген нарын кылыг сөстөрнүң ажыглап домактардан тургузуңар.

Саглаш де-, кызаш де-, караш де-, ток кыл-, дирс кыл-.

23. Кылыг сөзүнүң залогтары.

148. Номчуңар.

Дамдылаар черни дуглаар бис.

Дамдылаар черни ажылчынга дугладыр бис.
Дүне удуурда дугланыр бис.
Дамдылаар чер дуглаттынган.
Дамдылаар черни дуглажыр бис.
Эжик дуглалган.

Домактарның сөглекчилери кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенил? Оларда кандыг нийти дазыл бар-дыр? Сөглекчилерниң тургузуун болгаш оларның аразында утка талазы-биле ылгалын тодарадыңар.

Кылдыныгның боттандырыкчызы (субъект) биле ооң угланган чүүлүнүң (объект) аразында янзы-бүрү харылзааларын көргүзөр кылыг сөзүнүң хевирин залог дээр. Тыва дылда беш залог бар: үндезин залог, болдуруушкун залогу, эгиди ишкин залогу, качыгдаашкын залогу, болчуушкун залогу.

Үндезин залог тускай кожумак чок болгаш кылдыныгны боттандырыкчы боду боттандыраарын илередир: *Ачазы оглун чоорган-биле шуглаан.*

Болдуруушкун залогу *-т* (ажык үннер соонга), *-ыр, -ир, -ур, -ыр, -тыр, -тир, -тур, -тыр* (дүлей ажык эвес үннер соонга), *-дыр, -дир, -дур, -дыр* (аяар ажык эвес үннер соонга) деп кожумактар дузазы-биле тургустунар болгаш кылдыныгны боттандырыкчы кылыр эвес, а өске кижиге кылдыраарын илередир: *Ачазы оглун уруунга чоорган-биле шуглаткан.*

Эгидишкин залогу *-н* (ажык үннер соонга), *-тын, -тин, -тун, -тун* (дүлей ажык эвес үннер соонга), *-дын, -дин, -дун, -дун* (аяар ажык эвес үннер соонга) деп кожумактар дузазы-биле тургустунар болгаш кылдыныг боттандырыкчының бодунче угланганын көргүзөр: *Ачазы дүңе чоорган-биле шугланыр.*

Качыгдаашкын залогу *-л* (ажык үннер соонга), *-ыл, -ил, -ул, -ул* (ажык эвес үннер соонга); *-тыл, -тил, -тул, -тыл; -тык, -тик, -тук, -тык* (*т* соонга) кожумактарның, олышкаш болдуруушкун база эгидишкин залогтарының кожумактарының дузазы-биле тургустунар болгаш чүвениң кылдыныгга таваржырын илередир: *Соңга шили бузулган.*

Болчуушкун залогу *-ш* (ажык үннер соонга), *-ыш, -иш, -уш, -уш* (ажык эвес үннер соонга) деп кожумактарның дузазы-биле тургустунар болгаш кым-бир кижиниң кылдыныг боттандыраарыга киржикчи болурун илередир: *Оолдар хүңзедир сизген кезишкен.*

Сөөлү *т*-биле төнген кылыг сөстөрүнге ол-ла үн-биле эгелээн залог кожумаа немежирге, *т*-нин үжүүн дакпырлап бижиир: *кут – куттур, куттун, куттул; чат – чаттыр, чаттын, чаттыл.*

149. Номчунар. Дугаар бүрүзүнде домактарда сөглекчи кылыг сөстери кандыг залогтарга хамааржырын, чүнү илередип турарын тодарадынар. Дугаар бүрүзүндөн бир-бир домактардан ушта бижип алгаш, сөглекчи кылыг сөстөрүнүң залог кожумактарын аңгылап көргүзүңер.

I.

Алдар-оол эртен тургаш, кеттинер. Чунар өрээлге баргаш, савананыр, чунар, чоттунар. Оон чемненир. Чем соонда көрүнчүккө көрнүр, дыраныр, эде-хере тырттынар. Кезек болгаш, кичээлге белеткенир, сумказынга ном-дептерин сугар, аайланыр. Оон школаже чоруур.

II.

алдар-эл берге чурукту акызынга чуруткан. Башкы өөреникчилерге домактар бижиткен, сайгарткан. Чогаал кичээлинге шүлүктөр номчуткан, тоолдар ыттырган, тывызыктар тыштырган. Оон даштыгаа уругларны ойнаткан, ырлаткан, оларга янзы-бүрү ажылдар кылдырган.

III.

Оля ырак хоорайда өөренип турар угбазы-биле үргүлчү чагаалажыр. Чамдыкта телефон-биле чугаалажыр. Ол ада-иези-биле сүмелешкен. Келир чылын Оля угбазынга баар деп дугурушканнар. Уруглар бот-боттарын аажок чоктажырлар.

IV.

Машина халдып орда, дугуйга бир чүве кадалган. Дугуй дораан чарылган. Ол аразында чаштаан даш соңга шилинге дээрге, шил база бузулган.

150. Номчунар. Карартыр парлаан кылыг сөстөрүн ушта бижээш, дазылдарын чангыс, залог кожумактарын ийи шыйыг-биле шыйыңар.

«А шынын чугаалаан кижини чүге каттыржыр улус боор, ынчанмас чүвези ирги бе?» — дээш, соксап кагдым. Эмчиден үнген кижиле бир талакы чеңин кеттиниң, човууртап, бир холун туттунуп, үнүп кээп турар болду. Бир катап эжик ажытына бээрге, бичии уруг, шыкпыртадып, эттеткен чүве дег, хөлчөк кышкырганын дыңнап кагдым.

Эр эмчи мээң оң холумну берзендирип алгаш, чүнү-даа бодаар чай алындырбайн, ол улуг кижиде аппаарды...

Бистиң-биле кады тарытпаан уруглардан хей уруглар хораанын кадайлар бо-ла чугаалашкан олурад чүве... (*Степан Сарыг-оол.*)

151. Хей сектер орнунга чогуур залог кожумактарын немевишаан, дүжүрүп бижинер.

1. Э г и д и и ш к и н з а л о г у : Эртең соок суг-биле шапта... дүрбү... , оон аржыыл-биле чот... . Чунган соонда идик-хевинч кет..., көрүнчүккө көр..., эт..., чаза... .

2. Болдуруушкун залогу: Айлаана амыдырал-хандырылга черинге баргаш, хевин чуг..., бас... . Хеп будуур черге баргаш, тонун буду... Баш таарар черге баргаш, бажын таар..., дыдырар....

3. Болчуушкун залогу: Уруглар кудумчуда аай-дедир маңна..., сывырта... турганнар. Олар чамдыкта алгыр..., кышкыр...-даа. Бир чамдызы бөлүглежип алган ырла... турар.

4. Качыгдашкын залогу: Сценада аянныг ыр кут... тур. Көрүкчүлерниң сеткил-сагыжы көдүр... турган. Ол ырда ховуда чат... оыттап чоруур хойлар дугайында ырлап турар. Кежээ дургу клубка ыры-шоор дыңна..., чаңгыланып турган.

152. Эгидишкин, болдуруушкун болгаш болчуушкун залогтарында кылыг сөстери кирген алды домактан чогаадып бижиңер.

24. Кылыг сөзүнүң видтери.

153. Номчуңар. Карартыр парлаан кылыг сөстериңиң кайда доозулган, кайда доозулбаан, кайда катаптаан, кайда хенертен болган кылдыныглар илередириң тодарадырын оралдажыңар.

Чанында турган хой хенертен дүрт кылдыр хоя берген, от кыдыыңга сыңнып келген. Лапчар серт дээн. Уйгузу чаштай берген. Бөрүлер улушканы дыңналган. Улушкан соонда диштери артында шаккыңайнып тургулаан.

...Лапчар хойларын оожуктур ыыттагылааш, одун улам улгаттыр салган. Бөрүлер улам чоок улушкан соонда, үстүңде чалымнар сиртинде эш-эш ногаан оттар көгергилээн. Лапчарның үнү үнмейн барган.

Шак ол өйде адаа чарыыңда караңгыда хая казырт дээн. Аьды-даа, хою-даа бөлдүнүшкеш, турункан. (*Кызыл-Эник Кудажы.*)

Кылдыныгның характерин — канчаар болуп турарын илередир кылыг сөзүнүң хевирлерин видтер дээр. Тыва дылда тодаргай эвес вид, доозулган вид, доозулбаан вид, дагыңнаан вид, болбастаар вид, ритмиктиг вид, дүрген вид деп видтер бар.

Тодаргай эвес вид чаңгыс кылыг сөзүнүң дөзүбиле илереттиңер болгаш кылдыныгның характерин кандыг болурун көргүспес: *бижи, номчу.*

Доозулган вид *-ыт, -вит, -вут, -үт* (ажык үннер соонга), *-ывыт, -ивит, -увут, -үвүт* (ажык эвес үннер соонга) деп кожумактар дузазы-биле тургустунар болгаш кылдыныгының кызыгаарлыын (доозулган уткалыын) илередир: *биживит, номчувут*. Оон аңгыда ийиги кезээ *каг-, кал-, ал-, бер-, шап-, тырт-, хон* деп дузалал кылыг сөстөрүндөн тургустунган составтыг кылыг сөстери база доозулган видти болур: *бижип каг, номчуп бер, билип ал*. Кылыг сөзүнүң янзы-бүрү хевирлеринге доозулган видтиң *-ыт...* деп кожумаа үн талазы-биле кызырылгаш, *-пт, -п* кылдыр өскерли бээр: *кылыптар, кылыпкан, кылыпкаш, кылыпса*.

Доозулган вид амгы үеге хереглеттинмес.

Доозулбаан вид кылдыр *тур, чор, олур, чыт* деп дузалал кылыг сөстөрүниң киржилгези-биле тургустунган составтыг кылыг сөстери ажыглаттынар: *бижип тур, номчуп олур, ойнап чор, удуп чыт*. Доозулбаан вид кылдыныгының кызыгаар чок, үргүлчүлелдин илередир.

Дагынаан вид *-гыла, -гиле, -гула, -гүле* (ажык болгаш аяар үннер соонга), *-кыла, -киле, -кула, -күле* (дүлей ажык эвес үннер соонга) деп кожумактар дузазы-биле тургустунар болгаш катап-катап болгулаар кылдыныгы илередир: *бижигиле, номчугула, саткыла*.

Болбастаар вид *-баста, -бесте* (аяар үннер соонга), *-васта, -весте* (ажык үннер соонга), *-маста, -месте* (*м, н, ң* деп үннер соонга), *-паста, -песте* (дүлей ажык эвес үннер соонга) деп кожумактар дузазы-биле тургустунар болгаш кылдыныгының боттанмас апарганын илередир: *биживесте, номчуваста, ңместе, чорбаста*.

Ритмиктиг вид *-ңна, -ңне* (ажык үннер соонга), *-аңна, -еңне, -уңна, -үңне; -аңайын, -еңайын, -уңайын, -үңайын; -кайын, -кейин* (ажык эвес үннер соонга) деп кожумактар дузазы-биле тургустунар болгаш кылдыныгының (шимчээшкинниң азы дааш-шимээнниң) өйлеп-өйлеп бир аай болуп турарын илередир: *агараңна, агараңайын; хөлбеңне, хөлбеңайын; салдырткайын, кизирткайын*.

Дүрген вид өттүнүг сөстөрүнге *кыл, кылын, де, ди* деп кылыг сөстөрүниң немешкени-биле тургустунар болгаш кылдыныгының аажок кыска үеде болурун илередир: *караш де, кызаш де, серт де, көгереш кылын, чык кыл, дирт кыл*.

Чаңгыс кылыг сөзүңге ийи вид кожумаа немежип болур: *чугаала-гыла-ыт, чеде хонуп кел-гиле*.

154. Сөзүглелдин I болгаш II янзылары чүнүң-биле ылгалырыл?
Кылыг сөстөриниң видтерин деңнеп тургаш, тайылбырлаңар.

I.

Бажың иштин аштап, чуп кааш, телевизор көрүп чыдар мен. Оон кезек болгаш, туруп келгеш, ном номчуп, бижиттинип олурар мен. Эштеримче телефон долгап, билдинмес чүүлдерни айтырып-даа алыр мен. Сөөлгү үеде кино көрбөс апарган мен. Удавас экзаменнер эгелээр. Ынчангаш үе чок, оларга шудургу белеткенип турар мен. Кичээл кылбас, белеткенмес болза, экзаменни кижжи дужаап шыдавайн баар.

II.

Бажың иштин аштагылап, аяк-саваны чуггулап кааш, телевизор көрүп чыткылаар мен. Оон кезек болгаш, туруп келгеш, ном номчугулап, бижиттинип олургулаар мен. Эштеримче телефон долгагылап, билдинмес чүүлдерни айтыргылап-даа алыр мен. Сөөлгү үеде кино көрбөстээн мен. Удавас экзаменнер эгелээр. Ынчангаш үе чок, оларга шудургу белеткенип турар мен. Кичээл кылбастаар, белеткенместээр болза, экзаменни кижжи дужаап шыдавайн баар.

155. Номчуңар. Кожумак дузасы-биле тургустунган доозулган видтин кылыг сөстөрүн айтыңар. Оларда кандыг үн өскерлишикени бооп турар-дыр? Ук кылыг сөстөрүн ушта бижээш, вид кожумааның адаан шыйыңар.

Тараа үнгү дег шөлдү шилип, кайыын буга суу үндүрүп болурун баш бурунгаар «шинчилеп» алыр. Тайга-таңдының хар-чамы эрип, хемнер бадары билек-ле, ийи хончуну даап каапкаш, кызыл-бут суггаргаш туруптар.

Шыгжап чыткан алдыны дег үрезинин ачам шыва тонунга эдектепкеш, черни демдектей шыгаап, берзенип каапкаш, оң холу-биле чажып кылаштап-ла тур... Кызыл-хараган илиирни менден бичии-ле дап улуг Анай угбам калчан-кара шарыжыын муңупкан агбаннадыр доора, дургаар сөөртүп-ле тур. (*Куулар Оргу.*)

156. Дүжүрүп бижээш, дакпырлай кирген ажык эвес үжүктөрүн адаан шыйыңар.

Чуг — чуггула, саг — саггыла, чаг — чаггыла, хаг — хаггыла, хак — каккыла, сок — соккула, сөк — сөккүле.

Эм — эмместе, хөм — хөмместе, шим — шимместе.

Тып — тыпнаста, хып — кыпнаста, шып — шыпнаста.

Сөөлү *г, к, м, п*-биле төнгөн кылыг сөстөринге ол-ла үннер-биле эгелээн *-гыла...*, *-кыла*, *-маста...*, *-паста* деп вид кожумактары немежир төлээде, ук үннерниң үжүктөрин дакпырлап бижиир.

157. Хөй сектер орнунга болбастаар видтиң кожумактарын немевишаан, дүжүрүп бижиңер. Карартыр парлаан кылыг сөстөриниң видтерин айтыңар.

Күс дүшкөн. Хову-шөлдерде ыраажы куштар ырлаш... Алдын тараа сыптары сагланайнып, чайган... Комбайн, машиналар шууйн... Дээр кызанайнып, динмире... Орай дүне-даа караңайнып, оду кызанайнып халдып турар машиналар шимээрге...

158. Номчуңар. Кылыг сөстөриниң залогтарын болгаш видтерин айтыңар.

Эрикте шагдаалар быралар туткулап алгаш, салдарны сугже киир идип, өрү-куду маңнашкылааннар. Сал кырында кижилер эриктен хоора эштиңип эгелээннер.

Узун сал шапкын агымга барган соонда, хемни куду шуудап бадыпкан. Салгын сырыннай каггылап, хем кырынга шокар бырлаңнар маңнашкылаан...

...Шапкыны дүргөдөп, суг адаанда хаяларлыг унга келгеш, оларны ояр-кыяр дээш эшкийшке күш четпестөп, сугжулар салдың ужу-бажынче маңнажып эгелээннер...

Шапкын хем тынып чадап, агаар чедишпестөп, шыжыгайнып, ондап-остап чыткан ышкаш болган. (*Кызыл-Эник Кудажы.*)

25. Причастиялар.

159. Сөзүглелдерни номчуңар. Карартыр парлаан причастиялар кайда чүве аттарыга хамааржып, тодарадылгалар бооп чоруур-дур? Олар кайда (хөйнүң санынга азы хамаарылга кожумактыг тургаш) домактың өске кезигүннери бооп турарыл?

I.

Шыны херек, барык-ла 1930 чылдан 1950 чылга чедир Тожуга оор болгаш алыксак-чиксек чорук шуут чок турган деп дидими-биле чугаалап болур мен. Чорук чораан кижии орукка бир чүве каапкан болза, ону тыпкан кижии көдүргөш, турган ыяштың кыдыкы будуунга азып каар.

Үстүндө айытканым ол чаагай чаңчылдар читкенинге сет-килим хомудап чоруур. Ол ам эглип кээр бе? Бир эвес «уттундуруп турар» бүгү-ле ыңдыг эки чаңчылдарны эгидер дээр болза, бак чүүлдерге удур демиселди улам күштелдирер. (Михаил Мендуме.)

II.

Кара-кыс ажылга озалдап келген. Чашкаадай угбай олче чиктии сүргей көргөш, мынча дээн:

— Озалдап келдиң бе? Чонаада кабинеттер бакылаवास дарга бо эртен озалдааннар даңзызы тургузуп турду. Адаа аар улусту менче чорудувут дээр чорду.

Кезээде-ле озалдап турган эвес, чүү-даа тургай-ла деп бодап, иштинде химиренип чоруй, кабинетче шала чыпшык басып кирген.

— Кел дээн кедилиг, бараалгаар дээш келдим, дарга. Бичии озалдааным буруу болган боор.

— Экии! Эргип көрүңер — дээш, даргазы чазык хүлүмзүрөөн. — Кандыг айтырыглыг чор силер? — деп айтырган.

Келдирткени, кара булут чайлады дээнзиг, база амырап, демгизин мактай каап, чугааны соора углап алгаш барган. Ол өйде өске бир кижини арны хуула берген кирип орган. Оон соонда база. Дарга улустун кээп турарының чылдагаанын амна билип каан. Апрель 1-ле болгай. (Лидия Иргит.)

Причастие — кылыг сөзүнүн тускай хевири. Ында кылыг сөзүнүн болгаш демдек адының шынарлары бар. Ол, бирээде, кылыг сөзү ышкаш, кылдыныгны илередир болгаш үелерлиг, болур база болбас хевирлерлиг, ийиде, демдек ады ышкаш, кандыг? деп айтырыгга харыылаттынмышаан, домакка тодарадылга болур. Чижээ: *Бис чечек бургээн (кандыг?) алаакка доктаадывыс. Оон ырак эвесте быжып чыдар (кандыг?) тараа бар болду.* Причастие келир (амгы) азы эрткен үелиг.

Причастиеге хөйүнүң санының кожумаа азы арын кожумаа немежирге, ол чүве адынче шилчип, падежтерге өскерлип болур. Чижээ: *Келгеннер (кымынар?) стадионда чыгып тур. Келгениң (чүү?) эки бооп-тур. Келгениңге (чүгө?) өөрдүм.*

Домакка причастие болгаш оон хамааржыр сестер тускай бөлүк болур. Ону причастиелиг бөлүглел дээр. Причастиелиг бөлүглел хары угда домактың чаңгыс кежигүнү болур. Чижээ: *Чыргалаңды дээрге тайга-таскыл аразында чашты берген бичии сууржугааш чүве.* (Кызыл-Эник Кудажы.) Мында *тайга-таскыл аразында чашты берген* деп причастиелиг бөлүглел к а н д ы г? деп айтырыгга харыылат-тынмышаан, *сууржугааш* деп сөглөкчини тайылбырлаар тодарадылга бооп чоруур. *Эргим, чарааш чашкы шаамның чылдары. Чалгыннарының даажын арттырып кааш, ужуп чоруй баргылаан куу деп куштарга дөмей силер.* (Монгуш Доржу.) Бо домакта *чалгыннарының даажын арттырып кааш, ужуп чоруй баргылаан* деп причастиелиг бөлүглел к а н д ы г? деп айтырыгга харыылавышаан, *куу* деп сөске хамааржыр тодарадылга болур.

160. Үлегер домактарны дүжүрүп бижинер. Тодарадылгалар бооп чоруур причастиелерни болгаш оларның үлерин айтыңар.

1. Чыткан тебе аксынга каңмыыл кирген. 2. Өөретпээн аът хоюган. 3. Далашкан күске сүтке дүжер. 4. Чиир эъттиң чаглыы херек, кылыр иштиң деги херек. 5. Баштай ушкан эжин каттырбас. 6. Үжүк билбес кижиги үнү чоктан дора.

161. Номчуңар. Причастиелерниң кандыг арга-биле чүве адынче шилчээнин, кандыг санда болгаш падежте чоруурун айтыңар. Оларны ушта бижип алыңар.

1. Үдээннер чыгып келген. Үдээннерниң ыр-шоору дыңналган. 2. Сээң чурааның эки-дир. Чурааныңны магададым. 3. Оолдун ырлаары кедергей. Ооң ырлаарыңга сеткилим ханды. 4. Тарымал сад каастанган даңгына дег Чадаанага баштайгы шет тарааннардан байыр-йөрээл кайын чайлаар. (Степан Сарыг-оол.)

162. Причастиелерни хамаарылга кожумактарлыг кылдыр улаштыр-өскертип бижинер.

Мээң өөрүүрүм.

Сээң... .

Ооң... .

Бистиң... .

Силерниң... .

Оларның... .

Мээң өөрээним.

Сээң... .

Ооң... .

Бистиң... .

Силерниң... .

Оларның... .

163. Причастиелерниң кандыг падежтерге хереглеттингенин айтыңар.

1. Човаары дүрген, чыргаары оожум. 2. Эртинени шыгжаарындан эдержириниң эви херек. 3. Алыры амыр, бээри берге. 4. Ады өлүрүнүң орнунга боду өлүрү дээре.

164. Номчааш, причастиелерлиг бөлүглелдерни айтыңар.

Дырба тайганың аржаанче көрүнген кадыр туруг арнынга дүъштөн соңгаар хүн дегбес, хөлегелени бээр. Ол хиреде хем унунда дүмбей караңгы дүн турда, тайганың ол арны бүлүртүң чырык чыдар. Ону улуг улустан айтырарывыска, орта билир кижжи чок болган. Бир чамдыктары бедик тайга болгаш чөөн чүкте чоруп олурар хүннүң херелдерин ырактан-на дозуп ап турары ол боор-даа дижир. Өскелери чоогаларында чыткылаар кылын хөртүктерниң чайынналыы боор-даа дээр. Үшкүлери бо тайгада фосфор хевирлиг чырыткыланыр бүдүмелдер бар боор-даа дигилээр. (*Монгуш Эрген.*)

26. Эрткен үениң причастиези.

165. Номчуңар. Эрткен үениң причастиелерин, олар домактың кандыг кежигүннери бооп чоруурун айтыңар.

...Үш ада дужундан дамчып келген тос кулаш узун дурт-туг кара сыдымын ол ашак билзектей дүргеш, хөрөөн шавыштыр кедип алгаш, кирип келгени база бир ужурлуг. Шалбачы сыдымындан кажан-даа чарлып көрбөөн. Кандыг-даа дезиг мал чаны-биле халып эрткен болза, шалбачының сыдым туткан холу хииктелдир чайган соонда, оглаа малдың бажындыва октаан сыдым кирген болур. «Сыдым дээгин черге дүжүрүп көрбөөн шалбачы» деп, чон ооң дугайында тоол чугаа тараткан. Ол аас макталы кайда-даа болза тарай берген. Шалбачы акый чылгы сүрүг кадарып турда, чоок-кавының хойжулары чааш болгаш ылгын хөлгени ол чылгычының кадарган чылгызындан алыр турган. Шыырак-шыырак белерни шарыларга орнааш, күрүнеге дужаар эът планын «Кызыл тараачын» чылдың күүседип келген. (*Монгуш Кенин-Лопсан.*)

Эрткен үениң причастиези, шагда эрткен үениң кылыг сөзү ышкаш, кылыг сөзүнүң дөзүнге *-ган / -ген / -кан / -кен* деп кожумак немешкени-биле тургустунар болгаш чүвениң эрткен үедеги кылдыныг-биле холбашкан ылгавыр демдээн илеретпишаан, к а н д ы г ? деп айтырыгга харыылаттынып, тодарадылга болур. Чижээ: *Шөлде чаттыла берген (к а н д ы г ?) хоюн Отчугаш тей кырындан барааннап каап олурган. (Александр Даржай.)*

Кылыг сөзүнүң ажык үн-биле төнгөн дөзүнге эрткен үениң причастиезиниң кожумаа немежирге, ооң.эгезинде *г* деп ажык эвес үн ийи ажык үн аразынга киргеш, чиде бээр: *мурна-ган – мурнаан, сөңне-ген – сөңнээн, чалгы-ган – чалгаан, эри-ген – эрээн.*

166. Номчунар. Эрткен үениң причастиелерин, оларның домактарда кандыг кежигүннер бооп турарын айтыңар. Ол причастиелерни хамаарышкан сөстери-биле кады ушта бижирер.

Наадымга бараалгаткан хүреш Күдүктээрге байырлалдың эң-не солун чүүлү ышкаш сагындырган. Ол хүреш үезинде каш-даа удаа алгырбышаан, тура халаан. Кажан шүүлген, үжүүрлешкен болгаш үшкү, дөрткү черни алган мөгелерни шаңнай бээрге, ол шыдашпайн, оларже маңнапкан. Ынчал-зажок стадионга корум-чурум тудуп турар кижилер ону мөгелерже чоокшулатпаан.

Шүүлген мөге доруг аътты шаңналга алгаш, стадионну долгандыр чырааладып эгелээн... Күдүктээр боду безин билбейн алгырыпкаш, солунда ораап алган чүүлүн өрү көдүргөш, чайгылаан.

Шаңнал тыпсыры доозулган. «Дээң-дээңниң» хоюг аялгасы, чоннуң хөлзээзини киткеп турган. Күдүктээр: «Канчап-ла шүүлген мөгеге дужар чоор?» дээн бодал-биле мөгелерниң кеттиниш турар черинче маңнапкан. *(Владимир Серен-оол.)*

167. Хөй сектер орнунга эрткен үениң причастиезиниң кожумаан немевишаан, домактарны дүжүрүп бижирер. Дакпырлап бижирер үжүктөрнүң адаан шыйыңар.

1. Отка каг... сиир-ле. 2. Өлең мана... буга дег, өрге мана... сары дег. 3. Турлаг тышпа... элик ышкаш, дунчу тышпа... балык ышкаш. 4. Эт... сөзүнге ээ болур. 5. Тот... эник ээзин ээрер, дорук... оол иезин чаңчаар.

168. Сөстөр каттыжышкыннарында причастиелиг бөлүглелдерни демдек аттары-биле солунар.

Үлегери: *Портфель туткан бичии оол – портфельдиг бичии оол.*

Чүък чүдүрген машина, терек үнген борбак арыг, боо чүктээн аңчы, мотоцикл мунган уруг, хөй кат үнген ортулук, торгу-биле додарлаан тон, угулзалап каан аптара, чечек шыпкан алаак.

О 169. Номчунар. Причастиелиг бөлүглелдерни, оларның кайы сөстөргө хамааржырын, домактың кандыг кежигүнү болурун айтынар.

Ак хем үш адырландыр баткан, узун чаштың үш адыры дег. Ол адырларның севи Чес-Булуң деп хемчигештиң суун ишкен кижии тоолчу болур деп турган. Хемчигеш чоогунда дыка чараш, хевис дег, калбак ногаан шык бар. Ону долгандыр хээлээн дег, хола-хараганнар кажаалап алган...

Ол аалдарның малы дыка хөй турган. Хараганы-даа, малы-даа ылгалбас. Чылгы шыкты дургаар сыңышпас девиржээн. Хем кежилдир тайга уунче чайлаглаан аалдар өг дүндүүндөн хаяларда халышкан те-чуңманы санап оранлар. Ол черниң өшкүлериниң дүгү артында көккүр.

Актың шапкыны аткан ок дег, соогу дамырак суг дег. (*Артык Ховалыгны-биле.*)

О 170. Номчунар. Чүве аттары уткалыг хереглеттинген эркек үениң причастиелериниң домакта кандыг кежигүннер бооп чоруун айтынар.

1. Сураанын тып алып, күзээнин чедип алып.
2. Сөглеткенниң хөрээнде өжээти, сөңнеткенниң хөрээнде өөрүшкү.
3. Ээзи чирткенинге хомудаар, бөрү артканынга хараадаар.
4. Чидиг кескенин билбес, чилби чээнин билбес.

27. Келир үениң причастиези.

171. Номчунар. Карартыр парлаан келир үениң причастиелериниң канчаар тургустунганын, чүну илередип, домактың кандыг кежигүннери бооп чоруун тодарадынар.

Келир үеде артист болу бээр салым-чаяан менде бар деп чувени бичии, элээди чылдарымда бодум-даа, дөргүл-төрелим-даа жайын билир ийик...

1937 чылдың декабрьда ТАР-ның Культура ямызының сайыды Седип-оол Танов келген, ырлаар, хөөмейлээр, игил, бызаанчы **ойнаар** талантылыг аныяктар шилип алып дээш келген деп аныяктар аразынга чугаа нештерей берген чүве. Мен элээди үемде-ле игил, бызаанчы, демир-хомус **ойнаар** база каргыраалаар, хөөмейлээр чораан мен. Аңаа чедип келиримге, суму даргазының олулар бажыңының чанында чиик машина тур. Бажыңче кире бээримге, дөргөн хәр арайла четкелек узун кара кижжи олур. (*Николай Өлзей-оол.*)

Келир үениң причастиези кылыг сөзүнүн дөзүнге *-ар /-ер /-ыр /-ур /-ур /-ур* деп кожумак немешкени-биле тургустунар болгаш **к а н д ы г?** деп айтырыгга харыылаттынмышаан, чүвениң келир үеде боттаныр кылдыныг-биле азы доктаамал кылдыныг-биле, чок болза амгы үеде боттанып турар кылдыныг-биле холбашкан ылгавыр демдээн көргүзер: *олулар сандай, чедер чер, кылыр ажыл, өөренир күзел, номчуур ном, өөрцүр сеткил, өөренип турар оол, огттап чоруур хой, маңнап олулар машина, агарып чыдар хар.*

Келир үениң причастиезиниң болбас хевири *-бас /-бес /-вас /-вес /-мас /-мес /-нас /-нес* деп кожумактыг: *арбас агт, төнмес акша, ашпас хүн, өшпес от, могавас кижжи.*

Келир үениң причастиезиниң бир хевири болур **б о л г а л а к** үениң причастиези кылыг сөзүнүн дөзүнге *-галак /-гелек /-калак /-келек* деп кожумак немешкени-биле тургустунар болгаш **к а н д ы г?** деп айтырыгга харыылаттынмышаан, чүвениң боттаныр чыгаан кылдыныг-биле холбашкан ылгавыр демдээн көргүзер: *бышкалак тараа, үнгелек хүн.*

172. Номчунар. Келир үениң причастиелерин, оларның домактарда кандыг кижигүннер бооп чоруурун айтынар.

ХАЧЫ.

Чер кырынга тыптып келген баштайгы хачыларны бистин эравыска чедир безин бүдүн чартык муң чыл мурнунда чогаадып тышкан...

Эрте-бурунгу шагның ол кезер херексели ам бистин хүн-неривисте хөй янзы болуп турар. Металл, шуугай кезер хачыларны үлетпүрде ажыглап турар. Чадаң үнүштер таарып кезер, торттар кезер, хеп быжар, джжилер кезер хачылар бар болуп турар. Хирургтуң хачылары садчының будук кезер хачыла-

рынга көңгүс дөмейлешпес. Металл кезер хачылар баш таарар хачыдан мырыңай өске. Ынчалзажок оларның шуптузу кижилерге бараан болуп турар. («Шын» солундан.)

173. Дүжүрүп бжиңер. Тывызыктарда тодарадылгалар бооп чоруур келир үениң болбас хевиринде причастиелерниң адаан шыйыңар.

1. Этпес кускун эътке хонду, часпас кускун чагга хонду. (Илбек, бижек.) 2. Кедээр каарга доңмас эъдим, кезип чиирге төнмес эъдим. (Чаныы, хайырга.) 3. Арбас, турбас ак шары. (Ыңгыржак.) 4. Тайга, дагга тайбас аъдым, далган бээрге чивес аъдым. (Идик дагазы.) 5. Кадак дээспес каас дүктүг. (Ховаган.) 6. Чаңын билбес кижичагдап болбас чашпан. (Шагар-оът.)

174. Номчуңар. Чамдык кылыг сөстөриниң эге хевирлерин болгаш келир үениң причастиезиниң болур база болбас хевирлерин деңнеңер.

бузул – бустур – бузулбас	сагын – сактыр – сагынмас
чазыл – частыр – чазылбас	одун – оттур – одунмас
эжин – эштир – эжинмес	сөгүл – сөктүр – сөгүлбес
төгүл – төктүр – төгүлбес	тывыл – тыптыр – тывылбас
эзил – эстир – эзилбес	билин – миннир – билинмес
кылын – кынныр – кылынмас	чалын – чанныр – чалынмас
алын – анныр – алынмас	чылын – чынныр – чылынмас

175. Скобкаларны ажыткаш, кылыг сөстөриниң дөстөринден келир үениң причастиелерин тургуспушаан, дүжүрүп бжиңер. Дакпырлап бжиңир үжүктөрниң адаан шыйыңар.

1. Бодунуң четпестерин чогуур өйүндө (билин) кижича. 2. Чүве-ле болза кылчаш (кылын) уруг. 3. Баштай улусту тоовайн тургаш, сөөлүндө өршээл дилеп (чалын) оол. 4. Черге чораанда отка дөгеленир, (чылын) кижича.

О 176. Номчуңар. Чүве аттары уткалыг хереглеттинген келир үениң причастиелерин, оларның домактарда кандыг кежигүннер бооп турарын айтыңар.

Тыва хөгжүмнүң кол чаңчылдары – ырлаары, сыгыртыры, хөөмейлээри, каргыраалаары, хөгжүм херекселдеринге ойнаары – үзүктелип читпээн. Харын-даа чамдык хевирлери (сыгыт, хөөмей, каргыраа) сайзырап турары чигзиниг чок. Үндезин тыва

аянга ырлаарын, хөгжүм херекселдеринге ойнаарын бо хүннерде чүгле бот-тывынгыр уран чүүл киржикчилериниң күүселдезинден көрүп болур.

Тыва хөгжүмнүн бодуң иштики, даштыкы дүрүм ёзу-гаар ёзулалдарын ханы сайгарып, эртемниң турумчуушкунун түннөп үндөзилээр болза, дыка хөй талалары делегейде шыл-гараңгай дээн хөгжүмнерден черле чыда калбас, чогуур төлөп-тиг черни ээлээр. (*Валентина Сүзүкейниң-биле.*)

□ 177. Номчуңар. Тодарадылгалар бооп чоруур келир болгаш эрткен үениң причастиелерин айтыңар.

ГОБИ ДЭЭРГЕ ЧҮГЛЕ ХОВУ ЭВЕС.

Карак четпес ховулар Моолда чүве-дир...

«Мурнуу Гоби аймактың музейи» деп көскү бижиктиг, боду кайы ырактан онзаланып көстүр ийи каът бажыңга кел-дивис. Кижини сонуургаптар, көрүштер чүүлдер эргинни артаа-рының мурнунда эгелээр...

Гоби чүгле хөй чүзүн мал-маганы-биле бай эвес, а аң-мең-биле база-ла оон дудак чок чер болган. Делегейниң «Кызыл дептеринде» кири бижиткен черлик теве (хавтгай), кулан, Пржевальскийниң аъды, харлыг шипшиктер ирбижи безин бо мынчаар амыдырап турар. (*Седип Монгалды-биле.*)

○ 178. Сөзүглелдерде причастиелер чүве ады уткалыг хереглет-тингеш, ол ышкаш падеж кожумактарлыг чораш, домактарда кандыг кежигүннер бооп чоруурун тодарадыңар.

I.

Оон мырыңай караңгылап келген. Асканымны ам-на бил-лип кагдым. От кыпсыр дээн — оттуг-ыяш кайда боор. Кара чаңгыс хааржак сереңгимни одагланган черимде... салып кааным-ны бодай каапкаш, бүгү бодум чым-сырт кылынган. Дүүрге чораан болза, от үндүрери белен, а мээң боом — сыгыр-октуг.

...Маңаа чораан кижини кым-даа болза, дуза дилээр-дир кылдыр бодааш, кускуннаарын оралдаштым. (*Салчак Тамба.*)

II.

Шаанда тыва улустуң бойдуска кончуг камныг болгаш хумагалыг чораанын караам-биле көрүп өстүм...

Ам ыңдыг чүве чок, күзүн кижини караанга шуужуп чанган куштар безин көзүлбес апарган...

Арга-арыгның ыяжын кайы хамаанчок кезип кааптары кончуг-ла хомуданчыг. Шаанда Хөнделеңниң чону казып үндүрүп алган буга-арыктары-биле Тулаан-Караның белдиринде ховуларга тараа өстүрүп чорду. Ол черниц ыяжын кезип каапканындан бугаларның суу каткан. Бойдуска кам-хайыра чок болурувуска, ындыг боор чүве-дир. (*Ооржак Лама.*)

28. Деепричастиелер.

179. Номчуңар. Деепричастиелерниң тургузуун (дөстөрин болгаш кожумактарын айтып) сайгарыңар. Деепричастиелер кайда домактын сөглөкчизи болур кылыг сөзүнүң илередири кол кылдыныгдан аңгы немелде кылдыныгны илередирил, кайда составтыг кылыг сөзүнүң кезээ (кол кылыг сөзү) бооп чоруурал, тодарадыңар.

– Чок, мен ажырбас, мээң тонум чылыг, негей – дээш, тонун эде тырттынып чорда, хенертен хат кагарга, ооң аайы-биле Адар-оол тендирээш, тайбышаан барып ушкаш, ийни куду дын дурту черге кулбурап бадышкан.

Адар-оол дыннардан салдынмаан, аъттар тендирип чоруй, даваннары-биле хере тепкеш, турупканнар. Оон башка эмчини аъттары-биле каапкаш, оңгар чооганың дүвүнче чуңгулап чедер турган. Адар-оол бодунуң чөгенчиин көргүскенинге ыядыксаза-даа, эмчиниң коргуксай берген арнынче көргөш, кандыг-даа утка чок хүлүмзүрээн. (*Олег Саган-оол.*)

Деепричастие – кылыг сөзүнүң өскерилбес хевири. Ол кылыг сөзүнүң дөзүңге янзы-бүрү кожумактарның немешкени-биле тургустунар болгаш соонда турар кылыг сөзүнүң илередири кол кылдыныгны мурнаар, тайылбырлаар азы ооң-биле деңге болур немелде кылдыныгны илередир: *тура чемненир, угулзалап даараар, өөрээш ырлаар, боданмайн чугаалаар, дошпулуурлавышаан хөөмейлээр.*

Домакка деепричастие байдал азы баштайгы сөглөкчи болур. Чижээ: *Оол хүлүмзүрүп чугаалаан.* (Мында *хүлүмзүрүп* – байдал). *Хат хадып, чагс чаап келген.* (Мында *хадып* – баштайгы сөглөкчи.)

Деепричастие составтыг кылыг сөзүнүң кол (лексиктиг) утка илередир кезээ (кол кылыг сөзү) кылдыр база хереглеттинер, ынчан ону составтыг кылыг сөзүндөн чарбас: *уне халыыр, ойнап турар.*

Тыва дылдың деепричастиелери:

1) катгышкак деепричастие (-а, ... деп кожумактыг): *кат – када, көр – көре, чору – чоруй*;

2) кожаланчак деепричастие (-ып, ... деп кожумактыг): *бар – барып, көр – көрүп, чору – чоруп*;

3) эрткен деепричастие (-гаш, ... деп кожумактыг): *бар – баргаш, көр – көргөш, чору – чорааш*;

4) болбас деепричастие (-байн, ... деп кожумактыг): *бар – барбайн, көр – көрбейн*;

5) кызыгаарлаар деепричастие (-гала, ... деп кожумактыг): *бар – баргала, көр – көргөле, чору – чораала*;

6) үдекчи деепричастие (-бышаан, ... деп кожумактыг): *бар – барбышаан, көр – көрбүшаан, чору – чорубушаан*.

Деепричастиени аңаа хамаарышкан сөстөр-биле кады деепричастиелиг бөлүглел дээр. Чижээ: *Агдым баглап кааш, өггө кирип келдим*. Мында *агдым баглап кааш* – деепричастиелиг бөлүглел.

180. Деепричастиелерни болгаш деепричастиелиг бөлүглелдерни айтыңар.

Чодур ашак бисти аңаа туруңар деп хол чайгааш, хаялар ажыгталдыр кеденгирлевишаан, кыр кырындан харай берди.

Элээн бооп чоруй, бисти бодунче имней-дир. Ажыгталып чорааш, ашакка чеде бердивис.

– Дөө ол, көрдүңөр бе? – деп сымырангаш, ханы ойнуң ол чарында кадыр ийже айты-дыр.

Айыткан уунче топтап көөрүмгө, даг хөрээнде кожагар кара хая кырында те хереп алган тур.

– Силер маңаа шимээн-дааш үндүрбейн, дыка шаараң-нашпайн, кезек көскүлөңнеп каап туруңар – деп, сымыраны аарак чугаалааш, ашак кырны өрү арай ажыгталы аарак дүргени кончуг чоктапты.

Удаткан чок көзүлбейн баады. Бис биче кудулдур хая баарында ыжык черге кээп олургулап алдывыс. (*Сергей Пюрбю.*)

181. Номчуңар. Деепричастиелерниң кайда байдал, кайда баштайгы сөглөкчи, кайда составтыг кылыг сөзүнүң кезээ бооп чоруурун айтыңар.

Орлан-оол кудургайлап бадып ора, каш-даа ушкан. Орук эки көзүлбес, суйбаныр чыгыы чораан. Чап-чаа одаг чырыыңга амдажаан карактар караңгыга чаңчыгыш чадап шаг болган.

Бутка хараган, хаак-даа илдигер, хая-даш-даа тептигер. Ырак орукка могап-шылаан буттар кудургайга олура дүжүп-ле чорааннар. Карактар чоорту чаңчыгып, уг-шии билдинип келген. Эжин кыйгырарындан дидинмээн. Канчап билир, төтөглекчи бичии оолдар деп билип кагза, базымчалай бээр чадавас. Шимээн үндүрбезин кызып, чоруп-ла орган. Хем ишти чоокшулап келген. (*Көк-оол Чамыяң.*)

182. Турза чогуур биче сектерни салбышаан, дүжүрүп бжиңер. Деепричастиелерниң адаан (дөстөрин чаңгыс шугум-биле, кожомактарын ийи шугум-биле) шыйыңар.

Чолдак-Степан мени дедир чер-бажыңга эдерттип аппарат хомуттарже болгаш седёлкаларже айыткаш менче көрүп быттавайн тур. Оларның тус-тус аттарын сагыжымга катаптавышаан доңгайып алгаш седёлкаларны чүгөннерни моожаларны ылавылап ап эгелээн мен. (*Салчак Тока.*)

29. Каттышкак деепричастие.

183. Номчуңар. Карартыр парлаан каттышкак деепричастиелерниң кайда тускай, кайда составтыг кылыг сөстөриниң кезээ кылдыр хереглеттингенин айтыңар.

Кыжын Улуг-Хем дош адаанче кире бээр, дыштаныр, удуур. Чазын Улуг-Хем оттуп келир, хол-буду болур адырларың, септерин кезе-хере тепкилепкеш, кылын-кылын доштарың буза-чаза иткилээш, хөрээн берзенип, хүрешкен мөгелер дег, тура халып кээр.

Ам чай дүшкен. Оът-сиген хөлбеңейнип, айлаң-куштар ырлажы берген. (*Кызыл-Эник Кудажы.*)

Каттышкак деепричастие кылыг сөзүнүң дөзүңгө -а / -е / -ы / -и / -у / -ү / -й / -й (ажык үннер сөөлүңгө) деп кожомак немешкени-биле тургустунар болгаш тускай азы составтыг кылыг сөзүнүң кезээ кылдыр хереглеттинер: *тып – тыва, бер – бере, бодан – боданы, белеткен – белеткени, бол – болу, ойна – ойнай, ойнай аарак; тур – тура, тура бер; үн – үне, үне бер, үне халы.*

Домакка каттышкак деепричастие тускай хереглеттингеш азы *аарак* деп артынчы-биле кады чорааш, өске кылды-

ныг-биле бир үеде бооп турар немелде кылдыныгны илередир болгаш канчалдыр? деп айтырыгга харылаттынмышаан, байдал болур: *Мээң ооргамче Чолдак-оол цстире аарак (канчалдыр?) идип чорудупту. (Салчак Тока.)*

Каттышкак деепричастие дакпырлай хереглеттингенч, үргүлчүлелдиг немелде кылдыныгны илередир: *каттыр – каттыра-каттыра.*

Каттышкак деепричастие *-дыр / -дир / -дур / -дур* деп артынчы-биле кады кылыг сөзүнүң барымдаалыг амгы үезин тургузар: *алгыр – алгыра-дыр, диңмире – диңмирей-дир, улуу – улуй-дур, сөгүрү – сөгүрүй-дур.*

184. Номчуңар. Каттышкак деепричастиелерни тывыңар, оларнын кайда тускай хереглеттингенин, кайда составтыг кылыг сөзүнүң кезээ болурун айтыңар. Олар кандыг дөстөрдөн укталганыл?

Кижизидилге – кончуг-ла күштүг чүве бо. Мен ам-даа чеже-даа чай-хостуг болзумза, оюн-тоглаага үр дүлнү бээр дириг кара хөңнүм чок, сактырымга, бир-ле чугула ажылым чыдыш-ла берген ышкаш анаар.

Кырган-авамның чаш уруг өпейлээри дег хандыкшылдыг чараш аялга, шынап-ла, кайда-даа чок ийин. Бүгү оран-деле-гей аажок оожурган, таалап чындырай берген ышкаш кылдыр сагындырар. Хураган кадарып чоруур хире улуумга чедир-ле кырган-авам кожа өгдө кайы-бир дунмамны өпейлей берген болза, аңгы өггө оргаш-ла, олура удуп каар кижиге боор мен. *(Монгуш Эрген.)*

185. Номчуңар. Каттышкак деепричастиелерни хамаарышкан сөстери-биле кады ушта бижээш, дужунга каттышкак деепричастиенин ооң хамаарышканы кылыг сөзүнүң дөзүн үлегер ёзугаар көргүзүңер.

Үлегери. *Тө каап – төк, каг.*

Улуг чаагай хөлдүн кыдыынга, арыг агаарга кижилерниң сеткили частып, көргөн-билгенин тө каап, мурнун былаажып хөөрежип олурда, хөл кыдыынга улуг балык чемней каапты.

Балыктаар херексел албаанынга олар хомудап, балыкчылар төөгүзүнче чоорту шилчий бергеннер. Назы-хары улгадып, демги дузалал ажыл үезинде чиде халый бээр болгаш, Былгааш деп шола тыпсып бергенивис улуг калбак кирбиктер-лиг, хүүрек дег адыштарлыг акывыс хөлчөк изий берген шуугап олур. *(Сергей Баир.)*

О 186. Адаанда кылыг сөстөрүнүн дөстөрүндөн каттышкак деепричастияларны тургускаш, оларны байдалдар кылгаш, домактардан чогаадып бижирер.

Чыт, олур, чанып олур, кел чыт, ажылдап тур, маңнап чору, бар чыт.

187. Адаанда кылыг сөстөрүнүн дөстөрүндөн каттышкак деепричастияларны тургузунар.

Ү л е г е р и. *Каг – каай.*

Каг, саг, чег, хег, чуг.

О 188. Адаанда каттышкак деепричастияларны ажыглааш, нарын кылыг сөстөрүндөн сактып бижирер.

Ү л е г е р и. *Чылча – чылча шавар.*

Чылча, эде, үзе, кире, чаза, тургуза, өзе, чыда, ойнай, чугаалай, чиде, тыпты, кыла, ажа, бижий.

О 189. Номчунар. Дакпырлай хереглеттинген каттышкак деепричастияларны, оларның кандыг утка илередиң турарын айтынар.

1. Авам биле угбам ындыг янзы Мергенни куду алзы эленейнчип бар чыда-чыда, хаактар артынче барааны көзүл-бейн бардылар. 2. Акым Бежендей улуг карактары-биле менче чаза кайгап келгеш, сыыртына-сыыртына, шала адааргай аарак: – Сээн дүжүңнү биске үлөп берген болза, кандыг эки болгай эртик, дуңмам – диди. 3. Бежендей мени ырактан-на танып кагды. Аажок өөрүп менче чүгүрүптү. Келдирлей-келдирлей алгыра-дыр. Тынар-даа чайжок улай-улай айтырды: – Кайнаар баарың ол, дуңмакым? (*Салчак Тока.*)

190. Скобкаларны ажыткаш, кылыг сөстөрүнүн дөстөрүн барымдаалыг амгы үеге тургуспушаан, домактарны четчелеп бижирер.

Ү л е г е р и. *Аргада будук (дызыра).* – *Аргада будук дызырай-дыр.*

Аргада будук (дызыра). Мынаар бөрү (улу). Ырак эвесте ыт (ээр). Даштын аът (киште). Бир черде кижини (каттыр).

30. Кожаланчак деепричастие.

191. Номчуңар. Карартыр парлаан кожаланчак деепричастиелер кайда тускай хереглеттинип, кайда составтыг кылыг сөзүнүң кезээ бооп чоруурун айтыңар. Тус-тус таварылгаларда деепричастиелер домакка кандыг кезигүңнер бооп турарыл?

Ол өзенниң адын Узун-Ой дээр чораан. Шынап-ла, ыңдыг чер болду, өрү шөйлүп чоктай берген. Бирде дештү өрү дорт чүткүп, бирде одуртуп, чоорту бедип бар-ла чор бис. Аалга чедир ам-даа ырак. Хире-хире болгаш, дыштанып ал, тыныш ажыдып чораан бис. Түре базар арга чок.

Арай боорда даг кырынга үнүп келген ышкаш болдувус. Аалдың барааны көстү берди, ыңчалзажок ам-даа херии. Машинавыс талыгыр куду өзен иштинде, хой кылдыр дүшкен кажык дег, бичии ынай апарган көстүп тур. (*Кызыл-Эник Кудажы.*)

Кожаланчак деепричастие кылыг сөзүнүң дөзүңге *-ып / -ип / -уп / -үп / -п* деп кожумак немешкени-биле тургустунар болгаш тускай-даа база составтыг кылыг сөзүнүң кезээ-даа кылдыр хереглеттинер: *кат – кадып, кес – кезип, тур – туруп, үн – үнүп, бода – бодап, бичеле – бичелеп.*

Кожаланчак деепричастие тускай хереглеттингеш, өске (ылаңгыя кол) кылдыныг-биле бир үеде азы ооң мурнунда боттанган кылдыныгны илеретпишаан, домакка байдал ийикпе азы баштайгы сөглекчи болур: *Дээрниң көгүңден ыраккы даглар дүдүскектелип көстүп турган.* (*Салчак Тока.*) (Мында *дүдүскектелип* – к а н ч а п? деп айтырыгга харыылаттынар байдал. *Көстүп* деп деепричастие *көстүп тур* деп сөглекчи кылыг сөзүнүң чардынмас кезээ болур.) *Чер чырып, даң адып орган.* (Мында *чырып* – баштайгы сөглекчи.)

Кожаланчак деепричастие дакпырлай хереглеттингеш, үргүлчүлелдиг азы катаптаан кылдыныгны илередир: *Оол кезек маңнап-маңнап доктаай берген.*

□ 192. Номчуңар. Кожаланчак деепричастиелерни айтыңар. Составтыг кылыг сөстериңиз кезээ болур деепричастиелерни ол кылыг сөстери-биле кады ушта бжиңер. Деепричастиелер домактарда кандыг кезигүңнер бооп чоруурун чугаалаңар.

ОРГААДАЙ ДУГАЙЫНДА.

Төрээн бойдуста кандыг-кандыг шынарлыг үнүштер чок дээр, биригээр чугаалаарга, бойдус бисти эмнеп, чемгерип, айды-

зап турар, чүгле ооң буянныг ачызында бүгү дириг амытаннар амыдырап, чурттап чоруур. Үнер үнүштерде чыжыргана, ыткады, шеңне, тоорук, чойган чугу, киш-кулаа дээн ышкаш ажыктыг эм шынарлыг оът-сиген, кат-чимисти кижн санап четпес. Ол-ла бүгү үнүштерниң дээди эм шынарлыгы – оргаадай... Үнелиг үнүштү чон «кижи-оът» деп адаан. Ооң дазылының хевири чанагаш кижиге демей боорга, ынчаар адай бергеннер. Мээң эм шынарлыг оът-сиген билир Монгуш Чыган деп даайым кижн чораан, ооң меңээ чугаалааны мындыг:

– Оргаадайның чечектери дүне өлереңейнип, бүлереңейнип, челээштелип турар. Ону казып алырда, баштай долгандыр шыйып алып, оон башка ол оът чиде хона бээр чоор. (Сандан Сандю.)

193. Хөй сектер орнунга утказы тааржыр кожаланчак деепричастие-лери байдалдар кылдыр немевишаан, дужүрүп бижирер.

1. Улуг байырга чорааш, чүнү көргенин ирей ... чугаалаан.
2. Өөреникчилер тоолчунуң ыткан тоолун кончуг ... дыңнаан-нар.
3. Өөрүнүң катокка конькилеп эгелей бергенин көрүп кааш, Оолак дораан ... белеткени берген.
4. Чиик машина, улам-на дүргедевишаан, ... ырап бар чыткан.
5. Дүш соонда чаашкын ... чаап келген.
6. Шыкта чаш бызаалар ... дешкилеп турлар.
7. Улуска шаптыктавас дээш эжимден ... айтырдым.
8. Аңчылар хем бажынче ... чорупканнар.

Хөй сектер орнунга кириер-сөстөр: *шошкудуп, далажып, магадап, сонгурган, дымырадып, сымыранып, дириңейнип, амырап.*

194. Хөй сектер орнунга баштайгы сөглекчилер кылдыр кожаланчак деепричастие-лери немевишаан, домактарны четчелеп бижирер.

Үлегери. Дээр ... чагс чаап келген. – Дээр диңмирен, чагс чаап келген.

1. Дээр ... чагс чаап келген.
2. Улуг улус ажылче ... өөреникчилер школаже чоруп эгелээн.
3. Күс .1. бүрүлөр саргарып олур.
4. Өөредилге чылы ... чайгы дыштанылга чоокшулап кел чыдар.
5. Ыттар ... хойлар ... инектер мөөрөп эгелээн.
6. Субботникте алдыгы классчылар чечек ... чедиги классчылар ыяш ... турганнар.
7. Чер ... даң адып олурган.
8. Тараа ... ону ажаар үе келген.

195. Айтырыгларны харыылаңар. Харыыларга баштайгы сөглөкчилер кылдыр кожаланчак деепричастиелерни ажыглаңар.

Үлегери. *Чайын чүңү кылып турган силер? – Чайын ада-иелеривиске дузалажып, ном номчуп, сугга эштип, ойнап турган бис.*

1. Чайын чүңү кылып турган силер? 2. Уруглар кедээге чүңү кылып турарыл? 3. Кичээл соонда чүңү кылып турар силер?

31. Эрткен деепричастие.

196. Номчуңар. Карартыр парлаан эрткен деепричастиелер домактарда кол кылдыныгларга хамаарыштыр кандыг үеде болган кылдыныгларны илередирил, тодарадыңар.

Бир катап аңнаар дээш, чактыырлыг боом чүктээш, чаңгыс доруг аъдымны мунгаш, хөрөктээжимни кеткеш, улуг таңдымче үнер деп бодап тур мен.

Чоруур деп турумда, авам тургаш:

– Оран-таңдыга эки чоруур сен, оглум – дээш, кыдыы үстели берген кара хууңчугашта сүдүн алгаш, тос-караа-биле дөрт чүкче чашкаш: – Ак баштыг алдын таңдымга ак сүт чажыым чаштым... – деп бүдүү чугаалап, тейлеп тур.

Аалымдан үнеримде, авамның аайынга кирип, артыш-биле саң салгаш, боомнуң аксын артыжап алгаш, аъттангаш, улуг кара хемниң бажын шиглей чортуп чоруп-ла кагдым. (Олег Саган-оол.)

Эрткен деепричастие кылыг сөзүнүң дөзүңгө -гаш / -геш / -каш / -кеш деп кожумак немешкени-биле тургустунар болгаш тускай хереглеттингеш, кол кылдыныгның мурнунда болган немелде кылдыныгны илередип, домакка байдал азы баштайгы сөглөкчи болур: Шериг-оол чоорган иштинче бажын суп алгаш, дыңнаалап чыткан. (Салим Сирин-оол.) ...Хээлиг булут көжүп чорааш, хемнер, даглар алдынналды. (Леонид Чадамба.) Бирги домакта эрткен деепричастие байдал, сөөлгүзүңде эрткен деепричастие баштайгы сөглөкчи бооп чоруур.

197. Номчуңар. Эрткен деепричастиелерни тывыңар. Оларның кандыг дөстөрдөн кандыг кожумактарның дузазы-биле тургустунганын, домактың кандыг кежигүннери болурун айтыңар.

Бир өзенде чаңгыс элик оъттап чораанын көрүп кааш, Адар-оол амырай берген. Көрүп кагза хөңнү дээш, бир черге

бергүн уштуп октапкан. Оон кезек үңгээш, эпчок боорга, хөрөктээжин каапкан.

...Оон боозун таптыг хөлдээш, черниц хемчээлин каракбиле көрүп тодараткаш, хараалды чүске салгаш, чамыктың мажызын баскан-на. Сыгыр-октуг сыйт дээн соонда, огу чыткан хулбүстү ашкаш, ооң ындында довуракты бурт кылдыр дегген. Чүнү-даа орта билбээн хулбүс тура халып келген...

«Харын-даа чаян бооп, канчап чазыптарым ол. Ындыг чараш аңны канчап өлүрөр боор. Хөөкүй чурттазын, дириг чорзун!» деп, Адар-оол боданып олурган. (*Куулар Аракчааныы-биле.*)

198. Дүжүрүп бижиңер. Эрткен деепричастиелерде дакпырлап бижиттинген *к, г* -ниң адаан шыйыңар.

1. Орайга дээр ном номчааш, эжикти так хаггаш, уду чыдып алган мен. 2. Кара-оол Седипти катай каккаш, чаа октаан. 3. Чылгычы бажыңга кирип келгеш, чылыккаш, уйгузурай берген. 4. Машина эггеш, оң талаже чорупкан. 5. Дарган дагаларны соккаш, бригадирге дужаап берген. 6. Бичии уруг ойнаар-кызыңга эриккеш, оозун тоовастай берген. 7. Хепти чуггаш, сугга арыдыр былгааш, даптыгаа кургады азар херек.

О 199. Адаанда кылыг сөстөриниң дөстөринден эрткен деепричастие-лерни тургузуңар.

Ак, тик, төк, илдик, аттык, дадык, дорук, шүг, чыг, чег, саг.

200. Скобкаларны ажыдып, кылыг сөстөрүн эрткен деепричастие-лер кылдыр өскертпишаан, домактарны дүжүрүп бижиңер.

1. Красноярскиден самолёт-биле (*ун*), бир шак (*бол*), Кызылга чедип келген бис. 2. Кадарчы аъдын (*мун*), хоюнуң соондан челзип чорупкан. 3. Туристер баазага (*хон*), эртен эрте походче үнүпкеннер. 4. Бичии оол эжинче номун (*сун*), солун чурук көргүскен. 5. Студентилер дыштанылга үезинде (*чан*), ам дедир чедип келген.

О 201. Номчуңар. Баштай эрткен, ооң соонда кожаланчак, адак сөөлүндө каттышкак деепричастие-лерни ушта бижиңер, деепричастие-лерниң дөстөрүн болгаш кожумактарын ылгап көргүзүңер.

Хойтпак-оол ийи аъттың доралазын кажаадан чешкеш, кандыг-даа сезик чокка аъттаны тыртып алган, шала ийлендир

көрүп, эжин манагынып турган. Унксов шилгини чежип алгаш, оң талазындан кылаштап келгеш, аъттаныры-биле эзенги теверге, аът соора тепкеш, ыңай-ла болган. Күжүр Хойтпак-оол сыр соондан каккаш, сыдымнай шаап алган, ырактан чедип чоруп олура:

– Окта болбас! Тыва аъттың ажыргы чарындан аъттанып болбас чүве болгай. Өршээ дадайым, харын-даа чаяан болду, соора тепти – дивишаан баргаш, дынын так кылдыр туткаш, эжин аъттандырышкан. (*Салчак Тока.*)

32. Болбас деепричастие.

202. Номчунар. Солагай талада домактар биле оң талада домакты деңеңер. Каттышкак, кожаланчак болгаш эрткен деепричастиеелерниң болбас хевири кылдыр кандыг деепричастие хереглеттинер-дир, ол деепричастие кандыг кожумактар дузазы-биле тургустунар-дыр?

Оол тура чугаалаан.

Оол турбайн, чугаалаан.

Оол туруп, чугаалаан.

Оол тургаш, чугаалаан.

Болбас деепричастие кылыг сөзүнүң дөзүңгө *-байн/ -бейн/ вайн /-вейн /-пайн /-пейн /-майн /-мейн* деп кожумак немешкени-биле тургустунар болгаш утка талазы-биле каттышкак, кожаланчак болгаш база эрткен деепричастиеелерниң болбас хевири болур: *чаг – чагбайн, кел – келбейн, ойна – ойнавайн, сөгле – сөглевейн, сат – сатпайн, өш – өшпейн, чан – чанмайн, сиң – сиңмейн.*

Болбас деепричастие база тускай хереглеттинер ийикпе азы составтыг кылыг сөзүнүң кезээ болур. Чижээ: *Өөрээнинден чугаалаар чүве тыппайн, кезек олургаш: – Туралыг баар мен харын ыңар – дей каапканын безин оол билбейн барыптыр эвеспе. (Байкара Хөвөңмей.)* Мында *тыппайн* деп болбас деепричастие тускай (чааскаан) хереглеттингеш, байдал бооп, *а билбейн* деп болбас деепричастие сөглекчи болур составтыг кылыг сөзүнүң кезээ (кол кылыг сөзү) бооп чоруур.

203. Номчунар. Болбас деепричастиеелерни тыпкаш, оларның кандыг кылыг сөстөрүндөн кандыг кожумактарның дузазы-биле тургустунганын айтыңар.

Ам караңгыда чурук көзүлбейн-дир. Көзенектен айның бакылап келгени бо-ла болгай, ол аптараны дорт чырыда берди.

А аптара кырында бистиң идиктеривис бар болгай. Ай бистерни удуп чыдарлар деп бодап турар чадавас. Карактарымны хензиг-ле көрүп келдим – чок, ай мени көрбейн-дир. Мен чоорган-биле дуй тырттыныптым. Хенерген-не Мансур кырган-ачамны сакты хонуп келдим: «Даарта Май бирниң байырлалы болгай!» Ынчангаш уйгум келбейн чыдары ол ышкажыл. *(Мустай Карим.)*

204. Дүжүрүп бжиңер. Болбас деепричастиелерде дакпырлап бжиир үжүктерниң адаан шыйыңар. Оларны чүге дакпырлап бжикирил?

1. От кыппайн, хөрлээлеп чыткан. 2. Оол сапыын тыппайн, майыктааш кедип алган. 3. Хураган иезин эммейн, шыкта дешкилеп турган. 4. Чылгычы дүне-даа караан шиммейн, малды тегерип хонар.

О 205. Адаанда кылыг сөстөриниң дөстөринден болбас деепричастиелерни тургузуңар. Дакпырлап бжиир үжүктерниң адаан шыйыңар.

Оьтта, деңне, чыг, чемгер, бил, ужураш, бас, эт, теп, шып, хөм.

206. Номчуңар. Каттышкак, кожаланчак, эрткен болгаш болбас деепричастиелерни тывыңар. Карартыр парлаан деепричастиелерни болбас деепричастиелер-биле солувушаан, номчуп көрүңер.

Суг кыдыынче элээн чоокшулап ора, дыңнаарымга, ынаар чиктии кончуг, черле дыңнап көрбээним дааш үне-дир. Тура дүшкеш, дыңнаалай бердим. Элдеп чүве! Хем чугааланып чыдыр, ындыг чүвени чүү кижидыңнап чораан боор? Силер-даа дыңнавайн чораан боор силер ийин оң. А мен ынчан дыңнаан мен. Ооң соонда безин чер хонган санымда, чеже-даа дыңнаан мен. Чогум хүндүс ооң чугаа-сооду орта дыңналбас: өске дааш-шимээн чаржалажы бээр. А дүне, ыржымда, тода дыңналып кээр боор чүве. *(Сергей Пюрбю.)*

207. Номчуңар. Карартыр парлаан болбас деепричастиелерде *ил* деп үжүктер каттыжыышкынын шын адаарынче кичээнгейден салыңар.

1. Хем эрииниң кежээки сырыны Хүлер-оолдун дөстүмөйн турган сеткил-сагыжын улам хайныктырышкан. 2. Өлчей-маа холун шеле тырткаш, хая-даа көрүмөйн, маңнашкан. 3. Аңаа үр-даа боданмайн, Адар ону үзе тырткаш, карманының үстүн орта кадапкаш, ыңай болган. *(Екатерина Танова.)*

33. Кызыгаарлаар деепричастие.

208. Номчуңар. Карартыр парлаан деепричастие кайы кылыг сөзүңге хамааржып, ону канчаар тайылбырлап турар-дыр?

Айдың байырлапкаш, автобус доктаар черже чорупкан. Общежитиеден үнгеле, он ийи шак ажа бергенин билип кааш, бажын туттунган. (*Александр Даржай.*)

Кызыгаарлаар деепричастие кылыг сөзүнүн дөзүңге *-гала /-геле /-кала /-келе* деп кожумак немешкенибиле тургустунар: *бар – баргала, кел – келгеле, бат – баткала, кеш – кешкеле.*

Кызыгаарлаар деепричастие хамааржып чорууру кылыг сөзүнүн кылдынының кажан эгелээнин (эрткен үеде кызыгаарын) айтып, канчангала? кажандан бээр? деп айтырыгларга харыылаттынар. Ол домакка байдал азы баштайгы сөглекчи болур. Чижээ: *Бис аалывыстан үнгеле, үш хондувус. Аңныыр сезону эгелээле, ачам хөй диң өлүрдү.* Бирги домакта *үнгеле* деп кызыгаарлаар деепричастие байдал, ийигизинде *эгелээле* деп деепричастие баштайгы сөглекчи бооп турар.

209. Номчуңар. Кызыгаарлаар деепричастиелерни, оларның домактарда кандыг кежигүннер бооп чоруурун айтыңар.

1. Угбам Кызыл баргала, беш хонуп тур. 2. Хүн ашкала, элээн үр апарды. 3. Акым тайгаже диңнээле, чартык ай чыгай берди. 4. Олар бо черге келгеле, ийи чыл болган. 5. Ки-чээл эгелээле, беш минута хире болду. 6. Школага өөренип киргеле, мындыг солун ном номчуп көрбээн мен.

210. Бердинген кылыг сөстөрениң дөстөрүн кызыгаарлаар деепричастие хевиринге тургузуп бжиңер. Ажык үн-биле төнгөн дөстөргө *-гала, -геле* деп кожумак немежирге, үн талазы-биле кандыг өскерлишкин болурул?

Чарла, эгеле, бижи, номчу, чүлү, чагы.

211. Домактарны четчелеп бжиңер, кызыгаарлаар деепричастиелерниң адаан шыйыңар, олар домактың кандыг кежигүңү болурун айтыңар.

1. Чайгы дыштанылга эгелээле, 2. Акым чаа ажылга киргеле, 3. Школаның хана солуну үнгеле, 4. Бо школаны дооскала, 5. Чай дүшкеле,

212. Домактарны четчелеп бижирер. Кызыгаарлаар деепричастие-лерде дакпырлап бижир үжүктөрнүң адаан шыйыңар. Ол үжүктөрнү дакпырлап бижиририниң дүрүмүн чугаалаңар.

1. Хар чаггала, 2. Өөреникчиниң холунуң үжүү эдиккеле, 3. Бажың ишти чылыккала, 4. Бис Москвадан эггеле,

О 213. Кылыг сөстөриниң дөстөринден кызыгаарлаар деепричастие-лерни тургузуп бижирер. Карартыр парлаан дөстөрдөн тургустунган деепричастие-лер-биле домактардан чогаадыңар.

1. Сарык, дорук, дадык, эрик, ак.
2. Саг, чыг, чуг, хаг, шүг, чег.

О 214. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөрни болгаш сөстөр катты-жышкыннарын утказы тааржыр кызыгаарлаар деепричастие-лер-биле солуңар.

1. Угбам көдээден келгеш, бир ай болган. 2. Кино үнүп эгелээнинден бээр он хире минута эртти. 3. Бис бо бажыңга чурттаанывыстан бээр ийи чыл болдуvus. 4. Оолдар балыктап чоруткаш, элээн үр апарды.

34. Үдекчи деепричастие.

215. Номчуңар. Домактарда карартыр парлаан үдекчи деепричастие-лер кандыг кежигүннер бооп чоруурун, оларның тургузуун тодарадыңар.

1. Эриктерде хөртүктөрдөн эзилген суг чыгып-чыгып, өөрүшкүлүг ырлашышаан, өдек-бокту чуп-ла батты. (*Степан Сарыг-оол.*) 2. Кышкы тайга удувушаан, кырда шуурган улу-вушаан. (*Салим Сурцун-оол.*)

Үдекчи деепричастие кылыг сөзүнүң дөзүңгө *-бышаан / -бишаан /-бушаан /-бүшаан* дээш өске-даа кевирлерлиг кожу-мак немецкени-биле тургустунар болгаш *к а н ч а л б ы ш а а н?* деп айтырыгга харылаттынып, домакка байдал азы сөг-лекчи болур. Чижээ:

1. *Ында Чолдак-оол сизини шанак кырынче салып, ооң кырындан тепсевишаан, ырын ырлавышаан, ону тырып турган.* (*С. Тока.*) Мында *тепсевишаан, ырлавышаан* деп үдекчи деепричастие-лер *тыртып турган* деп сөглекчини тайылбырлап, ооң кылдыны-биле чергелешкек (ону үдөп чоруур) кылдыныгны илередир.

2. Ажыл-иш ол ынчаар ам-даа түлүктөвишаан. (Салим Сүрүң-оол.) Мында түлүктөвишаан деп үдөкчи деепричастие — сөглекчи.

216. Номчуңар. Үдөкчи деепричастиелерни тывыңар, оларның тургузуун сайгарыңар, домактың кандыг кежигүннери болурун айтыңар.

I.

1. Чаңгыс Фагима депкилээн хураганнар көөр дээш, команданы дыңнавайн барган. Ооң соонда холдарын чайбышаан, чоон бутчугаштарын олуй-солуй баспышаан, хаалга чанынга биске чедип келди. 2. — Идиктер дээрге өөрүшкүнүң-даа, кударалдың-даа чылдагааны турган болдур ийин — деп, кырган-ававыс хүлүмзүрбүшаан, чугаалады. 3. Оксана ам-даа сирилевишаан, орун кырындан сирбектенмишаан. (Мустай Карим.)

II.

1. Бистер-даа бөрттеривисти ужулгулап чайбышаан, «Байырлыг, Тыва!» деп алгыржып, дөвүнчүктү куду бадыпты-выс. 2. Кыш, чай чок дээр диңмиревишаан — тепсикчилер тевиспишаан, хая-даш козуравышаан, дээрде шаштыккан кызыл доозун черден туманналып үнмүшаан. Балды, хирээ чаңгыланып, тракторлар дыргырткайнып, курак четпес чоон ыяштар — дыттар, пөштер, хадылар чайырады ужуп, ээн тайганы оттурбушаан. (Салим Сүрүң-оол.)

О 217. Кылыг сөстөрүннүң дөстөрүндө үдөкчи деепричастиелерни тургузуңар.

Ажылда, маңна, бижи, номчу, бар, кел, өөрөн, бодан, ужук, ажыт, аш, кеш.

218. Дүжүрүп бижиңер. Дакпырлап бижиир ажык эвес үжүктөрүннүң адаан шыйыңар.

1. Аятыг кижини шаппышаан, суурже кири халдып келди. 2. Оттуп келиримге, ужудуп каан от кыппышаан болду. 3. Бызаа иезин эммишаан, шырбанып тур. 4. Ойнакчы бөмбүктү теппишаан, кымга-даа четтирбейн бар чыдыр. 5. Тывызыкты тыппышаан, кыдыраажыңарга бижиин алыңар.

219. Кылыг сөстөрүннүң дөстөрүндө үдөкчи деепричастиелерни тургузуп бижиңер, дакпырлап бижиир үжүктөрүннүң адаан шыйыңар.

Шып, кеш, шим, хөм.

О 220. Номчунар. Деепричастиелерни тыпкаш, оларның тус-тузунда тургузуун, домактарда канчаар хереглеттингенин тодарадыңар.

Хемчик арының мурнуу талазында, хола-хараганнар үнген бел чаттылып үнгеш, сайгырак дег каътташкак-каътташкак тейлерже шилчий бергеш, дөө Ак-Хаяның бединде, кышкы агаарда шилдегер дээр-биле кызыгаарлаттына берген. Долгандыр шыпшың турган. Чоога иштинден думчуунуң кырында хөвөң дег хар чыпшына берген дилги үнүп келгеш, арыг агаарны чыдыыргааш, чиге бурунгаар көрүп, мойнун узадыр сунган. Ооң дыбыжы кулаанга хар кыйырааны дыңналып, карааның уунда кара чүвө улгадып кел чыдар боорга, далаш чогу-биле чоогаже шошкуп кире берген.

Чүм харда изеп каан хаак оруу-биле арны-бажы ак шаң апарган көк хептиг оол хаактарын олуй-солуй басышыаан, холунда кулузун даянгыштарын харже шашпышаан, белди куду бадып орган. Хаакчының мурнунда-даа, соонда-даа карак четкиже черде ооң-биле кады чарышкан кижги барааны-даа көзүлбейн турган. Хаак оруу кудургай болгаш чылгыр боорга, ол буттарын кожа баскаш, даянгыштары-биле иттинип эгелээн. *(Маадыр-оол Ховалыг.)*

□ 221. «Уруглар-даа, улуглар-даа өөренип турар» деп чурукту топтап көрүңер. Ооң соонда айтырылганың харыыларыңа үндөзилээш, чогаадыгдан бижинер. Чогаадыгның адын боттарыңар бодап тывыңар.

Мында кымнарны чурааныл? Оларның хеви болгаш даштыкы хевири кандыг-дыр? Олар чүнү кылып олурлар? Чураан чүүлдүн утказы чүл? Бо кайы үеге хамааржыр чурук-тур?

35. Кылыг сөзүнүң наклонениелери.

222. Номчунар. *Чан*- деп кылыг сөзүнүң кайы домакта хереглеттинген хевири херек кырында болган кылдыныгны илередир-дир? Өскелери кандыг кылдыныгларны илередирил?

Угбам чанып келген. Угбам чанып келгей аан.
Угбам чанып келзин. Угбам чанып келгиже, мана.
Угбам чанып келген болза.

Кылдыныгның херек кырында боттанган азы боттан-маанынга чугаалап турар кижиниң хамаарылгазын илередир кылыг сөзүнүң хевирлерин наклонениелер дээр.

Болуушкун наклонениези херек кырында болган, бооп турар азы болур кылдыныгны илередир. Чижээ: 1. *Өреникчи ном номчаан.* 2. *Өреникчи ном номчуп олур.* 3. *Өреникчи ном номчуур.*

Болуушкун наклонениези үелерге өскерлир.

Дужаал наклонениези кылдыныг боттандырап дугайында дужаал (айтышкын) азы дилег илередир. Чижээ: *Эш Аяк-оол, бистиң ажылывыста бижир чүве чок болза, ак орууңар оруктап, моон чоруптуңар. Азы биске шаптык катпайн көрүңер, аппаратаңар хаптап алыңар. (Кызыл-Эник Кудажы.)* Мында *чоруптуңар, шаптык катпайн көрүңер, хаптап алыңар* деп дужаал наклонениелери ажыглаттынган.

Даар наклонение өске кылдыныгның боттанырынга эргежок чугула кылдыныгны азы кылдыныг боттандырап күзелди ийикпе дилегни илередир. Чижээ: *Москвага барзымза, музейлер көөр мен.* Мында *барзымза* деп кылыг сөзү *көөр мен* деп кылыг сөзүнүң кылдыныгының боттанырынга эргежок чугула кылдыныгны илередир.

Чөпшээрел наклонениези кылдыныгның боттанырынга чугаалап турар кижиниң чөпшээрешкенин азы бүзүрелдин илередир. Чижээ: *Мен Олчага херектиг келген кижидир мен. Оон ыңай Олчаның каддын-даа айтыргай мен. Бис иелээ бригадирлер-дир бис. Биске шийтпирлээр ужурлуг кандыг-даа айтырыглар тура бергей. (Кызыл-Эник Кудажы.)*

Мында *айтыргай мен, тура бергей* деп кылыг сестери кылдыныгың боттанырынга чугаалап турар кижиниң бүзүрээрин илередип турар.

Кызыгаарлаар наклонение өске бир кылыг сөзүнүң кылдыныын үе азы хемчээл талазы-биле кызыгаарлаар кылдыныгы илередир. Чижээ: *Шак четкиже, маңаа олулар бис.* Мында *олулар бис* деп кылыг сөзүнүң кылдыныының чеже хире үргүлчүлээрин — үе талазы-биле кызыгаарын (*шак*) *четкиже* деп кылыг сөзү айтып турар.

223. Номчунар. Кылыг сестерин ушта биживишаан, оларның наклонениелерин кырынга кысказы-биле демдегледип айтыңар: бол. — болуушкун наклонениези, дуж. — дужаал наклонениези, даар. — даар наклонение, чөп. — чөпшээрел наклонениези, кыз. — кызыгаарлаар наклонение.

I.

Саида. Канчаар бис, Сай? Даарта чанар бис бе? Солунун көрөм.

Сайзуу (*эжинче кылчаш кыннып*). Кежээ ээп чанар болдувус чөп, Саида. Хоржок. Ачам чөпшээревес.

Саида. А бир эвес күзээр болзувусса? Чаңгыс хүн-даа болза дузалашкай бис. Оон башка канчап чогаадыг бижиир бис. Солун эвес болур ыйнаан.

Эрес. Шын харын. Дузалажыр силер. Эр хейлер-дир моң. Мен-даа ажылче үнерим бо эвеспе. Че, тонунар кедиңер. Хураганнарга бараалыңар. Адыр-адыр, бичии-ле манаптыңар. Мен силерге халаттар эккеп берейн. (*Ынаар өрээлче кире бээр.*) (*Көк-оол Чамыяң.*)

II.

— Ажырбас, Чараш, кожавыс Кежиктиг кадайга чагып каан мен. Мен келгижемге, сээң чаныңга олургай аан. (*Шомаадыр Куулар.*)

224. Номчунар. Аңгы-аңгы наклонениелер хевиринде турар кылыг сестери кирген каттыжышкыннарны ажыглап домактардан чогаадып бижиир. Кандыг каттыжышкында кандыг наклонение хереглеттингенин тайылбырлаңар.

Кежээликтей аязы берген, ыяап-ла номчуур мен, даарта журашсыңарза, хүн үнгүже, маңаа манаалыңар, четчир кылдыр садып алгай бис.

36. Кылыг сөзүнүң болушкун наклонениези болгаш ооң үелери.

225. Номчунар. Болушкун наклонениезинде турар кылыг сөстөрүнүн үелерин айтыңар. Кылыг сөзү бүрүзү кандыг арында болгаш санда хергелеттингенин тайылбырлаңар.

Кыштың тос-тостуң соогу турган. Төрүүр хойларны аңгылап, тускай кажаага тургузупкан. Бир аныяк хой чиде берип-тир. Кежээ апарган. Дилеп эгеледивис. Дузалакчы кадарчы арткан улус-биле кады хураганнар эмзирип тур. А мен хат-соокка удур дагны болгаш белдерни одуртур, койгун истээн ыт дег, халып-ла тур мен. Сураг-ла, сураг. «Ам чул, чанар бе? Чок, дилээр херек, дилээр. Ылап-ла тывар». (Олег Сувакптити-биле.)

Болушкун наклонениезинин кылыг сөзү үш кол үелиг: эрткен үе, амгы үе, келир үе.

Эрткен үениң кылыг сөзү чугааның бооп турар өйүнүң мурнунда боттанган кылдыныгны илередир. Чижээ: *Эртен бис дашкаар үнүп келдивис. Хар чааптып-тыр. Чер кыры агара берген.*

Амгы үениң кылыг сөзү чугааның бооп турар өйүндө боттанып турар кылдыныгны илередир. Чижээ: *Ашак орук дургаар черлер аттары адап берип чор. Мен оларны иштимде доктаадып, чамдыкта бодум-даа айтырып ап ор мен.* (Сергей Пюрбю.)

Келир үениң кылыг сөзү чугааның бооп турар өйүнүң соонда боттаныр кылдыныгны илередир. Чижээ: *Амдыы чылын ылап-ла кээр мен. Хой кадарар бис.* (Салим Сируң-оол.)

226. Номчунар. Болушкун наклонениезинин кылыг сөстөрүн мынчаар ушта бижирер: 1) эрткен үениң кылыг сөстери; 2) амгы үениң кылыг сөстери; 3) келир үениң кылыг сөстери.

Дужувуста сындан дээрже ногаан өңнүг ракета дүндүүштелип үндү. «Шупту чүве эки! Орукту уламчылаар!» — дээн медээ ол. Наталья база-ла ындыг өңнүг ракетаны дээрже боолапты. Үүрмек даштарлыг дески тайга кырынга үнүп

кээривиске, эртенден тура чүдөрексеп турган дээр булуттар- биле дуй тырттынышкан, хадаан тур. Ширээ тайгазының кырынче үнүп келгенивис ол. Меңгүн-Тайганың бажы мыя бо, бирде черден союп келген булуттар аразында көстүп каап, бирде чидип каап тур. Ширээ тайгазының ужунда кертилектен бедидир меңги эгелээн. Доора-доора чарыктарлыг меңги ногаарарып көстү-дүр. (*Маадыр-оол Ховалыг.*) -

227. Карартыр парлаан сөглөкчи кылыг сөстөрүн келир үеге тургусушаан, номчуңар.

Алдан дөртгөн шилиндектерниң шилиндээ ийи мөге артып калган. Улуг-чаагай мага-боттуг, угулзалыг торгу содак, шуудактарлыг ийи аныяк эр девип дооскаш, холдарын тудушканнар. Ол аразында оларның бирээзи өскезинге сымыранып, чаннып чугаалаан:

— Чеже-даа шүглүп, алдаржаан болгай сен, эжим. Чаңгыс катап мени бодап көр. Таныжым кыс көрүп турда, ёзулуг-ла кагдырган кижичи бооп, меңээ ужуп берем. (*Василий Хомушку.*)

37. Болуушкун наклонениезиниң эрткен үези.

228. Номчуңар. Эрткен үениң янзы-бүрү кожумактар дузазы-биле тургустунган кылыг сөстөрүн айтыңар. Оларның аразында утка талазы-биле кандыг ылгал барын тодарадыңар.

— Эй, оол, эйт! Кандыг кончуг удуур кижичи сен? Эжиин ажыт!

Топтап көөрүмге, чадырның дүндүүндөн болгаш дыдыындан хүн херели кирип кээп-тир. Баргаш, эжиимниң шарыын чежип, ажыдыптым.

— Чүден коргар кижичи сен? Чоп эжиин шидип алган сен? Чоп кортпас кижичи мен дижик сен? — деп, Эргеппей кирип олура, айтырды.

Ам канчаар, дүне болган чүвени чугаалап бердим.

— Уваа! Бараа элдеп чүве-дир аа! Оттан салып, шайдан хайындырып олур — дээш, ашак боозун алгаш, үндү.

Элээн бооп чорда, боо дирс диди. Шайны эзип олурумда. Эргеппей үгү салбайтыр тудуп алган кирип келди.

— Коргуп турган чүвең бо ышкажыл.

— Элдептиин але. Ол кандыг аайлыг чүве боор, акый?

— Кылынмазы чок кулугур болдур ийин. Дүне койгун көрүп алгаш, ыт өттүнүп ээрип, кижиги өттүнүп дайгырып, ону шүүргедеп турганы ол-дур ийин. (*Сергей Пюрбю.*)

Эрткен үе дөрт хевирлиг: чоокта эрткен үе, шагда эрткен үе, барымдаалыг эрткен үе, бадыткалдыг эрткен үе. Олар чугааның бооп турар өйүнүң мурнунда болган кылдыныгны илередир. Ынчалза-даа оларның аразында тургузуг болгаш утка талазы-биле ылгалдар бар.

Чоокта эрткен үе кылыг сөзүнүң дөзүңгө *-ды /-ди /-ду /-дү /-ты /-ти /-ту /-тү* деп кожумак немешкени-биле тургустунар, чүнү кылды? канчалды? деп айтырыгларга харыылаттынар болгаш колдуунда чоокта чаа болган кылдыныгны илередир. Чижээ: *О, Карим база келди. Зинаны чалап келдиң бе? (Кызыл-Эник Кудажы.)*

Шагда эрткен үе кылыг сөзүнүң дөзүңгө *-ган /-ген /-кан /-кен* деп кожумак немешкени-биле тургустунар, чүнү кылган? канчалган? деп айтырыгларга харыылаттынар болгаш колдуунда чугааның ырак мурнунда болган кылдыныгны илередир. Чижээ: *Ол кежээ бис үр эвес чугаалашкан бис. (Салчак Тока.)*

Барымдаалыг эрткен үе кылыг сөзүнүң дөзүңгө *-ып /-ип /-уп /-үп* деп кожумак болгаш *-тыр /-тир /-тур /-тур* деп артынчы немешкени-биле тургустунар, чүнү кылып-тыр? канчап-тыр? деп айтырыгларга харыылаттынар болгаш кылдыныг болган дугайын ооң түңнелин азы өске кижиниң чугаазын барымдаалап медээлээр. Чижээ: *Бо аразында диң-даа ховартай берип-тир. (Степан Сары-оол.)* Чугаалап турар кижиги кылдыныг болган дугайын бодунуң хайгааралының түңнелин барымдаалап билип алган.

Бадыткалдыг эрткен үе кылыг сөзүнүң дөзүңгө *-чык /-чик /-чук /-чук /-жык /-жик /-жук /-жүк* деп кожумак немешкениниң дузазы-биле тургустунар, чүнү кылчык?

канчалчык? деп айтырыгларга харыылаттынар болгаш кылдыныгның ылап болганын бадыткаар. Чижээ: *Оглум чоогунга чоруур кижиге мен дээш, оларның соондан далбайтыпчык сен. (Екатерина Танова.)*

Чугаага чоокта эрткен болгаш шагда эрткен үелер эн хереглеттингир.

229. Номчунар. Эрткен үениң кылыг сөстөрүн айтыңар. Оларның канчаар тургустунганын болгаш утказын тайылбырлаңар.

Шыяан ам, эрте-бурун шагда Дилгижек-оол чурттап чораан чүвөң иргин. Аштаан, доңган Дилгижек-оол олча хайып чорааш, Адыг ирейге душчу берип-тир.

Адыг тургаш:

— Кыштың соогу эгелеп, кылын хары чаап турда, үңгүрүңгө чүгө чыргап чытпас сен, дуңмакым? Акың мени көрдүң бе, ижээн кылып албаанымдан доңуп чор мен — деп-тир.

— Акым сээң берге байдалга таварышканыңны дыңнааш, чылыг үңгүрүмгө чылыкпадым, амданныг аыш-чемимни-даа чип чададым — деп, Дилгижек-оол харыылап турган иргин.

Дилгижек-оол дуңмазының ындыг чугаазын дыңнааш, Адыг ирей өөрээнинден өрү шурап туруп-тур оо! *(Тоолдан.)*

230. Үстүндө мергежилгеде шагда эрткен үениң болгаш барымдаалыг эрткен үениң хереглеттингенин хайгаарап көргөш, мындыг айтырыгларга харыылаңар.

1. Тоолга шагда эрткен үениң кылыг сөзүнүң соонга кандыг артынчылар туруп болурул?

2. Тоолга барымдаалыг эрткен үе чүгө хереглеттинерил?

Харыыны барымдаалыг эрткен үениң утказының дугайында тайылбырга үндөзилеп кылыңар.

231. Шагда эрткен үениң кылыг сөстөрүн чоокта эрткен үенин кылдыр өскерттиңер. Ынчан домактың утказы канчаар өскерлир-дир?

Дөрт чыл бурунгаар Кызыл-Суглуг Баян-Колдун Кызыл-Чыраа деп черге сиген кезип турган бис. Бир кезээ Доспан-оол сугнуң аалынга барып хонар деп дугурушкан бис. Аал сиген шөлүндөн ырак эвес турган. *(Виктор Чотлуң-оол.)*

232. Хөй сектер орнунга чоокта эрткен үениң кожумаан немевишаан, тывызыктарны дүжүрүп бижирер. Дакпырлап бижээн ажык эвес үжүктөрнүң адаан шыйыңар.

1. Ала хөлдүң суу ажып-ажып бат... (карак чажы). 2. Кадырдан халып бат... , хая көрбейн караңнат... (цар суу). 3. Мен демир ит... , демир ыяш хег... , ыяш үстү бер... (кижи, хирээ, ыяш). 4. Ак сыра кыш... , аал ишти чыры... (лаа).

233. Чоокта эрткен үениң кылыг сөстөрүн болбас хевирге тургуспушаан, айтырыгларны харылап бижирер. Дакпырлап бижир ажык үжүктүң адаан шыйыңар.

1. Дилеп чораан номуңну тыптың бе? – Чок, ...
2. Бистиң бажыңывыста сайгылгаан кышты бе? – Чок, ...
3. Дөвүнчүктү өрү шаптыңар бе? – Чок, ...
4. Чаъс соонда малгап кепти бе? – Чок, ...

О 234. Хөй сектер орнунга шагда эрткен үениң кожумаан немевишаан, дүжүрүп бижирер. Дакпырлап бижир үжүктөрнүң адаан шыйыңар.

1. Волга хем Каспий далайже кири ак... 2. Дарган дүүн дыка хөй дага сок... 3. Бистиң саанчыларывыстан Көк эң хөй сүт саг... 4. Дүне маңаа суггур чаъс чаг... 5. Машина суурдан үнгөш, соңгу чүкче эг... 6. Ок караның ортузунда 10 деп санга дег...

О 235. Номчуңар. Болуушкун наклонениезиниң эрткен үезиниң кылыг сөстөрүн айтыңар. Мында автор чүгө эрткен үениң бадыткал хевирин бола ажыглай бээр деп бодаар силер?

Кандыг-даа нацияның төлээлекчизин өскелерден хамыктың мурнунда дыл ылгаштырар болгай. Ийе, харын ында тывалар боттарын Алтай тывалары бис джир улус болду. Оларны шын болбайн. Чогуум кажандан бээр аңаа чурттай бергеннерил? Ону кым-даа билбес.

Аюштуң өөнге мага хандыр-ла хүндүлеттивис... Өгнүң эзелриниң дылы холук чок шуут тыва. Суму-даа төвүнге тывалар-биле чугаалажырывыска ыңдыг чораан. Ынчалза-даа ийи-чаңгыс билдинмес, бистиң чаңчыкпаанывыс сөстер дыңналгылаар болчук. Садыгга тыва садыгжы херэеженден бичии уруг идии айтырган мен. «Каш чаштыг?» джик. «Каш харлыг?» дээрде, ыңча дээр чүве-дир... Суму төвүнден бистиң-биле кады келген

Маскыр, ында улусчу контроль даргазы, чаңгыс чер чурттугларын «ырактан келген төрелдериңер-биле хоочулажыңар» деп каап оржук. «Хоочулажыңар» дээрге «чугаалажыңар» дээни ол. Аңаа харыы кылдыр өгдө олурганнар «чугаалажыр, чугаалажыр» деп каап олуржуктар. (*Салим Сириң-оолдуу-биле.*)

38. Болуушкун наклонениезиниң амгы үези.

236. Номчуңар. Амгы үениң сөглөкчи кылыг сөстөрүн утказын барымдаалап мынчаар бөлүктөнөр: 1) чүглө чугаа бооп турар үедө боттанып турар кылдыныг илередир кылыг сөстери; 2) үргүлчү болуп турар кылдыныг илередир кылыг сөстери.

I.

– Үш бөрүнү көрүп тур сен бе? Бирээзи улуг, доо ол кертилекте олур! Өскези кырлаң кырында чыдыр, чүглө сирти көстүр, а үш дугааргызы кырлаң артыгы чарында туру, оон чүглө кулактары шымырткайнып көстүп тур. (*Салчак Тока.*)

II.

Мурнуу Америкада Амазонка хемниң бассейнинде тус черниң чурттакчыларының сүттүг-ыяш азы инек-ыяш деп адаары ыяштар үнүп турар. Оларның чөвүрээзин кезе кааптарга, оон хоюг, ак өңнүг ханды аттыгып кээр. Тус черниң чурттакчылары ону чемге хереглөп турар. Шак ындыг инек-ыяш чылдың кайы-даа үезинде «бир саалдадан» 2–4 литр сүттү берип турар. (*«Шын» солундан.*)

Болуушкун наклонениезиниң амгы үези ийи кол хевирлиг: тодаргай амгы үе, тодаргай эвес (доктаамал) амгы үе.

Тодаргай амгы үениң кылыг сөзү чүнү кылып тур? канчап тур? деп айтырыгларга харыылаттынар болгаш чугааның бооп турар өйүндө боттаныр кылдыныгны илередир. Чижээ: 1. *Кадарчы хавак кырында олур. Азды чанында тур. Ыды ырак эвесте чыдыр. Хою шөлде чор.* 2. *Бичи уруг ойнап олур. Авазы чем кылып тур.*

Тодаргай амгы үеге *тур, чор, олур, чыт* деп кылыг сөстери бөдүүн-даа, составтыг-даа хевирлерлиг, а өске арткан

кылыг сөстери чүгле составтыг болур (үстүндө чижектерни көрүңөр).

Тодаргай эвес амгы үениң кылыг сөзү чүнү кылып турар? канчап турар? деп айтырылгарга харыылаттынар болгаш чүгле чугааның бооп турар өйүндө эвес, а черле доктаамал боттаныр кылдыныгны илередир. Чижээ: 1. *Узбам башкылап турар.* 2. *Бо хем далайже кирип чыдар.* 3. *Төгүс бо кабинетте ажылдап турар.* 4. *Маңаа дилги бола маңнап чоруур.*

Тодаргай эвес (доктаамал) амгы үениң кылыг сөзү чүгле составтыг болур.

Кылыг сөзүнүң амгы үезиниң барымдаалыг хевири база бар. Ол кылыг сөзүнүң дөзүңгө -а / -е / -ы / -и / -у / -ү / -й деп кожумактың база -дыр / -дир / -дур / -дур деп дефистеп бижиир артынчының немешкени-биле тургустунар болгаш кылдыныгның дыңналып азы көстүп турарын барымдаалап медээлээринге хереглеттинер. Чижээ: *Аргада элик огура-дыр.* (Дыңналып турар кылдыныг.) *Дүцү ында бир чүве көгөреңней-дир.* (Барааны көстүп турар чүвениң кылдыныгы.)

237. Номчуңар. Кылыг сөзүнүң амгы үелерин айтыңар. Оларның тургузуун болгаш уткаларын тайылбырлаңар.

Эртенгиниң 9 шак үезинде вокзал шөлүңгө салчып тур бис. Солуннар садып алыр дээш өөрүмдөн элээн ырадыр басып бар чорумда, будумга бир-ле чүве тептине-дир.

Көөрүмге, кончуг улуг доң картошка чуглуп бар чыдыр. Чүү-хөө туткан кадай кижини картошканы сегирип алган тур. Ону чоору ол дээш чаны-биле эртип бар чорумда, доктаадып-каш, шала шыжыгып айтыра-дыр:

— Чүл бо?

— Картошка-ла-дыр — деп серте чок харыыладым.

— Бурган өршээзин! Картошка! Мооң үнезин билбес, аныяк-тыр сен ийин — дээш, кадай картошканы ол-бо адыштарынга олуй-солуй тудуп тур. (*Монгуш Доржу.*)

□ 238. Номчуңар. Тодаргай болгаш тодаргай эвес (доктаамал) амгы үениң кылыг сөстөрүн айтыңар. Тодаргай амгы үениң кылыг сөстери чамдыкта доктаамал кылдыныг илередиң турар домактарны демдеглеңер.

Эргим хүндүлүг дундам Балчый! Хирниң кескен кырган иеңниң эрги чуртундан изиг байыр чедирип ор мен. Хөндөргөйде кырганнар сол-менди турлар. Дуруяа кырган кезек-кезек чөдүрө бээр апарды. Ам кижжи коргар чүвө чок. Севил угбай эки чурттап олур. Хуу малы хур кыштап туру.

Кежээки школада башкылавышаан мен. Бо черниң 8 классты дооскан оолдар, уруглары эндерик. Кежээки школаның алдары алгаан. Тос, он класстарда сургуулдар дөртен ажып турар. Баштай дескелеп турганнар ам боттары-ла кээп турар. (*Монгуш Кенин-Лопсан.*)

239. Тодаргай амгы үениң болбас хевиринде кылыг сөстөрүн болур хевиринге тургуспушаан, дүжүрүп бижирер.

1. Аът оьттавайн тур. 2. Ачам бөгүн ажылдавайн олур. 3. Хой одарга доктаавайн чор. 4. Бичии уруг удувайн чыдыр.

240. Скобкаларны ажытпышаан, кожа бижээн кылыг сөстөрүн тодаргай эвес (доктаамал) амгы үеде турар кылыг сөстери кылдыр каттыштыргаш, дүжүрүп бижирер.

Үлегери. *Чер Хүннү (дескин, тур) – Чер Хүннү дескинип турар.*

1. Чер Хүннү (*дескин, тур*). 2. Улуг-Хем Соңгу Доштуг океанче (*кир, чыт*). 3. Кара-оол бо кабинетте (*ажылда, олур*). 4. Мээң акыларым совхозта эки (*ажылда, чор*). 5. Бистиң мындаа садып алган чурук тырттырар аппарадывыс ам-даа (*ажыглаттынма, чыт*) 6. Кызыл биле Красноярск аразында пассажирлер самолёттары үргүлчү (*чор, тур*).

241. Шүлүктү аянынг номчунар. Барымдаалыг амгы үениң кылыг сөстөрүн тыпкаш, оларның харылаттынар айтырыгларын айытпышаан, ушта бижирер.

Мөңгүн сылдыс чочагайлыг
Мөңге ногаан шивижикти
Тоолчургу бөлүк аңнар
Долганып каап ойнап турлар.

Сырбык күжүр чинчилерлиг
Сыргаларын чайгылай-дыр.
Шоодай долу бараан-чиңин
Шокар Тооргу чүктеп кел чор.

Барабанын Бора-Тоолай
Байырымныг каккылай-дыр.
Кара дилги чазык чаңнап,
Гармошказын тырткылай-дыр.

Өөрү-биле хөглээри дег
Өөрүшкү каяа турар!
Тоолчургу байырдыва
Доозаңарны чалап тур мен.

Монгуш Кенин-Лопсан

39. Болуушкун наклонениезиниң келир үези.

242. Номчуңар. Келир үениң кылыг сөстери сөзүглелдерниң кайызында чугааның соонда болур кылдыныгларны илередирил, кайызында үргүлчү боттаныр, доктаамал кылдыныгларны илередирил, тодарадыңар. Келир үениң кылыг сөзү канчаар тургустунарыл?

I.

Начыннар дег мөге-шыырак турган болза,
Аар даштан бажыңарны тудуп тургаш,
Төрээн черим ээлеп чурттаан улус-чоннуң
Дөгerezин ынаар, олче көжүрер мен.

Чаъс болуп төрүттүнген турган болза,
Часкы суг бооп калмыктарга чеде бээр мен.
Оът-сиген ховуларга чалгызын дээш,
Оңгап чыткан кургаг черни суггарар мен.

Давид Кугультинов

II.

Шагаа үезинде чолукшуп мендилежир. Ийи холдуң адыштарын адаандан өрү, үстүнден куду салчыры болур. Ам болза, холду тутчуру-дур. Аныяк кижии азы албан-дужаалдыг дарга-даа кижии улуг назылыг кырган кижиниң адыжының адаандан салыр, кырынга (үстүнге) салып болбас. Биче сеткил-диин, хүндүлээчелин көргүзери ол. Улуг кижии адыжын үстүндөн куду кырынга салыр. Шагаага ужурашпаан улус, ай-даа эрткенде, үр-даа болган болза, кажан-даа ужурашкаш, чолукшуур. Ол хүндүткел. (*Осур-оол Монгуш.*)

Келир үе кылыг сөзүнүң дөзүңгө *-ар / -ер / -ыр / -ур / -ур / -ур* деп кожумактын немешкени-биле тургустунар болгаш чүнү кылыр? канчаар? деп айтырыгларга харыылаттынмышаан, чугааның соонда болур кылдыныгны илередир. Чижээ: *Экер, бистиинге кээр сен... Бистиң бригадага артып каар сен. (Куулар Черлиг-оол.)*

Келир үениң кылыг сөзү үргүлчү бооп турар, доктаамал кылдыныгны база илередир. Чижээ: *Кодан кыжын оџт-сиген, ак-талдар картын чөм кылыр. Чүм харлыг кышкы целерде хөртүккө цңгир кылып алыр азы дазыл адаанга чаштыннып чурттаар. Ол дүңө чөмнээр. (Найгын-оол Дамдын.)*

Келир үениң болгалак кылдыныгны илередир хевири база бар. Болгалак келир үе чүнү кылгалак? канчалгалак? деп айтырыгларга харыылаттынар, кылыг сөзүнүң дөзүңгө *-галак / -гелек / -калак / -келек* деп кожумак немешкени-биле тургустунар болгаш боттаныр чыгаан кылдыныгны илередир. Чижээ: *Дүдүскекте эңмежөк түмөн сылдыс өшкелек, хову кужу матпадак хостуг ырын салгалак. (Салим Сүрүң-оол.)*

243. Номчунар. Шүлүкте келир үениң кылыг сөстери чугааның соонда болур кылдыныгны илередир бе азы доктаамал кылдыныгны илередир бе, тодарадынар.

Сургуул чораан чылдарывыс
Сувуразын сактып чор мен.
Хелемечи аравыска
Хереглевес болдувус чоп.

Түрк дылдар дөзү чаңгыс,
Дүгжүр сөстөр элээн көвей.
Уту барып кажан-на бир
Уруг-дарыг эдержирлер.

Ховалыгның, Юсуповтуң
Кожа оар чуруун көөрлер.
Ада-ие найыралын
Ажы-төлү уламчылаар.

Артык Ховалыг

□ 244. Номчунар. Тыва улустуң чаңчылын ёзугаар аалчыны канчаар хүлээп алырын билип алыңар. Келир үениң кылыг сөстөрүн айтыңар.

Аалчыны аал коданындан барып уткууп алыр. Уткаан кижии кады кылаштаар, өггө келгеш, өгнүң эжиин ажыдып бээр. Кирип кээрге, «Дөр бажынче эртиңер» — деп чалаар.

Баштай ак чем кутпаан шаанда, өске чем бербес. Кара-даа болза, ыяап-ла шай кудуп сунар. Ол – ёзулуг албан сагыыр чурум. Чылыткан шай бар-даа болза, оон ыяап-ла чаа шай хайындырар. Ону эскен соонда, өремелиг, саржаглыг далган, тарааны азы боова, боорзакты тавакка салыр. Ааржы, чекпек-чөөгейин эштей бээр (салыр). Адак соонда быдаа кылып, эт дүлөр. Этти деспиге эскеп, тавактарга салыр. Хүндүлээн кижизинге оорга, хендирбе, ээгилер, чарын, үттүг-чарын, дөңмек, чода дээн ышкаш эттер салыр... Ада-өгбе кижиге азы аалчы кижиге хой дөгерип, изиг хан чиртир, ужа, төш салып хүндүлээр. (*Осур-оол Монгуш.*)

245. Номчуңар. Болгалак келир үениң кылыг сөстери кирген домактарны дүжүрүп бижирер. Болгалак келир үениң кылыг сөстериңиң адаан шыйыңар.

Хүн ашкалак, чүгүрүүнде киргелек. Ынчангаш-ла чүве боор оң, чадаң хараганымны көрүп турарымга, ооң хөлеге талазында чечектери дүрлүп эгелей бергилээн, хагдынгалак, а хүннээрек талазындаагылары дүнеки чоорганын шуглангалак, ам-даа херик хевээр, салгын аайы-биле чаагай чыдын айдызавышаан турар. Чүү дээр силер, чогуум-на ооң ужун амыдырал мында хайымналган чүве-дир. (*Чүлдүм Чап.*)

246. Номчуңар. Үелерниң хевирлерин, тургустунган аргаларын база чүнү илередип турарын тодарадыңар.

КЫМЫСКАЯК БОЛГАШ ҮЗҮТ-ХОВАГАН.

Шаг шаанда кымыскаяк биле үзүт-ховаган кады-кожа чурттап чорааннар. Кымыскаяк күжүр, даң адар, хүн үнер-ле, чүгле ажылдап билир. А үзүт-ховаган хүннү бадыр өрү-куду салдырткайндыр ужуп, чемнеп хүнзээр.

– Удавас соок кыш дүжер болгай, чоп чылыг уя тудуп албас сен? – деп, бир-ле хүн кымыскаяк оозун чемелеп-тир.

– Думчукка тулганда, бызаа сугжу болгай. Ажырбас, хүнү кээрге, кыла тыртып алыр мен – деп, үзүт-ховаган сагыш човап турган эжин ыттан эрттирип каан.

Чылыг хүннер-даа билдиртпейн эрткен, соок кыш-даа эжик, дүндүкте соктап келген. Хөөкүй үзүт-ховаган-даа доңуп-дожап, сириңейнип, кирер чер тыппайн салдырткайндыр ужуп, хып турар от-одагже, лаа-деңче сыңнып, чалгын-чакпазын өрттедип чоруур амытан болу берип-тир.

247. Номчунар. Болуушкун наклонениезиниң кылыг сестериниң үелерин айтыңар.

— Демги орус эрниң аал-чурту кайда кижги боор? — деп, сонуургаачал сеткилим дөстүндүрбейн турган айтырыым салдым оң.

— Аалы кайда деп чүнүл? Энем сугнуң оглу шей — деп, Кимаа серт чок харыылай-дыр.

— Тыва улустуң оглу орус болур эвес — деп бар шаам-биле удурландым.

— Чок аан, өскүс оолду энем суг азырап алган улус дийин — деп тайылбырлаарга, маргылдааже өөскүп орган хөөнүм өжүп бада берген. (*Кара-оол Маспык-оол.*)

40. Кылыг сөзүнүң дужаал наклонениези.

248. Аянын номчунар. Кылдыныг боттандырар дужаалды, дилегни азы күзелди илередир кылыг сестерин тывыңар. Оларның кандыг арыннар болгаш саннарда турарын, тургузуун тодарадыңар.

I. Эй, оглум, шагың четти!
Эде кеттин. Чемиң чип ал.
Шугум, балааш, кыдыраажың
Сумкага четчелеп ал.

II. Ногаан чайым, хүнне, хүнне!
Ногаа, тараа үнзүн, үнзүн!
Хову, садтар чечектелзин,
Колхоз байлаа элбек болзун!

Леонид Чадалба

Дужаал наклонениези 1-ги арынга кылдыныг боттанды-
рар дээн күзелди азы кыйгырыгны илередир болгаш кылыг
сөзүнүң дөзүңгө *-айн/-эйн* (чаңгыстың санынга), *-(а)ал(ыңар)/*
-(э)эл(иңер) (хөйнүң санынга) чергелиг кожумактар немеш-
кени-биле тургустунар: *барайн — бараал(ыңар)*, *көрейн —*
көрээл(иңер), *чорууйн — чоруул(уңар)*, *өрүцйин — өрүцл(иңер)*.
Чижээ: 1. *Ак-Довурак хоорайымның адын алган, чоргаар*
ырлайын. Улам уран чечектел дээш, улуг тудуум эрес тут-
чуйн. (*Донгак Дыртык.*) 2. *Адыр, өңүк, арай доктаал. Ажа*
халып шыдавас бис. Оруувуста шаптыктар хөй. Ону каг-
байн, аштап чоруул. (*Степан Сарыг-оол.*)

Дужаал наклонениезиниң 2-ги арны дужаал азы дилег
илередир болгаш чаңгыстың санынга кылыг сөзүнүң дөзү

(кожумак чок) болур, а хөйнүң санынга *-ыңар / -иңер* дээш өске-даа хевирлерлиг кожумактыг. Чижээ: 1. *Саснык, бээр туруп, ужурун чугаала.* (Сергей Пюрбю.) 2. *Долдур сугдан кудуптуңар. Доораан эттен кааптыңар. Улуг оттан чалбыышталдыр ужуткаштың, хайындырыңар.* (Биче-оол Доюндуп.)

Дужаал наклонениези 3-кү арынга база-ла дужаал азы дилег илередир болгаш кылыг сөзүнүң дөзүңгө *-зын / -зин / -сын / -син* дээш өске-даа хевирлерлиг кожумак немешкени-биле тургустунар: *барзын, келзин, батсын, барзыннар, келзиннер, батсыннар.*

Дужаал наклонениезиниң 2-ги арнында кылыг сөзүнүң сөөлүңгө эвилең аянын илередир *-ам / -эм* деп кожумак немежиң болур: *берем, бериңерем.*

249. Номчуңар. Дужаал наклонениезинде кылыг сөстөрүн арын, саннар аайы-биле ушта бижидер, кожумактарын айтыңар.

Кулча кырган-авазындан айтырган:

– Чемге хөңнүң чогулу бе?

– Хөөннүг мен, анайым! Ынчаш шайлаайн, шаг-шинээм эки-дир, сегиirim ол боор. Сен, анайым, оода бичии кум кыннып ал.

– Кырган ием сен-не сегип орза, мен удааш чоор мен. Бис иелээ-дир бис. Бисти чүү дыңнаар боор, чүгле сеңээ чугаалап берейн шүңме – дээш, Кулча база катап хөмүрерип чыткылаан кезектерни чүшкүрүп каарга, чалбыыштар дызырткайны бергилээн.

– Чугаала даан, тенекпейим!

... Шокар бир кыдыы чамдыйтыр элей берген мөңгүн билзөөн ужулгаш, уруунга чугаалаан:

– Чалыы кижидир сен, кырган-аваңның белээ-дир, эдилеп каг!

– Ынчангай-ла мен – дей каапкаш, Кулча билзекти ортаа-салаазынга суп аарга, өг иштинге бичии-бичии быйыргын чайыннааштар чүгүржү бергилээн.

Кулча кырган-авазынче көөрге, оозу кадык кижиди ышкаш болган.

– Хуунда шайдан кудуп бээйт, анайбаным! – деп, кончуг изигде ышкаш, кырган-авазы дилээр болган.

Кулча амырай бергеш, хувага кара шайны куткаш,
сүрээдей аарак тутсуп берген.

– Ма, кызым, мону сен баштай иживит! – дээш, ол дедир
сунган. (*Монгуш Кенин-Лопсан.*)

250. Хөй сектер орнунга тааржыр кылыг сөстөрүн дужаал наклонен-
ниезиниң чаңгыстың санының 2-ги арнының болбас хевиринге тургуспу-
шаан, дүжүрүп бижинер.

1. Күштүг мен дээш хөрээң 2. Дылың-биле дыт ... ,
аксың-биле аал 3. Кокайга хой ... , хопчуга сөс 4. Ийи
кижи аразынга сөс ... , ийи ыт аразынга сөөк

К и р е р с ө с т е р: ~~малар-ужураар~~, көжүрер, кадартыр, дыңнадыр,
сөглээр, каар.

□ 251. Номчунар. Дужаал наклоненниезинде кылыг сөзүн айтыңар.
Үзүндүнү шээжилеп алыңар.

Сээң даарта кым-даа боорун
Сезиглел чок, эжиң ажык.
Чогаалчының чаңгыс дилээ:
Чонуң дылын эки-ле өөрөн.

Дылы чокка үнү чок дег,
Тыпкан олчаң – эртем-билиң,
Чонуңга бээр дээшкир чепсээң –
Чогаалчы дег чечен дылың.

Төрөөң дылың дүп чок дүүнче
Човагзынмайн бакылап чор,
Төөгүнүң эртинезин
Чонуң сеңээ ында шыгжаан.

Степан Сарыг-оол

252. Йөрээлдерде дужаал наклоненниезинде кылыг сөзүн айтыңар.
Ол домактың кандыг кезигүгүнүнүң составында кирип чоруурул?

УРУГ ВАЖЫ КЫРГААНДА ЙӨРЭЭЛ.

Өпейлиинден өзүгөн болзун,
Кавайлыындан каң дег болзун!
Улуг угаанныг болзун,
Узун назылыг болзун!

Кулактары дыыжы болзун,
Карактары көскү болзун!
Алдын холдуг кежээ болзун,
Аас-кежи и бүргээр болзун!

253. Болушкун наклонениезинде кылыг сөстөрүн дужаал наклонениезинде турар кылдыр эде тургузуп бижидер. Домактарның утказы канчаар өскерлир-дир?

Мен эртен ажылче эртежик чоруур мен. Сен бажыңга артып калгаш, бажың иштин аайлааш, менче телефоннаптар сен. Оон иелээ эмчиже чоруур бис. Акың өөрөнгөш келгөш, дүргөн школаже баар.

41. Кылыг сөзүнүң даар наклонениези.

254. Номчунар. Карартыр парлаан даар наклонениениң кылыг сөстөрү канчаар тургустунганын чугаалаңар. Оларның утказын тодарадырын оралдажыңар.

1. Дүн дүңсө, мал-маган оскундуар чадавас... Мынчаар удур-дедир көржүп орап болзувусса, хей-ле хүн эртер-дир. (*Биче-оол Ондар.*) 2. Эх, будуктуг болзумза, бо-ла эртенги хүннү, ак-көк сыннарны, шалыңныг медени болгаш арык эринде тооруктарны чуруп турзумза. (*Чингиз Айтматов.*)

Даар наклонение канчалза? деп айтырыгга харылаттынар болгаш өске бир кылыг сөзүнүң кылдыныының боттанырынга эргежок чугула кылдыныгны илередир. Чижээ: *Бир эвес хей чагс чагза, тараа эки цнер.* Мында чагза деп даар наклонениениң кылыг сөзү цнер деп кылыг сөзүнүң кылдыныының боттанырынга эргежок чугула кылдыныгны илередир.

Даар наклонениениң кылыг сөзү чааскаан чорааш, кылдыныг боттандыар дээн күзелди илередир. Чижээ: *Кадыр дагдан хаактап турза, чуңгулаза.* (*Олег Сувакпит.*)

Даар наклонение кылыг сөзүнүң дөзүңгө тускай кожумактарның немешкени-биле тургустунар.

Даар наклонениениң кылыг сөзүнүң сөөлүңгө -*даа* деп артынчы немежир азы ооң мурнунга -*даа* деп артынчылыг сөс турар болза, ону даар наклонениениң чөрүлдээ хевири

дээр, чүгө дээрге ооң кылдыныыңга өске кылыг сөзүнүң кылдыныы чөрүштүр боттаныр (азы боттанмас). Чижээ: *Автобус келбезе-даа, дөмей-ле чоруур мен.*

255. Даар наклонениениң кылыг сөстөрүн арыннарга болгаш саннарга улаштыр өскерттип бижирер, наклонение кожумактарының адаан шыйыңар.

Арын- нар	Чангыстың саны	Хөйүнүң саны
1-ги	Мен ойназымза.	Бис ойназывысса
2-ги	Сен...	Силер...
3-кү	Ол...	Олар...
1-ги	Мен кессимзе.	Бис кессивиссе.
2-ги	Сен...	Силер...
3-кү	Ол...	Олар...

256. Номчуңар. Даар наклонениениң кылыг сөстөрүн ушта бижирер. Оларның тургузуун, кандыг кылдыныглар илередирин чугаалаңар.

Бир эвес биске чылыг кидис өг болгаш оода чадаарда хүнде бир катап чип алыр хире чем бар турган болза, кыш дүжөрүн өөрүп манаар ийик бис. Бистиң чадырвысты долгандыр эмгежок тейлер бар. Орта чунгулап турза, кайы хире эки дээр. Оон биче ырай берзе, Мергенниң бадып келген дагларының эдектеринге барып шаналаар-даа болгай! Хар чаап, соой бээрге, хар-биле шивээлер, кижилер, инектер, хойлар тудуп ойнаан болза, Мергенниң ол чарыында шыргай аразыңга койгун, торлаа дузактаан болза, кандыг дээр! (*Салчак Тока.*)

257. Номчуңар. Даар наклонениениң кылыг сөстөрүнүң кандыг кылдыныгларны илередип турарын айтыңар.

Эртен аяс хүн болза, тайга үнүп каттазымза. Каттан эңдере чыып алгаш, эш-өөрүмге база берзимзе. Даайым суг эртен машиналыг чедип келген болза. Бир эвес олар келзе, хөй кижичи чоруур, дыка хөглүг-дүр. Даайым суг келбезе-даа, черле тайгаже баар мен. Кожам сугнуң Чодураазы мени эдерген болза. Хөй катка таварышпазымза-даа, арыг агаар тынып, төрөөн черим каазын көрүп чорзумза, оон эки чүү турар.

258. Дүрген-чугааларда наклонениелерни айтыңар. Шэжилеп алыңар.

Ховулаза	Салгынназа
Ховулазын,	Салгынназын,
Хоор чылгы	Сарыг чечек
Коданназын!	Саглаңназын!
Чаашкынназа	Орукталза
Чаашкынназын,	Орукталзын,
Чаагай сиген	Очум чону
Чаптып үнзүн!	Олап чорзун!

Ондар Дарыма

О 259. Нарын домактарда баштайгы бедүүн домактарның сөглекчилерин даар наклонениеге тургуспушаан, дүжүрүп бижичер.

Тараа тарыыр черни күзүн эки суггарарга, оон бедик дүжүттү ап болур. Тараажы черге камныг болурга, оон беримчелии дыка эки болур. Механизатор, чолаачы бүрүзү күзүн дүн-хүн дивейн ажылдаарга, тарааның дүжүдү база эки болур. Тарааның дүжүдү бедикте, чоннуң амыдыралы база хөглүг болур.

260. Скобкаларда кылыг сөстөрүн даар наклонениениң чөрүлдээ хевиринге тургуспушаан, домактарны четчелей тургузуңар.

1. Мен катап-катап (*айтыр*), ол топтуг харыылаваан.
2. Эжиңерни өске кижини (*сокта*), ажытпаңар. 3. Силер мени (*эдертпе*), мен бодум баар мен. 4. Хар (*эри*), даштын амдаа соок-тур. 5. Сен бо номну (*номчу*), чамдык эштериниң ону тыппаан-дыр. 6. Бис (*чала*), олар кады агаарлавадылар.

О 261. Шала тургустунган домактарны четчелеңер.

1. Бис ажылывыс эрте дооссувусса, ... 2. Силер чаа шиини көөр дизичерзе, ... 3. Мен туралазымза, ... 4. Сен бо номну даартага чедир номчупсуңза, ...

42. Кылыг сөзүнүң чөпшээрел наклонениези.

262. Номчуңар. Домактарның кылыг сөстери-биле илереттинген сөглекчилерин тургузуг болгаш утка талазы-биле деңнеңер. Карартыр парлаан сөглекчи кандыг утканы илередир-дир?

— Че, ажырбас оң. Чүвени канчап билир дээш, дазыл хувам хойлап алган кижжи мен. Мээң эжим бо хувадан ижипкей аан. (*Монгуш Кенин-Лопсан.*)

Чөпшээрел наклонениези кылыг сөзүнүң дөзүңгө *-гай /-гей / -кай / -кей* деп кожумактың немешкенибиле тургустунар болгаш кылдыныгың боттанырынга чугаалап турар кижиниң чөпшээрешкенин азы бүзүрелдиин илередир. Чижээ: 1. *Борбай-оол бижипкей аан. Ол дээрге доктаал-саавыр бижииринге черле сундулуг эш болдур ийин. (Кызыл-Эник Кудажы.)* 2. *Ийи чыл эрткен соонда, шуут өөренип чоруп болгай. (Кызыл-Эник Кудажы.)* Чөпшээрел наклонениези баштайгы домакта чөпшээрежилге, сөөлгү домакта бүзүрел илередип турар.

Чөпшээрел наклонениези *аан, -ла* деп артынчылар-биле кады хереглеттиниш болур.

263. Чөпшээрел наклонениезиниң кылыг сөстөрүн арыннарга болгаш саннарга улаштыр өскертп бижирер. Наклонение кожумактарының болгаш арын көргүзүкчүлөрүниң адаан шыйыңар.

Арын- нар	Чаңгыстың саны	Хөйүнүң саны
1-ги	Мен келгей мен.	Бис келгей бис.
2-ги	Сен...	Силер...
3-кү	Ол...	Олар...
1-ги	Мен баргай мен.	Бис баргай бис.
2-ги	Сен...	Силер...
3-кү	Ол...	Олар...

264. Номчуңар. Чөпшээрел наклонениезиниң кылыг сөстөрүн, оларның кандыг арыннарда болгаш саннарда турарын айтыңар.

I.

1. Бөгүн оттулар ыяжыңар бар-ла болгай, ачай. Даарта ыяштап эккелгей мен аан. 2. Ажылдап, чурттап тургаш, чүү боорун көргей бис. Херек апарза, хүрежип үнгей бис. 3. Кончуг-ла эки болган-дыр. Мен херек апарзымза, дыңнадыккай силер, даргалар. (*Олег Саган-оол.*)

II.

– Мээң чоруурумга чедир каш-ла шак арткан. Ам кайнаар баар бис? – деп, ол чугаалады.

– Хоорайдан кезээй-ле бис. Садыгларда кандыг онза баараннар барын көргөй-даа сен.

– Садыгларже ыяап бараалы. Оон башка мээң тувельдерим ээжектери элей берген – дээш, кедип чоруур идиинче айытты. (Эдуард Донгак.)

265. Адаанда сөстөрнү чөпшээрел наклонениезинге тургускаш, олары аас-биле арыннарга болгаш саннарга өскертиңер.

Ойна, чугаала, бижи, чуру, кеттин, бодан, ужут, көргүс.

266. Скобкаларны ажытпышаан, кылыг сөстөрнү чөпшээрел наклонениезинге тургузуп бижиңер. Херек болза, *аан*, *-ла* деп артынчыларны ажыглар.

1. Чемненген дораан баар чериңерже чоруптуңар, аякшынакты мен (*чуг*). 2. Көк-кыс бөгүн дыштанып алзын, инектерни Севил (*саг*). 3. Бөгүн хоорайны кезип, солун чүүлдерни көрүп алгаш, даарта черивисче (*эг*). 4. Чаъс эки (*чаг*), оон башка суггат чок тараалар үнмес болгай. 5. Хой кадарарыңарда Ак-оолду база эдертип ап туруңар, ажылга (*чаңчык*).

О 267. Карартыр парлаан кылыг сөстөрнү чөпшээрел наклонениези-биле солувушаан, дүжүрүп бижиңер:

1. Кызылче чоруур херектиг апарзымза, мен сени эдертип алыр мен. 2. Силерниң клазыңар эки түңнелдерни көргүзөр болза, шуптуңарны Абакан хоорайже экскурсияладып чорудар бис. 3. Бо номну номчуптарыңга, моон-даа солун номдан бээр мен. 4. Өөрүвүс оңгарлар казып турда, бис маңаа тарыыр ыяштарны эккээр бис. 5. Санаа бо материалдарны дүжүрүп бижизин, холунуң үжүү улам эдигер ыйнаан. 6. Москва чорааш, кандыг солун чүүлдер көргенимни чугаалап бээр мен.

43. Кылыг сөзүнүң кызыгаарлаар наклонениези.

268. Номчуңар. Карартыр парлаан кылыг сөстери кандыг кылдыныгларны илередирил, тодарадыңар. Ол кылыг сөстөрнүң тургузуун сайгарыңар.

1. Хар эригиге, малчыннар кыштагларыңдан көшпес.
2. Бичии оол шаа төнгүже, дошка чуңгулаан.

Кызыгаарлаар наклонение кылыг сөзүнүң дөзүңгө *-кыже / -киже / -гыже / -гиче* дээш өске-даа хевирлерлиг кожумак немешкени-биле тургустунар болгаш өске бир кылыг сөзүнүң кылдыныын үе азы хемчээл талазы-биле кызыгаарлаар кылдыныгны илередир. Чижээ: 1. *Дайзынны тиилегиче, барык дөрт чыл чаалашкан. (Юрий Кюнзегеш.)* 2. *Бистер дээрге могап-шылааже ураалап турувуста, хамык чон улажы берген. (Салим Сырүң-оол.)* Баштайгы домакта *тиилегиче* деп кызыгаарлаар наклонениениң кылыг сөзү *чаалашкан* деп кылыг сөзүнүң кылдыныының кайы хире үр үргүлчүлээнин илередир. Сөөлгү домакта *могап-шылааже* деп кылыг сөзү *ураалап* деп кылыг сөзүнүң кылдыныының кайы хире күштүүн илередип турар.

Кызыгаарлаар наклонениениң кылыг сөзүнүң сөөлүңгө *чедир, дээр* деп эдеринчи сөстөр кады чоруу болур: *Хүн ашкыже чедир, маңаа ажылдаалыңар.*

269. Дүжүрүп бижирер. Кызыгаарлаар наклонениениң тус-тус арыннарда болгаш саннарда кожумактарының адаан шыйыңар.

Арын- нар	Чаңгыстың саны	Хөйүнүң саны
1-ги	Мен баргыжемче.	Бис баргыжевисче.
2-ги	Сен баргыжеңче.	Силер баргыжеңерже.
3-кү	Ол баргыже.	Олар баргыже.

270. Номчуңар. Кызыгаарлаар наклонениениң кылыг сөстөрүн айтыңар. Олар кайы сөстөргө хамааржып чоруурул, ук сөстөрүн канчаар тайылбырлап турарыл?

1. Куюм чүрек кустуккуже, кулун дуюу изигиче, челдириккеш, көөрүвүске, чеде хонуп келген-дир бис. *(Степан Сарыг-оол.)* 2. Ыңай-бээр маңнап, ол-бо дилеп, боску дунгуже кый деп чадап каан. *(Салим Сырүң-оол.)* 3. Ам хоолулут чемиш эккелдирип алзывысса, хойлар шупту оолдааже, чидиртир бис ыйнаан. *(Олег Саган-оол.)* 4. Ававыс арыг иштинче ажыгталып кире бергиче чедир, соондан көрүп турган бис. *(Салчак Тока.)*

О 271. Адаанда кылыг сөстөрүн кызыгаарлаар наклонениеге тургузуп бижиңер. Дакпырлап бижиир *к, г* деп үжүктөрнүн адаан шыйыңар. Оларны чүгө дакпырлап бижирил?

Каг, саг, эг, чуг, тут, илдик, ээк, хак, сөк.

272. Хөй сектер орнунга кызыгаарлаар наклонениениң кожумактарың немевышаан, дүжүрүп бижиңер. Дакпырлап бижиир үжүктөрнүн адаан шыйыңар. Херек черлеринге *чедир, дээр* деп сөстөрнү ажыгланаар.

1. Соок дүжүп, хар чаг..., совхозтуң малчыннары кыштагларыңче көшпес. 2. Эрги аңгыс курук..., ону аңдарбас, аңаа тараа тарывас. 3. Сен хана солуннуң эгезин чуруп каг..., бис сени маңаа манап олураалы. 4. Хураганнар дорук..., оларны шуут тургузу азыраар. 5. Чаа тараан ыяштар улгадып өс..., оларны суггарар херек. 6. Өөрүвүстү үдеп кааш, машина кудумчу ындынче эг..., соондан көрүп турдувус.

273. Айтырыглар орнунга утказы тааржыр кылыг сөстөрнүн кииргеш, оларны кызыгаарлаар наклонениеге тургузуңар.

1. Кезек чаашкын (*к а н ч а л г ы ж е?*), каттап чораан уруглар ыяштар дөзүңгө чаглактанып турганнар. 2. Мындыг солун номну сөөлгү арныңа чедир (*к а н ч а л б а а ж е м ч е?*), черле удувас мен. 3. Бис шөлээлеп чорааш (*к а н ч а л г ы ж е в и с ч е?*), силер бистиң бажыңывыска чурттап туруңар. 4. Силер кылза чогуур ажылдарыңарны (*к а н ч а л г ы ж е ñ е р ж е?*), бис маңаа чедип келген турар бис.

□ 274. Номчуңар. Кылыг сөстөрнүн наклонениелерин, болуушкун наклонениениң үелерин айтыңар.

Ыяш кезер дээш, ачам-биле иелээн арыгже кирип каан бис. Балды биле хирээни ачам боду тудуп алган, хапта суп каан маска, хайырга, чаныы, эгээ ышкаш аап-саап чүвелерни меңээ тутсуп каан.

– Будуктары эвээш, хөнү дыттардан көрүп чор, оглум. Сээң караң көскүзү кончуг болгай – деп, ачам чугаалаан.

Ыяш хөй-даа болза, кезип апкы дег дыттар белен тава-рышпас мындыг. Биче дүъш четкиже дээр, үш-дөрт хире дыт кезип алган бис. Оларның шуптузун ачам тыпкан. Канчангаш-ла көре кааптайн дээримге, мырыңай чанымда кедергей хөнү, чүгле бажында чокпак будуктуг дыт бо тур.

– Ачай, мында дыт көрүп кагдым! – деп алгырдым.

Ачам дытты долгандыр кылаштап, унун өрү шыгаап көргүлээш, балдызының чушкуузу-биле унунче ийи-үш улай каккылаан.

– Бо тудугга таарышпас ыяш-тыр, оглум – дээн.

– Чүге? – деп, элдепсинип айтырган мен.

– Ишти ирик-тир, даажын дыңна даан – дээш, база катап балдызы-биле каккан. – Ишти ирик ыяштың даажы бир янзы болур чүве. (*Василий Монгуш.*)

44. Кылыг сөзүнүң дугайында өөрөнгенин катаптаары.

Айтырыглар:

Кылыг сөзү деп чүл?

Кылыг сөзү домакка канчаар өскерлирил?

Укталган кылыг сөстери кандыг кожумактарның дузазы-биле тургустунарыл?

Кылыг сөзүңүң кандыг хевирлери барыл?

Кылыг сөзү тургузуг талазы-биле кандыг бөлүктөргө чарлырыл?

Тыва дылда кандыг наклонениелер барыл?

Болуушкун наклонениези кандыг целерлигил?

Причастие деп чүл?

Тыва дылда кандыг частицелер барыл?

Деепричастие деп чүл?

Тыва дылда кандыг деепричастиелер барыл?

275. Номчуңар. Сөглөкчилер болур кылыг сөстөриниң арыннарын, саннарын болгаш үлөрин айтыңар. Карартыр парлаан деепричастие-лерниң болгаш частициениң кандыг дөстөн тургустунганын тодарадыңар.

Мен даң бажында кум кынны бергеш-даа, арнымга өл чүве дээштерге, оттуп келдим. Чаъс дымырадып келген болду. Ол хүнзедир чаггап, кежээ мырай сууккуру дам барган.

Болатгың ачазы бо кежээ чанып келгеш:

– Мындыг өлдүгүде сизген кылдынар эвес, шупту чанып келдивис – дидир.

Ол дүне бир-ле шимээнден оттуп келдим. Сактырымга, улуг аэродромдан самолёттар кооладыр ужуп үнүп турганзыг.

Уйгум безин чаштаваанда, тура халып кээримге, Болатгың ада-иези дең кыпсып алган хөөрежип олурлар. (*Александр Бегзи.*)

- 276. Сөглекчи болур кылыг сөстөрүнүн наклонениелерин айтыңар.

АДЫГ-ТҮЛҮШ.

Бир-ле Түлүш күзүн аңнап чорааш, бир ижээнге оолдуг эр, кыс үш адыг ижээй бергенин изинден көрүп алган. Ядыг эр, бай-шыырак улус олче көрүнмес, а аң-мең өлүрүп эккээрге, ужалай дилеп-колдап үлежир боорга, кадайынга:

– Мында ийи-үш сыын, мыйгак өлүрүп, хөөп кагдым. Оон ыңай бир хирээнде үш адыгның изин киирдим, оларны иелээ аалдаалы – дээн.

– Сен че дээр болзуңза, мен чүден-даа чалданмас мен. Сээн-биле кады-ла өлүр мен! – деп, кадайы харын өөрүп харыылаан.

Шынап, кончуг серемчилиг, бүгү-ле аңчы чурум-биле аалдааш, дүш-даа чедирбейн, даялап алган. А ол ижээн ишти кандыг-даа чадыр өгден дээре чылыг өг болган.

Чазын хар агып, көк үнүп турда, аныяк аңчылар иштики аалдар аразынга бир уруглуг-даа, арын-шырайы үс-чаг, хүрең-кызыл, семис-шыырак өг-бүле бооп көстүп келген. Адыг кежи шээжимектерин аңдара кеткеш, базыптарга, адыглар-ла. Оларны адыг-түлүштөр дижи берген. (*Степан Сарыг-оолдуу-биле.*)

Кандыг сөстөрүнүн утказын билбейн бардыңар?

277. Дүжүрүп бижирер. Кылыг сөстөрүнүн наклонениезин, арнын болган санын кырынга демдегеп бижирер.

1. Оглуң инектерин барып уткуп эккелгей аан. 2. Элик Сылдыс-Шокарын тоттур эмзирип кааш: – Мен келгижемге, черле турба. Араатаннар аксынче кире бээр сен... – деп катап-катап чагаан. 3. Мээң каттарымны чыып чип чоруур болзуңза, кажан кезээде улуг-шыырак, каң кадык чоруур сен. (*Хөвөңмей Ойдан-оол.*)

О 278. Номчуңар. Болуушкун наклонениезинин үелерин айтыңар. Шүлүк дугайында редакция ажылдакчызының сүмезин кандыг деп бодаар силер?

Өскөн черим Ак-Хемниң дугайында шүлүк бижип алган мен. Бодум хуумда бодап көөрүмге, черле шыырак хире чогаал турган. Чараштыр чара бижээш, редакцияга ашпарган мен. Кабинетке кире бээримге, стол артында олурган кара эр уткуштур кылаштап келгеш, холум тудуп, чамчак сандайже

культурлуу аажок чалады эвеспе. Ажыл-албанныг кижилер-
ниң шагын чип, үш-үдүрүм суг чугаа чулчуруп олурбайн,
карманымда шүлүмнү ужулгап, суна кааптым. Кабинеттин
ээзи ол-ла дораан номчуй каапкаш:

— Шорузун шору чогаал-дыр. Ынчалза-даа четпес талазы
бар-дыр. Ол чүү дээрге, силер бодунарның төрүттүнген бичии
хемчигежиңерниң дугайын бижип турар-дыр силер. Чуртувус
болза делгем болгаш байлак болгай. Ооң дугайын төлөптиг
бижиирин күзеп тур мен... (*Василий Монгуш.*)

279. Синоним болур кылыг сестериниң аразында утка талазы-биле
ылгал бар-чогун тодарадыңар.

Номчуур, үжүглээр, үндүрер, кыйгырар. Бижиир, шелер,
шорбажылаар. Удуур, ноюрзаар. Чиир, чооглаар, үңгүүр.
Байырлаар, найырлаар.

280. Номчунар. Причастиелерниң домактарда кандыг кижигүннер
бооп чоруурун айтыңар.

Кырган-авамның кымга-даа ажыттырбас, шагның дөрт
үезинде көжерде-дүжерде, эң-не хумагалап камнаар эрги
аптаразы бар чүве. Ээзи-биле деңге чыгыы кыраан болгаш,
азыглары безин мугуарты элегилеп каггылаан, бир шагда
алдынналчак хээлери балалгылай бергилээн эт-ле болгай. Ооң
өгдө турар чери безин хүндүткелдиг — өскелерниң үстүндө,
дөр бажында. Ооң кадарчызы — өске дүлгүүр семеп болбаан
ийи дылдыг таңгыт шооча. Дүлгүүрлерин кырган-авам таак-
пылыг боошкунда так кожуп алган, олар ооң хойнундан ырап-
даа болбас. (*Чап Чулдүм.*)

281. Номчунар. Деепричастиелерни тывыңар, оларның тургузуун,
кандыг бөлүктерге хамааржырын айтыңар.

I.

Хурал төне бергенде, ол чуруктуң чанынга бүдүү чеде
бердим. Ону шынап-ла дириг кижин кылдыр бодап, чугаалажы
бер частым. Ынчалза-даа улустан эпчоксунгаш, анаа-ла ыт
чок кайгап-кайгап, бо дег мындыг кижин анаа эвес болбайн
канчаар деп бодал-биле үнүптүм. (*Екатерина Танова.*)

II.

Суггур чаъс ам-даа чагбышаан. Ооң уламындан хем үерлевишаан хевээр. Бис чоруп чадап турбушаан бис. Бертөн Кызылда улузувус-биле телефон-биле чугаалашпышаан, оларга байдалывысты дыңнатпышаан, ажылдаар черлеривиске чугаалаарын диледивис.

НАРЕЧИЕ.

45. Наречиең утказы болгаш грамматиктиг демдектери.

282. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөргө айтырыглардан салыңар. Ол сөстөр домактарда кандыг кижигүннер бооп чоруур-дур? Олар өскерлир бе?

БОРА-ХИРИЛЭЭ.

Кыжын даштыгаа соок. Чүглө бора-хирилээлер изиг чайын ышкаш чыжырткайндыр эдип, хлеб тогланчызы былаажып, чокшуп турарлар, бодаарга, кыш чок-даа ышкаш. Кижилер бора-хирилээлерге өөренип калган, ынчангаш оларны эскербестер-даа.

Арга-арыгны кушкаштар чок кылдыр бодап шыдавазывыс ышкаш, шак-ла ынчаар черни база бора-хирилээлер чок кылдыр көңгүс бодай албас бис. Кайда-ла кижиге чурттап турар болдур, ында бора-хирилээлер бар. Олар Нью-Йорктуң дээрге шаштыккан бажыңнарының аразында-даа, Архангельскиде-даа, Вологдада-даа — кижиге чурттап турар чер бүрүзүндө ужуп турарлар.

Бора-хирилээ хөглүг-омак ырын ырлап ушпушаан, кижилерге час дүжүп келгенин болганчок сагындырып турар.
(Геннадий Снегирёв.)

Кылдыныгың азы өске бир ылгавыр демдектиң ылгавыр демдээн илередир болгаш өскерилбес чугаа кезээн наречие дээр. Домакка наречие кылыг сөзүңге, демдек адынга азы өске бир наречиеге хамааржып, оларны тайылбырлаар болгаш байдал болур. Чижээ: *Баштайгы хар дүңе (кажан?) чаапкан. Ооң чалыны Баглаашты далаш чогу-биле (канчара?) хаарып эгелээн... Ээлериң турган болза... Олар чокта, кыш безин улам (кайыхире?) берге ышкаш. (Шомаадыр Куулар.) Баштайгы домакта дүңе деп наречие чаапкан деп сөглөкчи кылыг сөзүңүң кылдыныгың болган*

үезин, ийиги домакта *далаш чогу-биле* деп наречие *хаарып эгелээн* деп сөглекчи кылыг сөзүнүң кылдыныының канчаар бооп турарын, сөөлгү домакта *улам* деп наречие *берге* деп сөглекчи демдек адының илередири ылгавыр демдектің хире-чергезин (хемчээлин) көргүзүп турар.

283. Номчуңар. Карартыр парлаан наречиелерниң хамааржыр сөстөрүн, харыылаар айтырыгларын, домактың кандыг кижигүннери болурун айтыңар.

Илеткелди школа директору Түлүш Кара-оол кылып турган. Индир кырында микрофон салып каан болгаш, башкының үнү тода дыңналып турган.

– Бистиң Ногаан-Хөл школазы бөгүн таптыг-ла чээрби беш чыл болганын кончуг эки билир силер...

Кара-оол башкы элээн үр чүве чугаалаан. Отчугаш ооң чугаазын дыка кичээнгейлиг дыңнаан, ынчалза-даа башкы улус ажыл-агыйында ажылдап чоруур доозукчуларның дугайында көңгүс чугаалавайн барган. Отчугаш аңаа сеткили дыка хомудаан, харын-даа мынчаар бодаан...

Башкының соонда аалчылар сөс ап, чүве чугаалаан. Кижиги бүрүзү школазынга улуу-биле өөрүп четтиргенин илередиң, бо чылдың доозукчуларынга шылгалдаларны чедиишкинниг дужаарын күзээннер. Кежээниң байырлыг кезээ ынчалдыр доозулган. Он минута чапсар соонда дораан концерт болур деп чарлал үнген. Кижилер дашкаар үнүп эгелээн. Отчугаш база дашкаар үнүп келген. Ооң эштери чон аразындан көзүлбээн. Кезек улус машинага олурупкаш, суурну өрү чорупкан. (Александр Даржай.)

284. Каттыжымышкындарда наречие уткалыг фразеологизмнерни тывыңар, оларны наречиелер-биле солуп бижинер.

Карак кызыл ажылдаар, бажын ыжыдыр боданган, кызыл арнынга чугаалаар, буду черге дегбес үне халыыр, үш дүн ортузунда чоруур, тос башка баар.

285. Номчуңар. Домактарда карартыр парлаан сөстөр кайда наречие, кайда демдек ады бооп чоруурун харыылаттынар айтырыгларын болгаш домакка ролюн барымдаалап тодарадыңар.

1. Мен эжимниң оожум, топтуг бүдүжүн магадаар мен. Ол чүвени база оожум, топтуг көөр. 2. Кара-оолдуң холунуң

үжүү чараш. Кара-оол чараш бжиир. 3. Эки кылган ажыл – элеп читпес алдар. Эки ажылдакчыны кижги бүрүзү хүндүлээр. 4. Дүрген чоруктуг машинага олуруптувус. Машина дүрген чоруп олур.

Чамдык сөстөр демдек ады-даа, наречие-даа бооп чоруур.

Олар демдек ады бооп чорааш, к а н д ы г? деп айтырыгга харыылаттынар болгаш чүве адынга хамааржыр: *оожум агым.*

Ол-ла сөстөр наречие бооп чорааш, к а н ч а а р? к а н ч а л д ы р? деп айтырыгларга харыылаттынар болгаш кылыг сөзүнге (азы ооң хевирлери причастиеге болгаш деепричастиеге) хамааржыр: *оожум агар, оожум аккаш.*

286. Наречие бүрүзүнүң дужунга хөй сектер орнунга аңаа удур уткалыг наречиеден тып бжиңер.

Ү л е г е р и. Дүне – хүндүс.

дүне – ...	оожум – ...
эрген – ...	чараштыр – ...
орай – ...	аткаар – ...
эртежик – ...	дашкаар – ...

46. Наречиелерниң бөлүктери.

287. Номчуңар. Карартыр парлаан наречиелерниң харыылаттынар айтырыгларын, кандыг чугаа кезектери-биле илереттинген домак кежигүннеринге хамааржырын, чүнү илередиң турарын тодарадынар. Ук наречиелерни хамааржыр сөстери-биле кады харыылаттынар айтырыгларын ёзугаар мынчаар бөлүктөп ушта бжиңер: 1) к а й ы х и р е? ...; 2) к а ж а н? ...; 3) к а н ч а а р? к а н ч а л д ы р? ...; 4) к а й н а а р? к а й д а?

Олар чаңын пат-ла билчир, школадан эгелээш, кезээде кады чоруур, хөлеге ышкаш, бот-бодундан чарылбас өңүктөр. Эжиниң шак ындыг чугаа дыңнаксаар, эжин чугааладып билириниң сылдаа-биле Аңгыр-оолдуң амыдыралындан эгелээн хөй болгаш солун чугаалар чайгаар чогааттынып келген. Аңгыр-оол төөгүп олурган:

– Часкаар чайын. Хөлчөк кааң эрген. Өгнүң кидис эжин ажа каап каан. Эргин кырынга дашкаар көрүндүр ийи буттап тургаш, солагай холум-биле эжик кастыындан туттунуп алган мен. Ой, бедиин чүү дээр сен! Өрү көрүпкеш, бажым дескинип, эргин кырындан чайлы бер часкаш, авамны кыйгырып

алгыра берген мен. Авам сүттүг хууңчуун сала тыртып кааш, менче маңнап келгеш, мени так-ла куспактап, ошкап-ла тур.

Авамның куспаанга олура, долгандыр турар өртемчейни көре каапкаш, чаражын, магалыын дыка-ла кайгаан мен. Авамның ол хире ынаан, ол хире чаражын, ооң холдарының куспааның чылыг-чымчаан мурнунда ынчалдыр черле эскербейн чораан-дыр мен. Авамга ынаамны эң баштай угаап билгенимниң эге хүнү ол боор деп ам улгадып келгеш, билген мен. (Степан Сарыг-оол.)

Наречиелерни утка талазы-биле (кылдыныгның азы ылгавыр демдектиң ылгавыр демдээн илередирин барым-даалап) мындыг бөлүктөргө чарып болур.

1. Кылдыныг аргазының канчалдыр? канчаар? деп айтырыгларга харыылаттынар наречиелери: *дыңзыг, дыңзыдыр, дыңзыы-биле, багайтыр, багай кылдыр, согунгулаштыр, төндүр, тоттур, ...*

2. Үениң кажан? деп айтырыгга харыылаттынар наречиелери: *даарта, бөгүн, энир чылын, ам, чап-чаа, кыжын, эрте, орай, кажан, ынчан, ...*

3. Туруштуң кайда? каяа? кайнаар? кайыын? деп айтырыгларга харыылаттынар наречиелери: *даштын, даштыгаа, дашкаар, даштыыртан, дүгде, ишкээр, кедээр, аткаар, каяа, моон, ...*

4. Хемчегниң кайы хире? чүү хире? деп айтырыгларга харыылаттынар наречиелери: *кончуг, аажок, дыка, кедергей, шору, арай, ...*

5. Сорулганың азы чылдагаанның чүгө? деп айтырыгга харыылаттынар наречиелери: *өжгээр (өжгегерээн, өнедиин, өнезин), өш-биле, сагыштыы-биле, ...*

288. Номчуңар. Хемчегниң наречиелерин айтыңар. Оларның чүнү илередирин, домактың кандыг кежигүнү болурун тодарадыңар.

Удаваанда хат улам күштелген, дүвү-даа аажок. Кадыр дагның ийин өрүлээн тудум-на, чүве улам көзүлбестээн, соок күштелген ...

Аъттарны чедип алгаш, эмчиге келирге, оозу ам-даа удувушаан болган. Адар-оол аъттарының хыраазын аштап эгелээн, элээн болган ...

— Эмчи, эки хондуңар бе? — деп, Адар-оол мендилээш, ол-ла дораан айтырган.

— Эки удудум, мырыңай доңмадым.

— Силерге бээр дээш, тыпкан олчам бо-дур... Агыына деп куш-тур, ак торлаа. Бо сыннарда эмгежок болдур ийин...

Анна Сергеевна Марусяны өөрүп хулээп алган.

— Дыка-ла эки болуп-тур! Силерниң чедип келгениңерге өөрүп түр мен — дээш, Марусяның арнынче топтап көргөш: — Дыка-ла аныяк-тыр силер! — деп өөрээн. (Олег Саган-оол.)

289. Хөй сектер орнунга тааржыр наречиелерни киирбишаан, дүжүрүп бижнер. Ол наречиелер кандыг бөлүктерге хамааржыр-дыр?

Шак дүнекиниң ийи ... чедип турган. Уйгувус... читкен. Дүнениң аяс, чылыын. Одаавыс чырыы бо чоок-кавыда даглар баштарындан хамаанчок, октаргай дүвүнден ... көстүп турган дег сагындырды. Каткы-жөглүүвүс-даа коңчуг. Чугаавыс аяны безин ... бир өске: аал-чурт, ажыл-агый дугайында. Чартык ай иштинде кады кылаштажып келгөш, ол дугайын орта чугаалажыр чай албаан бис. (Маадыр-оол Ховалыг.)

Киирер наречиелер: чаа-ла, шуут, кедергей, илдең, бөгүн.

47. Наречиелерниң тургустунары.

290. Номчуңар. Наречиелерни айтыңар. Карартыр парлаан наречиелерниң тургузуун сайгарыңар. Баштай укталбаан (кезектерге чардынмас), ооң соонда укталган (кезектерге чарып болур) наречиелерни ушта бижнер. Наречиелерниң канчаар тургустунарының дугайында түңнел кылырын оралдажыңар.

Сөөлгү үеде ачамны балыктаалыңар дээш амыратпастап туруп берген бис. Акым Виталик-биле болбайн канчаар. Брадыр, харын-даа хондур чоруп, балыктаар бис деп ачам чугаалаан чүве.

Ачам бо-ла балыктап чорааш келген боор чүве. Ооң херекселдери база эңдерик. Магазиннерге ачам-биле кады кире бергенивисте, баштай көөр чүвевис балыктаар херекселдер. Сургакчылап чорааш безин, ол чүүл-бүрү сыырткыыш баштарын, кылаңнааштарны бо-ла садып алган боор. Бичии демир хааржаавыс бар. Оларны ынаар шыгжап каар бис.

Бир кежээ бажыңывыска шуптувус телевизор көрүп олурдувус. Ачам шай аартап олура, мынча дидир:

– Даарта балыктап чоруур бис. Белен турунар.

– Ура-а-а! Ура-а-а! – дишкеш, акым-биле иелээ тура халыштывыс.

Амыраарывыс хөлчөк. Каттыржып, ыймактажып шаг болдувус.

– Тенектенир болзунарза, эдертпес мен – дээш, ачам бисче шыңгыгы көрдү.

Бис оожургап, ылым-чылым бардывыс. (Елена Бады-Мөңгө.)

Наречиелерниң тургузуг талазы-биле бөлүктери:

1. Демдек аттары-биле дөмей наречиелер: *өөрүшкүлүг*, *дүрген*, *чараш* дээш оон-даа өске. *Чижээ: өөрүшкүлүг* (к а н д ы г? – демдек ады) *чуртталга*, *өөрүшкүлүг* (к а н ч а а р? – наречие) *чурттаар*.

2. Кожумактар дузазы-биле янзы-бүрү чугаа кезектеринден тургустунган наречиелер: *богулаштыр* (боо – чүве ады; кожумаа – *гулаштыр*), *чыттыр* (*чыт* – кылыг сөзү; кожумаа – *тыр*), *дүңе* (*дүң* – чүве ады; кожумаа – *е*) дээш оон-даа өске.

3. Янзы-бүрү чугаа кезектериниң өскертилге кожумактарлыг хевирлеринден тургустунган наречиелер: *аңаа* (бээриниң падежинде ат орну), *чигге* (бээриниң падежинде демдек ады), *шагда* (турарының падежинде чүве ады), *баштай* (*башта* – деп кылыг сөзүнүң деепричастие хевири), *чииги-биле* (демдек ады биле эдеринчиниң каттышканы).

4. Ийи дөстүң каттышканындан тургустунган наречиелер: *ыңай-бээр*, *бөгүн* (*бо+хүн*), *даарта* (*даң+эрте*) дээш оон-даа өске.

Укталбаан наречиелер: *ам*, *өрц*, *куду* дээш оон-даа өске.

291. Номчунар. Наречиелерни тышкаш, харыылаттынар айтырыгларын, хамааржыр сестерин, укталган азы укталбаанын айтыңар. Укталган наречиелерниң кандыг чугаа кезектеринден канчаар тургустунганын тайылбырлаңар.

– Мооң мында чаш оолдары бар. Оларын хонталап, бисти куюктурар дээш келгени бо. Оолдары терең сиген аразында

хоруй берген. Ынаар барып болбас, аът даваны оларны чуура басыптар — деп, кижим чугаалаш, оруктан ескээр чорупту.

Далаш чок хөөрежип, таваар чортуп чорувуста, чайгы хүн биче дүш чеде берген мындыг.

— Мында мээң шаанда одагланып турган оймаам бар чүве. Аңа баргаш, аъттарны оъткарып, боттарывыс дыштанып, аштанып-чемненип алыылы — деп, кижим чугаалады.

Оймакка одагланы бердивис. Чанывыста кылаң кара суг кыңгырадыр агып бадып чыдыр. Улуг-аңарның кара тевис кылдыр чара басып каан оруу оймактың ол-бо талазындан демги сугже келгилээн. Аңарның суг ижер чери ол хевирлиг.

Олургаш үр-даа болбаанывыста, чанывыста шыргай арга иштинде кургаг будук дызырадыр сынды. Оъттап турган аъттарывыс ол угже кайгап, кулактарын сүвүрөңнедип турлар. *(Куулар Аракчаа.)*

292. Адаанда сөстөрни баштай демдек аттары, ооң соонда наречиелер кылдыр өске сөстөр-биле каттыштырып бжиңер.

Ү л е г е р и. *Эрес (к а н д ы г ?) оол — эрес (к а н ч а а р ?) ажылдаар.*

Чоргаар, шору, аяар, арыг, ырак, чоок, чаа, төлептиг, өөрүшкүлүг, аъттыг, машиналыг.

293. Сөс бүрүзүнүң дужунга оон укталган наречиеден үлегер ёзу-гаар бжиңер.

I. Ү л е г е р и. *Саазын — саазынгылаштыр.*

Саазын, аң, пага, аът, куш, инек, өг.

II. Ү л е г е р и. *Карар — карартыр, эки — экидир.*

Агар, көгер, саргар, хүрер, багай, эки, доңгай, долган, дескин, хон.

294. Дараазында сөстөрдөн укталган үениң наречиелерин тургузуп бжиңер.

Ү л е г е р и. *Кыш — кыжын.*

Кыш — ... , күс — ... , час — ... , чай — ... , хүн —

48. Наречиелерни шын бижиири.

295. Номчунар. Карартыр парлаан наречиелерниң тургузуун сайгарыңар, оларның шын бижилгезин хайгаараңар.

I.

1. Ындыг болза-даа бөгүн Буланагы бичии аскай берген. 2. Харның улуу ээрем-не. Шынап-ла, дииң хөлчок. 3. ... Шырыш аразында медээжок улуг, дазыл дег мыйыстыг кула чүве оъттап турган. 4. Эзирек база ыгыйты кедеп, ыңай-бээр көрүп чоруп ора, Адыгжы олуруштарга, кады чыдышкан. 5. Иешкилер ыдының ээрген черинче дүрген-дүрген басып олурганнар. (*Степан Сарыг-оол.*)

II.

1. Аът тоттур оъттааш, чыдып алган. 2. Арыгда бир-ле амытан инекилештир эткен.

1. Чаңгыс сөстүң катаптаанындан азы ийи аңгы сөстүң каттышканындан тургустунган нарын наречиелерни дефистеп бижиир: *божуу-божуу, долдур-долдур, бирде-бирде, ындамында, ыңай-бээр, ойнай-сылдай, тө-чая.*

2. Шуут каттыжа берген дөстөрдөн тургустунган наречиелерни тудуштур бижиир: *бөгүн, бертен, эпчок, эмгежок, хөлчок.*

3. Сөөлү *т, к, г*-биле төнгөн дөстөргө ол-ла үннер-биле эгелээн *-тыр, -гылаштыр, -кылаштыр* деп кожумактар болгаш оларның янзылары немежирге, ол үннерниң үжүктөрүн дакпырлап бижиир: *эрт – эрттир, суг – суггулаштыр, хек – хеккилештир.*

296. Турза чогуур биче сектерни болгаш дефистерни салбышаан, дүжүрүп бижинер. Дефистеп бижиир наречиелерниң адаан шыйыңар.

Кызыл булуңда чыылган аныяктарның омак хөглүү даа аажок. Дээрбектелдир туруп алгаш ырлажыр чоос чажыржып ойнаар удур дедир тывызыктажыр кошкан аъттар дег эжеш эжеш бооп алгаш танцылап маңнаар дээш ана ойнавас ла ойну чок.

Кур какчыр оюн доостурга Биче-оол акым дошпулуурга бир ле аялганы ойнап эгеледи. Аныяктар база ла эжей эжей турупкаш аажок аянныг танцылап кириптилер. Сириңмаа угбай мени кээп сегирип алды оң. Танцыга өөрениксеп олурган бодум амырай ла берген мен. Баштай аялга айы биле дидире-

дир теппишаан маңнажыр оон хенертен хары угда тура дүшкеш бүгү дурт сынын эргилдирбишаан буттарын ол бо талаже аянын чараш октаар ооң соонда база катап чиик кашпагай ыңай болур. (*Кара-оол Маспык-оол.*)

297. Скобкаларны ажытпышаан, сөстөрни утказын барымдаалап тудуштур азы аңгы бжиңер.

1. Бо чоокта дустуг (*хөл, чок*). Бис дуу ээремден (*хөл, чок*) улуг балыктар туттувус. 2. План күүселдезиниң дугайында амдызында (*медээ, чок*). Ажылы доозулганынга ооң өөрээни (*медээ, чок*). 3. Футболист оюн үезинде бөмбүкке хол-биле дээр (*эрге, чок*). Маргылдаага (*эрге, чок*) чугула чүүлдерни белеткеп алган бис. 4. (*Бо, хүн*) системазының дугайында номдур. Мен (*бо, хүн*) библиотекадан солун ном бижидип алдым.

298. Хөй сектер орнунга чогуур наречиелерни үлегерлер ёзугаар киирбишаан, дүжүрүп бжиңер.

чыт — чыттыр	чаг — чаггылаштыр	ок — оккулаштыр
өт — ...	суг — ...	тук — ...
тот — ...	өг — ...	инек — ...
эрт — ...	хаг — ...	хөөрүк — ...

КАТАПТААШКЫН.

Наречие деп чүл?

Наречиелерни утка талазы-биле кандыг бөлүктөргө чарарыл?

Наречиелер канчаар тургустунарыл?

299. Адаанда наречиелерни хамааржыр сөстери-биле кады дүжүрүп бжиңер. Каттыжышкын бүрүзүн ажыглааш, домактардан чогаадыңар.

Үлегери. *Көшкендей хөлчок улуг балык тудуп алган.*

Хөлчок улуг, аажок эки, эргежок чугула, эмгежок хөй, усчок ырак, оранчок бедик, санчок багай, эмге-хаяжок хөй.

□ 300. Номчуңар. Наречиелерни тывыңар. Оларның утка талазы-биле хамааржыр бөлүктөрүн айтыңар. Сөзүглелдиң кол утказы чүдел?

Шагдан тура-ла кижилер араатан аңнарны болдунар-ла аргазы-биле адып-боолап, какпалап, оларның санын эвээжедир бодап чорааннар. Ооң түңнелинде оларның чамдык хевирлериниң саны эвээжеп, чамдыктары мырыңай чидип, шуут төнер чыгаан. Чогум эртемденнерниң үндүргөн түңнелинден алгаш

көөрге, араатан аңнар чемненирде, колдуунда бойдуста аарып баксыраан, чурттаар аргазы шала черле хирелиг араатан амытаннарны бир дугаарында узуткап, бойдуска ала-чайгаар арыглаашкынны кылып турар. Оон ыңай оларның дүрген чидип, эвээжеп турарының кол чылдагааны — олар колдуу шупту кончуг чараш кештерлиг. Ынчангаш кижилер шагдан турала үнелиг, чараш кештиг кишти, күзенни, дилгини, чекпени болгаш өске-даа аңнарны кайы хамаанчок аңнап турган.

Мооң түңнелинде ам Тываның араатан аңнарының дөрт хевири Кызыл дептерже кирген. Оларга шокар кырза, маны, ирбиш, кызыл бөрү хамааржыр. (*Кара-кыс Монгуштуу-биле.*)

О 301. Номчунар. Наречиелерни утка болгаш тургузуг талазы-биле сайгарыңар.

Хамык чон ылым-чылым барды. Мөгелер кезек тургаш, сегиржиң-ле алдылар. Ону көргөн чон чиңейндир алгыржып, улуг далай чалгыы ышкаш, тура каап, олура каап, мөгелерниң ийлеңнээн талазынче ала-чайгаар үне-кере чалгаан турлар. Салыкчылары база-ла хөлзеп, девидеп, мөгелерни чагып, кончуп, оларның саарын бар-ла шаа-биле дазыладыр часкагылап турлар. Мөгелер бир хөделдилер. Билчиир-оол катай каккаш, аңдара тыртар дээрге, Чаңман ооң будундан сегирип алды, иелээ черге кээп уштулар. Олурганнар алгы-кышкы-биле тура халааш, ол октапкан, бо октапкан деп маргышкан, шашкылажыр чыгыы апарганнар. Бир чамдызы: — Догааа! Дагын салыр! — деп алгырыштылар. Мөге салыкчылары тускай олуртуп каан шийткекчилерже чүгүрүштүлөр. Дедир шала оожум кылаштажып келген соонда, мөгелер база-ла сегиржиң алдылар. (*Салчак Тока.*)

ЭДЕРИНЧИЛЕР.

49. Эдеринчилерниң утказы болгаш грамматиктиг демдээ. Дузалал аттар.

302. Номчунар. Карартыр парлаан сөстөр кандыг чугаа кезектериниң соонда турар-дыр? Оларның кайылары каттыжышкындан дашкаар хергелетинмес болгаш өскерилбес-тир?

Арбай-оол бо үеге дээр арыг ишти-биле машина оруу эдерип орган болза, ам шуут-ла хем эриин куду чоруп олурган.

Дуу хем ол чарында деспек кырында чаңгыс өг база кестүп келген, а ооң баарында өшкү, хой оъттап чораан. (Салим Сүрүң-оолдуу-биле.)

Чүве адының, ат орнунуң, причастияның болгаш чүве ады уткалыг хереглеттинген өске-даа чугаа кезээниң соонга чоруур болгаш ооң-биле кады домактың чаңгыс кежигүну болур өскерилбес дузалал чугаа кезээн эдеринчи дээр. Чижээ: *Сылдыстар кылаң дээрге оттуг чечектер ышкаш апаргылаан чивеңейнип турлар. (Монгуш Доржу.)* Мында *ышкаш* деп эдеринчи *чечектер* деп чүве ады-биле кады сөглекчиниң кезээ бооп турар.

Чүгле эдеринчилер кылдыр хереглеттинер өскерилбес сөстөр: *ужун, дээш, ёзугаар, биле, билек, дег, ышкаш, хире, чыгыы, дугайы, бээр, дээр.*

Эдеринчи бүрүзү мурнунда турар чугаа кезээниң кандыг-бир тодаргай падежке турарын негээр. Чижээ: *ол* (адаарының падежи) *дег, ооң* (хамаарыштырарының падежи) *ужун.*

Эдеринчилер-биле дузалал аттар тудуш харылзаалыг. Дузалал аттарга *ишти, дашты, ынды, бети, арты, соо, мурну, кыры, цстц, адаа, баары, кыдыы* чергелиг сөстөр хамааржыр. Олар доора падежтерге, ылаңгыя бээриниң, турарының, үнериниң болгаш углаарының падежтеринге эдеринчилер уткалыг хереглеттинер. Чижээ: *Соңга ындында караңгы хевээр, чүгле хар дам-дум агараңнаар. (Мустай Карим.)* Мында *соңга ындында* – туруштуң байдалы.

303. Номчуңар. Эдеринчилерни болгаш дузалал аттарны айтыңар. Олар хамааржып чоруур сөстери-биле кады домактың кандыг кежигүнери бооп чоруурул?

Аалывыстың кырынга улуг эзир дээр шаар чоргаар кылайты ужуп тургулаар чүве. Ооң эрес-дидиминиң дугайын ачам бо-ла чугаалап олулар кижги. Эзир кандыг-бир аңче халдаар деп барганда, тиелелгеге белеткенип эгелээр, аңчы ышкан суу дигилээр кижги. (Монгуш Доржу.)

304. Скобкаларны ажытыпшаан, эдеринчилерниң мурнунда турар сөстөрүн чогуур падежтеринге тургузуп, дүжүрүп бижиңер. Эдеринчилерлиг сөстөр домактың кандыг кежигүнери болурун шыйып көргүзүңер.

1. (Ферма) дээр машинага олуруп келдивис. 2. Моон совхоз (төвү) дээр чадаг чоруур силер. (Ол) ужун кичээлден озалда-

дыңар халак. 3. Туристер чыыжының (шиитпири) ёзугаар даарта поход эгелээр. 4. Клазывыс эки (ажылдаан) дээш мактал алган.

305. Номчунар. Мында биле деп сөстү чүгө бирде дефистеп, бирде дефис чок бижээниң тайылбырлаарын оралдажынар.

Карат-оолдар биле Чалбай-оолдар чогуум төрөл-даа эвес, анаа-ла хөлчок чоок таныштар. Чалбай-оол калган кырганнар-биле шаандан-на таныш. (Салим Сүрүң-оол.)

Биле деп сөстү чүгүле эдеринчи уткалыгда дефистеп, а эвилел уткалыг (болгаш деп сөс-биле солуп болур азы шуут казып каап болур) чорда, дефис чокка бижийр: *телефон-биле чугаалажыр* (биле деп эдеринчини ажыглавайн барып болбас); *кыдырааш биле карандаш садып алдым* (биле деп эвилелди ажыглавайн барып болур).

306. Дүжүрүп бижидер. Утказын барымдаалап биле деп сөстү дефистеп азы дефис чокка бижидер.

Бөрзек чидиг дыргактары (биле) дырбаарга, ол амытан хөлчок таалап, харын-даа кегженирин соксадып, ийи караан шийип ап-тыр. Бөрзек ону удуп калган деп бодааш, дедирленип-дедирленип алгаш, маң (биле) баргаш, улуг кара амытан-ның кегжир-боостаазындан барып тыртарга, демей-ле диштери дыынмайн барып-тыр... Бөрү (биле) Бөрзек ооң тынынга чедип шыдавазын билип каап-тыр. (Салим Сүрүң-оол.)

307. Номчунар, эдеринчилерни болгаш дузалал аттарны айтыңар. Мында наречиелер бар бе?

...Бир-ле аалдың баары-биле эртип бар чораан мен. Аныяк шыырак үш эр өг кыйыында хүн караанда дартагар ак-ак апаргылаан дөгеленип олурлар. Күжүрлерин мени көрүп кааш, аастааш чүве дег, алгыржып үндүлөр:

— Хөөрээр, ээй, бээр келем!

...Иштимде хыйланмышаан, чеде база бердим.

— Бисти дөө ол даг бажынче үндүр мегелептер болзунза, бо турган тергелиг аътты алыр сен — дишкеш, демгилерим аажок каттырыштылар.

Мен олар-биле чөпшээрешкеш, кезек боданып тур мен. Хенертен бажым чайгаш, муңгараан шинчилиг мынча дидим:

– Ээ, дуңмалар, силерни мен даг кырынче үндүр эвес, а ооң бажындан бээр дүжүр мегелеп көрзүмзе кандыгыл?

Эрлер чөпшээрешкеш, ол дагның бажынче салчып үне бердилер. А мен тергелиг аътка олурупкаш, чоруптум. Демгилерим даг кырындан кышкыржы-дыр:

– Ээй, Хөөрээр, ол аътты чүге аппараттың? (*Монгуш Өлчей-оол.*)

50. Янзы-бүрү чугаа кезектерин эдеринчилер кылдыр хереглээри.

308. Эжеш домактарда сөстөрнүн кайда эдеринчилер, кайда эске чугаа кезектери болурун тодарадыңар.

1. Ажыл чедир (к а н ч а а р?) кылдынмаан. Дүшкө чедир (к а ж а н г а ч е д и р?) бисти манаңар. 2. Оол айтырыгны тура (к а н ч а а р?) харыылаан. Ол оолду эртеңден тура (к а ж а н д а н т у р а?) көрбедим. 3. Эске (к а н д ы г?) номнарымны шкафта суп кагдым. Турпоходка сенден эске (к ы м д а н э с к е?) кым баарыл? 4. Бажыңывыс ишти (ч ү ү?) дыка-ла арыг-дыр. Бажың иштинде (к а й д а?) ном хөй-дүр.

Чиңгине эдеринчилер болгаш дузалал сөстөрдөн аңгыда, эске чугаа кезектери, ылаңгыя наречиелер, деепричастие-лер, демдек аттары болгаш чүве аттарының чардынмас хевирлери база эдеринчилер кылдыр хереглеттинип болур. Чижээ: *бээр олу* (наречие) – *хоорайдан бээр кады келдивис* (эдеринчи); *тура чемненир* (деепричастие) – *чажындан тура дадыгар* (эдеринчи); *аңгы өрээл* (демдек ады) – *оон аңгы чугаа* (эдеринчи); *эрик кыры* (чүве ады) – *крыша кырында* (эдеринчи).

309. Номчуңар. Кайда кандыг чугаа кезектери эдеринчилер кылдыр хереглеттингенин тайылбырлаңар.

1. Куду садыг баткаш келдим. Кудумчуну куду аъттыг кижиге бар чыдыр. 2. Маңаа эске кым-даа келбээн. Клубка акыңдан эске кымга ужураштың? 3. Бичии уруг кезек тургаш, ыңай халып чорупту. Оон ыңай маңаа кым-даа чок чорду. 4. Удур чоруп олар машинаны доктаадыптайн. Хатка удур кылаштаарга, бергеги кончуг. 5. Бээр чедип кел. Силер хоорайдан бээр кады келдиңер бе?

310. Адаанда сөстөрдөн сөс бүрүзүн баштай наречие, ооң соонда эдеринчи кылдыр ажыглааш, домактардан чогаадып бжиңер.

Үлегери. 1) *Маңаа мурнунда база чораан бис.* 2) *Бажыңның мурнунда чечек тараан садчыгаш бар.*

Соонда, кежир, уткуштур, ажыр, соңгаар.

КАТАПТААШКЫН.

Эдеринчи деп чүл?

Дузалал аттар деп чүл?

Кандыг чугаа кезектери эдеринчилер кылдыр хереглеттинип болурул?

311. Номчуңар. Баштай чингине эдеринчилерни, ооң соонда дузалал аттарны, адак сөөлүндө эдеринчи кылдыр ажыглаттынган еске чугаа кезектерин айтыңар.

Чагытай чүгле балыктыг эвес, а долгандыр кайы ырак чаптылып чоруткан арга-эзимнер-биле, тайга-тандызы-биле кады туристерге, аян-чорукчуларга эң магалыг, таарымчалыг чер.

Хөл соңгу талазындан оът-сигенниг, хараганныг ховушөл-биле хүрээлеткен. Мурнуу талазында километр хире черде хөлбеңнээн шык эрик бооп чоруй, Танды сынының арга-эзимниг кадыры бооп бедип үнген.

Хөлден үнүп чыдар Мажалык хемчигештиң шынаазы шала тулааланчак, ол чүл дээрте, чер иштиңиң суглары болгаш суг баштары ханы эвес чыдарын херечилеп турар.

Хөл чоогунуң девискээри даг-эзим черниң кара хөрсүнү-биле шыптынган. Оът-сигени янзы-бүрү болгаш чадаң ыяш, арга-эзимге чедир бар. А Мажалык хемчигештиң шынаазын дургаар инек-караа, киш-кулаа дээш – кат-чимистиг үнүштер кайы хөй. Хөлдүң мурнуу-барыын талазында улуг эвес черде хыыргыыш, а суг иштиңде ооң төрели үнүштер 5 – 6 метр ханыга чедир бар. (*Ханмагомед Ханмагомедовтуу-биле.*)

О 312. Хөй сектер орнунга тааржыр эдеринчилерни кирибишаан, дүжүрүп бжиңер.

1. Школага өөрөнгөндөн ... алды чыл болдум. 2. Бисте Кара-оол ... эки өөренир өөреникчилер хөй. 3. Шыдыраа талазы-биле бирги чер ... маргылдаа бөгүн эгелээр. 4. Школавыс ... сад бар. 5. Самолёт хоорай ... ужуу тур. 5. Мээң ... кады кино көөр сен бе?

А жыглаар сөстөр: ¹бээр, ²ыйкаш, ³дээш, ⁴чанында, ⁵кырында, ⁶биле.

ЭВИЛЕЛДЕР.

51. Эвилелдерниң утказы болгаш грамматиктиг демдээ.

313. Номчунар. Домактарны сайгарыңар. Карартыр парлаан сөстөр домак кежигүннери болур бе? Ол сөстөрниң домакка ужур-утказы чүдөл? Ол сөстөр өскерлир-дир бе?

Бистиң суурувус ындыг-ла улуг эвес, ынчалза-даа хөлүн эрттир биче-даа эвес... Шала кедээзинде Чаа-Хөл деп хемчигеш агыш бадыш чыдар, а ону бистиң суурнуң чону – улуг-аныяа чок Сай-Суу дээр... Суурнуң иштики талазында азы чөөн талазында Улуг-Кара-Суг деп хемчигеш мырыңай бажыңнар баары-биле агып бадыш чыдар, ооң суу чайын-даа соок чыдар, ынчангаш аңаа оолдар эжинмес, Сай-Суунга эштир, чүге дээрге ооң суу чайның изиинде чылыг-чылбай чыдар. (*Александр Даржай.*)

Домак кежигүнү болбайн, аңгы-аңгы сөстөрни азы домактарны аразында харылзаштырарыңа хереглеттинер өскерилбес дузалал чугаа кезээн эвилел дээр.

Эвилелдерге *болгаш, биле, база, а, азы, ийикпе, ынчалза-даа, ынчалзажок, чүге дээрге, ынчангаш* чергелиг сөстөр хамааржыр.

314. Номчунар. Эвилелдерни, оларның кандыг сөстөрни азы домактарны холбаштырып чоруурун айтыңар.

Эрте-бурунгу шагда өшкү, хой азы буга чаан бук деп ыяштың хүлү-биле холааш, саваң кылып ап турган. Ындыг саваң кончуг аар өртектиг эмнер-биле деңнежир болгаш, ону колдуунда хол, арын чуурунга ажыглап турган, ынчалза-даа бурунгу римляндар ону чүгле хир арыдарыңа эвес, харын баш дүгүн өң кииреринге (онзагай чүүлдер холуп алгаш) база ажыглап келген. Ортаакы чүс чылдарда француз порт хоорай Марсель саваң бүдүреринге алдаржый берген болгаш, өске чурттарны саваң-биле хандырып турган. Саваң дугайын Россия чүгле Пётр хаанның үезинде билип алган, ынчалзажок ол XIX чүс чылдың ортаа үезинге чедир чүгле бай кижилерге билдингир турган. (*«Шын» солундан.*)

315. Скобкаларны ажытпышаан, *биле* деп сөстү эвилел уткалыгда дефистейин, эдеринчи уткалыгда дефистеп тургаш, дүжүрүп бижинер.

Достак-оол (биле) Байлаң-кыс кожалаштыр базып, аразында бир-ле чүве чугаалажып чорааннар. Будүү иштинде чарашсынып чораан уруу (биле) бодунуң эжи кады чораанын көрүп кааш, Хунажык адааргай берген.

Этпек херим чанынга чедип келгеннер. Кедеп турган Хунажык хеп-хенертен Достак-оолдуң ооргазынче портфели (биле) тудускан.

Хүрешкен мөгелер дег, Достак-оол (биле) Хунажык хөйлөң-нериниң эгиннеринден сегиржип алгаш, ачыр-дачыр тутчуп турганнар. Тежит башкы ийи оолдуң содаалажып турганын оптуг арга (биле) чарып кааш, бажыңынче кылаштап чоруй барган. (*Монгуш Кенин-Лопсанны-биле.*)

52. Эвилелдерни бөлүктээри.

316. Номчуңар. Карартыр парлаан эвилелдер домак кежигүннерин азы нарын домактарның кезектерин канчаар харылзаштырып турарын тодарадырын оралдажыңар.

1. Исаак Шутов болгаш ооң өөрү аңныыр хайгыылчызының база ооң активчилериниң онза хайгааралынга алдыган. 2. Калбаанай биле Борбаанай чедип кээрге, Сергелең аажок улуг сыынны амырга-биле кыйгырып эккелгеш, чыттыр аткан, чанында таваар таакпылап олурган. 3. Амыргалаар азы Сергелең кончуг баштак, ынчалза-даа кадыгланы бергенде, ыйлыш дивес туруштуг кижиде... 4. Шайлаан соонда, Калбаанай биле Борбаанай өөрөнгөн чаңы-биле аңнап чоруп кааннар. Калбаанайы адыгжы, Борбаанайы амыргалаар, ынчангаш тааржыр болган улус-тур. 5. Баштың аңчыны аажок хүндүлээр бис, ынчангаш-ла боор, «мен» дээр кижиде чок, ыржым апарган болгаш, чүгле суугуда от хүүгейндир хып чыткан. (*Салчак Тамба.*)

Домак кежигүннерин болгаш домактарны холбаштыраарының айы-биле эвилелдер ийи бөлүккө чарлыр: 1) чагырыштырбас эвилелдер; олар домак кежигүннерин азы домактарны бот-боттарындан утка талазы-биле хамаарышпас кылдыр холбаштырар; 2) чагырыштырар эвилелдер; олар колдуунда домактарны бирээзи ескезинге хамааржыр кылдыр холбаштырар.

Чагырыштырбас эвилелдер үш бөлүккө чарлыр: 1) каттыштырар эвилелдер (*болгаш, биле, база*); 2) удурланыштырар эвилелдер (*ынчалза-даа, ынчалзак, ынчанмыже, ындыг-даа болза, ындыг болза-даа, а, ынчаарга, харын*); 3) аңгылаштырар эвилелдер (*азы, ийикпе, ийикпе азы, бир болза, чок болза, бирде ... бирде*).

Чагырыштырар эвилелдер: *чүге дээрге, чүге дизе, ынчангаш, төлээде* дээш оон-даа өске.

317. Номчунар. Чагырыштырбас эвилелдерниң бөлүктерин айтыңар.

1. Чөптүг-оол биле мен туруп келдивис. 2. Оон бээр олар маргышпаан болгаш Адыгжыже чагдавастаан дижир чүве. 3. Бичии болганда, улуг-ла кара куш ону дескингеш, бирде көстүп, бирде чидип, куруг черни ара-соора тепкилеп, каранайнып турупкан. 4. Ол база-ла айлаң-кушту тудуп чиксээр, ынчалза-даа чалгынныг ыраажы аңа алдырар боор бе. (*Салим Сүрүң-оол.*)

318. Хөй сектер орнунга утказы тааржыр эвилелдерни киирбишаан, дүжүрүп бижирер. Оларның кайылары чагырыштырбас, кайылары чагырыштырар болурун айтыңар.

1. Сарыг-оол ... Даш-оол чаңгыс класста өөренип турарлар. 2. Угбам садыгдан платые ... идик ... аржыыл садып алган. 3. Бөгүн чаъс чаар ... хат хадыыр магатчок. 4. Кыжын малды хүр ажыраар ..., хөй сиген, чүүл-бүрү мал чеми белеткеп алыр херек. 5. Чаъс шоолуг чагбайн барган, ... ону хат үзе шаап каапкан. 6. Имир шагда дүшкен, ... тараа шөлүнде ажыл үргүлчүлевишаан турган.

Киирзе чогуур эвилелдер: *база, биле, болгаш, төлээде, азы, а, чүге дээрге.*

319. Каттыжышкыннарны ажыглааш, домактардан чогаадыңар. Каттыжышкыннарда кандыг эвилелдер ажыглаттынган-дыр?

Көк болгаш кызыл; акым биле угбам; угаанныг, ынчалза-даа чалгаа; бөрү азы адыг; чок болза театр баар, чок болза кино көөр; бирде бедип, бирде чавызап.

О 320. *Төлээде, чүге дизе, дээш* деп эвилелдер кирген домактардан чогаадып бижирер.

53. Эвилелдерлиг домактарга бижик демдектери.

321. Номчунар. Биче сектерни эвилелдерниң кайызында салганын хайгаараңар.

Эрик баарын куду адырык хап бадып чыдар. Ооң суунуң элбээ хем суунуң улгадырындан азы сыгыгаарындан, чок болза чаъс-чайыктан хамааржыр. Чайгы үеде адырык хап чыдар, а күскээр хензиние дыйлагар кара чүве апаар, оон ынчап чоруй шуут кадып каар...

Эрик элденчек болгаш, байлаңнар чаштыр черлер хей. Элезин суг дүвүнде-даа, хем-биле адырык талазында сайланы берген дөңде-даа төктүп чыдар. Суурнуң хамык ажы-төлү чайын аңаа эштир, элезинге дөгеленир.

...Ынчалза-даа оларның ол хөглээшкени бо чылын үр болбаан. Хамык ужур болза интернат тудуунда чүве-дир. Ону база-ла эрик чоогунда тудуп турган. Дүрген доозар, өөредилге чылы эгелээриниң мурнунда ажыглалга кирир дээш, хамык күштү олче октаан. Тудугжуларга суурнуң чону, хүүрек тудуптар, демир-хумуң ууптар бичии уруглардан өрү дузалашкан. Кайда чаа тудуг тудуп турар-дыр, ында бок-сүрээ эндерик-ле болгай. (Салим Сырң-оолдуу-биле.)

1. Удурланыштырар *ынчалза-даа, ынчалзajok, а, ынчаарга* чергелиг эвилелдерниң болгаш чылдагаанның *чүге дээрге, чүге дize, ынчангаиш* деп эвилелдерниң мурнунга биче сек салыр.

2. Чылдагаанның *төлээде, ужун, болгаиш* чергелиг эвилелдерниң соонга биче сек салыр.

3. Каттыштырар болгаш аңгылаштырар эвилелдерни биче сектер-биле аңгылаvas.

322. Хей сектер орнунга адаанда эвилелдерни киринер. Ол эвилелдерниң ужур-утказын болгаш бөлүктерин тодарадыңар.

А авазы Аккырмааны кончуй бээрге, 2 демдек амырааштың билинмейн баар: ... будукче мойт кылдыр шымны бээр, ... чылчырт кылдыр үне халааш, демир-үжүк бажындан туттунупкаш, чайганы-даа каггылаштар, ... ачазы ... уруум шупту 5 кылдыр өөрензин дээш аңаа дузалажып-ла турар болгай. ... бирги класска чап-чаа кирген чаш кижиден шупту чүвени доп-дораан негеп болур бе? ... ачазы уруун кончувас.

Башкы онаалга күүселдезин хынаар ... демдек салыр. 4 ... 5 демдектер эң-не хөй үнүп турган, ... 3 демдектин үнери ховар болган. ... 2 демдек амдызында чаңгыс-даа үнмээн. (Салим Сурцун-оол.)

Ки ирер эвилелдер: *а, база-ла, ынчалза-даа, бирде ... бирде, ынчангаш, биле, болгаш* (чамдык эвилелдер катап ажыглаттынып болур).

323. Номчааш, *болгаш* деп сөстүн кайда чылдагаан эвилели, кайда каттыштырар эвилел бооп чоруурун тодарадынар. Чүнү барымдаалап ону тодартканыңарны чугаалаңар.

1. Өшкүлөр кидин-не оолдап эгелээн болгаш, оларның алгы-кышкызы иштин-даштын чиңейнип-ле турар. 2. Эмис-киктен катап-катап ээпкен болгаш, демги хоолбургай хырны шору дөртейип келген. 3. Орукту өшкүлөр үрей шыырлап каапкан болгаш, лыжалар ыңай-бээр чүткээш, шуудавайн чораан. 4. Оон Алдын-оол чиңгис болгаш хая карты шыпкан даштардан халбактанып, Үттүг-Хаяже углай үнүпкен. 5. Бажын доңгайткап, шенектери болгаш дискектери-биле иттин-мишаан, куйже үңгөп кирипкен. 6. Мойну дыгылчак, дас кара дүктери семдер болгаш турум. (*Биче-оол Ондар.*)

КАТАПТААШКЫН.

Эвилелдер деп чүл?

Эвилелдерни кандыг бөлүктөргө чарып болурул?

Чагырыштырбас эвилелдер кандыг бөлүктөргө чарлырыл?

324. Кожа турган домактарны эвилелдер-биле каттыштырбышаан, дүжүрүп бижинер.

1. Бо чылын сиген эки үнгөн. Чаашкын хөй чагган. 2. Бис улуг-хүнде арыгже агаарлаар бис. Силер кайнаар баар силер? 3. Дүүн-не келир ужурлуг турган бис. Өөрүвүс бисти саадатты. 4. Бистиң класс бөгүн совхозка шэфтээр. Чедиги класс даарта ховуга ажылдаар.

Хереглээр эвилелдер: *чүгө дээрге, а, ынчалза-даа, ынчаарга.*

325. *Болгаш* деп сөстүн сөөлүнгө чагырыштырар (үе азы чылдагаан илередир) эвилел бооп чорда, биче секти салып, чагырыштырбас (каттыштырар) эвилел бооп чорда, биче сек салбайн, дүжүрүп бижинер.

Бичии болгаш дуңмаларым Артыш болгаш Алдын чедип келди. Олар беш хонук болгаш клазы-биле Кызыл баарын

дыңнатты. Оларны клазының башкызы болгаш тыва дыл башкызы үдөп чоруур болду. Авам болгаш угбам аңаа чораан болгаш оларны деткип турдулар. Республиканың найысылал хоорайын көөрү дыка ажыктыг болгаш өөредиглиг.

● 326. Адаанда эвилелдерни ажыглааш, домактардан чогаадыңар.

Болгаш, база, азы, ийикпе, чүгө дээрге, чүгө дize.

■ 327. Номчуңар. Эвилелдерни, оларның кандыг бөлүктөргө хамааржырын айтыңар.

ИВИ МЫЙЫЗЫ КАҢЧАП ТЫВЫЛГАНЫЛ?

(Соңгу чүк улустарының тоолу.)

Эзим оймаанга мажаалай биле иви ужуражы берген. Иви мажаалайдан коргар, ынчалза-даа мыйыстыг болурун күзөөн болгаш ынчанган боор оң, деспес-даа турган. Мажаалайга иви мынча диген иргин: «Улуг мыйызыңны, мадагар мыйызыңны ачыладып көрөм, мажаалай...»

Чатпагар мыйыстарны мажаалай хоора тырткаш, ивиге берип каан...

Оон бээр дыка-ла үр үе эрткен. Ол хиреде мажаалайның кокпазынче иви ис баспас болган иргин, чүгө дээрге орук дозар бөрүлөрдөн коргар апарган. (*«Шын» солундан.*)

АРТЫНЧЫЛАР.

54. Артынчыларның утказы болгаш грамматиктиг демдээ.

328. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөр домактарга азы оларның кезигүнеринге кандыг немелде утка кирир-дир? Олар домак кезигүнери болур бе?

Чапсар үезинде Сесектиң чанынга чеде бергеш, оон айтырдым.

- Сээң ачаңның ады кым ийик, Сесек?
- Адар-оол-ла, башкы.
- Аваңның ады Шуру ийик бе?
- Ийе. Шуру-ла.

- Ачаң суглар ам кайдал?
- Эзирлигде.
- Малчыннар бе?
- Ийе. Малда.
- Билзекти авандан алган сен бе?
- Авам белекке берген чүве.
- Үнелиг белек-тир. Чидирбес сен ыйнаан?
- Чок. Чидирбес мен. (*Монгуш Доржу.*)

Домакка азы ооң кежигүнүңге кандыг-бир немелде утка киирер дузалал чугаа кезээн артынчы дээр. Чижээ: *өөр-нир болгаш өөредир дидир сен бе? Ынчаарга улусту аас-кежиктиг кылып каар кылдыр өөренип ап шыдаар сен бе ынчаш? Чок, шыдавас сен. Сен байтай бажың көгергиче кырып ал, ынчангаш ам өөредир херек деп чугаалап чор. Чүзү чүзеге өөредирил? Кижиниң бодунга чүзү херектиин кым-даа билир-ле болгай.* (*Максим Горький.*) Бо домактарда бе деп артынчы айтырыг утказын, *ынчаш* деп артынчы айтырыгны күштелдирер утканы, *болгай* деп артынчы бадыткал утказын илередип турар.

Артынчылар ескерилбес, домак кежигүнү болбас.

329. Номчунар. Карартыр парлаан артынчыларның кайылары домактарның боттарынга, кайылары домактың кежигүннеринге хамааржырын, олар кандыг уткалар илередирин тодарадыңар.

...Хенерген-не бир-ле кара чүве көрүп кааптым. «Эй, улаачы! — деп алгыра бердим, — көрем: дөө кара чүве чүү дээр сен?» Улаачы көре берди. «А чүзү билир ону, кожай — деп, бодунуң олудунга олурбушаан, улаачы жарыылады. — Чүзүк бе дээрге, чүзүк-даа эвес, ыяш бе дээрге, ыяш-даа эвес, ынчалза-даа шимчеп турар-даа ышканш. Чок болза кижиле боор оң.

...Ийи минута болгаш, бир-ле кижиле дужаажы бердивис...

— Дыңнап көрем, ашак, бо черни билир сен бе? Мени хонар черге чедирип каап көөр сен бе? — деп, мен аңаа чугааладым.

— Мээң билирим-не чер бо — деп, орук кижизи харыылады, — бурган өршээзин, өрү-күдү, доора-хээре, аъттыг-чадаг чоруп пат болганым чер-дир. (*Александр Пушкин.*)

330. Номчунар. Артынчыларны тывыңар. Оларның утказын тодаратпышаан, хамааржыр сестери-биле кады ушта бжиңер.

Бир кежээ-ле ажыл соонда чемненип алгаш, одагга таваар дыштанып олур бис оң.

– Удуп чыдып алырывыс бетинде, дайын дугайында бир чүведен хөөреп көрөм, Даник, че – деп диледим.

Данияр баштай харын-даа шугулдаан хевирлиг ыттавайын олур оң. Отче үр-ле көрүп олуруп-олуруп, бажын өңдейткеш, бисче эргий көрдү.

– Дайын дугайы дидир сен бе? – деп бодунуң-на бир бода-лынга харыылаан янзылыг айтыргаш, дунуксумаар немеп кагды: – Чок, дайын дугайын силерниң билбээниңер дээрe боор.

Ооң соонда хая көрүңгеш, бир тудум чашпан ап, отче кагаш, кымче-даа көрүңмейн, оозун кыпсы үрүп эгеледи. (Чингиз Айтматов.)

О 331. Номчунар. Артынчыларны тывыңар. Чаңгыс сөстүң сөөлүңгө каш артынчы туруп болурун кичээнгейлиг хайгаараңар.

– Аа! Шынап-шынап. Мен сени баштактанып чоруур деп бодадым. Ондарайның маадыр болганын дыңнадың бе? – деп, Хаяжык дүвүрөп айтырган.

– Мындаа-ла дыңнадым. Демги сээң байырың чедирген улус чугаалап четкен-не болгай. Харын ол-ла медээлер дыңнааш, маң-саң-биле аңнап үңгеним ол-дур ийин.

– Күжүр Ондарай кежээ-ле-дирем – деп, Хаяжык сетки-линиң ханызындан мактап чугаалаан.

– Мээң бодалым шын-дыр бе? – деп, Илдирмаа айтырган.

– Шынап-ла, кончуг шын-дыр. – Элээн шыңгыы бодан-гаш, Хаяжык уламчылаан: – Ындыг-дыр эвес бе оң. (Степан Сарыг-оол.)

55. Артынчыларны бөлүктээри.

332. Дүжүрүп бжиңер. Домактарның состав болгаш утка талазы-биле ылгалдарын тодарадыңар. Домак бүрүзүнүң дужунга артынчынын кандыг немелде утка киңирин демдеглеңер.

Акым келген бе?

Акым келген-не.

Акым келген-дир.

Акым келген боор.

Акым келген эвес.

Артынчылар утка талазы-биле мындыг бөлүктерге чарлыр:

1. Айтырыгның артынчылары: *бе, але, кай, ирги, ирги бе, ышкакжыл, че (чээ).*

2. Бадыткалдыг артынчылары: *ийик, ийин, болгай, аан, дедаан, денаан, ышкакжык, ышкакжыгай, -дыр / -дир / -тыр / -мир / -тур / -тир* дээш оон-даа өске.

3. Дадагалзалдыг артынчылары: *эвес, деппе.*

4. Күштелдирериниң болгаш ылгаарының артынчылары: *-даа, -ла / -ле / -на / -не, черле, чүгле, мырыңай, көңүс, безин, оода* дээш оон-даа өске.

5. Даап бодаарының артынчылары: *ыйнаан, чадавас, магатчок, боор, боор оң, боор ол, хире, ышкаш, дижик, дийик* дээш оон-даа өске.

Тайылыр. Чамдык таварылгаларда *-даа, эвес* деп артынчылар мурнунда турган сестери-биле кады чаа сестер тургузар, чижээлээрге: *кажан-даа, кая-даа* дээш оон-даа өске.

333. Номчунар. Артынчыларны утка талазы-биле бөлүктерин барым-даалап ушта бижирер.

— Ажылдап турар силер бе, оолдар? — дээш, директор оларже хүлүмзүрүй аарак көргүлээн.

Чаа-ла каттыржып орган оолдарның ыды читкен, харын-даа чамдыктарының баштары куду алзы халайып бады баргылаан.

— Ажылдап турар кижичок ышкакжыл але?

Хамык оолдарның мурнундан демги узун ак оол харылаан:

— Ажылдавайн турар бис, дарга.

— Чүге?..

— Та, ажылдатпас-даа чүве-дир.

— Кылыр ажыл чок ыйнаан.

— Соогу база кончуг ышкакжыл — деп, олурган оолдар чарыштырып үнгеннер.

— Силерниң араңарда ортумак школа дооскан кижичакжыл? Каам, холуңар көдүрүңерем.

Үш кижичок холун көдүргөн.

— А сес класс доосканнар бар бе?

Арткан ийи оол холун көдүргөн. (*Хөвөңмей Ойдан-оол.*)

334. Номчуңар. Дүжүрүп бижээш, айтырыгың артынчыларының адаан шыйыңар. Оларың аразында утка талазы-биле ылгалын тодарадыңар.

– Шынап, каш класста сен?

– Бир. Эвээш-тир бе? Ха-ха! Дүүн дуу-ла балыкчылар – дээш, эриктен ыракта олурар балыкчыларже айытты. – Суггачарга дүжүп өлүр дээш келдиң бе дээш, чанындан сывырып-каннар. А мен кырган-ачам-биле балыктап өөренип калган мен. Олар менден чүү хире хөй балык өлүрүп алчык ирги? Ха-ха! Силерни анаа-ла акый дээр ышкажым чүл ала? Че, ыңдыг болур ыйнаан – дээш, менче караан басты. (*Эдуард Донгак.*)

335. Кирип болгу дег черлерге утказы тааржыр артынчылардан немеңер. Тоолдуң утказынга кандыг өскерилге болу бээр-дир?

Чаан бодун күштүг мен деп санаар, туразы улуг хей чүведир. Бир хүн узун думчуу-биле хемниң суун соргаш, хөк бодап, кожазы Күскениң үңгүрүнче кудуп эгелээн. Күске шыдажып чадап каш, ону сагындырып-тыр:

– Бо дүржөк чорууңну соксатпас болзуңза, сеңээ дайын чарлаар мен, Чаан! Билдиң бе?

Чаан караа бүткүже, кара баары каткыже каттырган:

– Хе, мындыңыя бичии амытан хиренде, даг дег меңээ чугаалап турар чүвеңниң чаптанчыын!

Чаан Күскени кыжырып, хидиңейнип чуглуп чыткан.

Чаан удуй бээрге, Күске үңгүрүнден бүдүү үне халааш, ооң узун думчуунуң иштинче кире халааш, чидиг диштери-биле хемирип эгелээн... Улуг Чаан чилчии үстүп барып дүшкеш, чанны бээрге, Күске үнүп келгеш, үңгүрүнче чоргаар базып кире берген.

О 336. Адаанда артынчыларны кииргеш, домактардан чогаадыңар.

Ышкажыл, эвеспе моң, оода, боор оң.

337. Үлегер домактарны дүжүрүп бжиңер. Чүвени деңнеп көргүзериңге хереглеттинер сестерниң адаан шыйыңар.

1. Хөөрем чорук көвүк ышкаш. 2. Картуу ховаган дег, дезии дээлдиген дег, чалчыраажы сааскан дег, сарыыл чогу мезил дег. 3. Турлаг тыппаан элик ышкаш, дунчу тыппаан балык ышкаш. 4. Кажары дилги-ле, кашпагайы дииң-не. 5. Отка кагган сиир-ле. 6. Өттүнчээ чаңгы-ла, өткүдү тевене-ле.

338. Номчуңар. Карартыр парлаан артынчыларны кандыг нити утка каттыштырып турарыл?

1. Ам аңның кидин-не кээп, хайыр чылгаар үези... Чылгап-даа турар чадавас. 2. Канчангап-ла дыңнаар дээрге, мырыңай-ла мурнунда боо аксында чүве чызылаан. «Бо чүзүл? Чыт тырткан ыт думчуу-даа ышкаш...» 3. Улуг кара көстүр үт көңгүс ескерилген: улам-на улгады берген-даа ышкаш, азы харын кажарарып-даа көстүр апарган чүве дег. 4. Оттуп кээримге, хүн биеэги-ле үнер черинден-не үнүп келген хире. 5. А чамдык мал эмчилери ол чүден аараанын тып чадап, даап, бир-ле аарыгга шамнап эмнээр-даа ыйнаан. 6. Бир, ийи, үш каъттарда чурттап турар улус мооң мырай-ла будук-даа чок кызыл унун көөрлер, а дөрт, беш каъттарда чурттакчылар ооң саглагар будуктарын хөлөгеленир боор. (Степан Сарыг-оол.)

56. Артынчыларны шын бижиири.

339. Номчуңар. Кандыг артынчыларны дефис-биле аңгылап бижиирил? Өгнүң херээжен ээзи чүге шыжыга бергенил?

Балыктап чорааш чаа келген чолаачы Кушкаш кадайынга:
— Кадай, улуг мыйыт ышкындым — дээн. Оозу диванда чыткан боду безин тура халаан:

— Мый-ытты чоор чүвөл? Бужурганыр кижин мен!

— Хаа, улуг-ла мыйыт болду, черле үш килограмм хире бар! — деп, чолаачы магадаан.

— Улуу-даа, бичези-даа херекчок ийин! — деп, кадай дедирленмишаан. — Бажыңга мый-ыт тутпас деп дугурушчук бис чоп.

Кушкаш аайын тыппайн, хей-ле каттырып дүжүрүпкен:

— Тутпас де... Ону дайнап орган болзуңза харын!..

— Барып-барып ону бе?! — дээш, кадайының арны шыңгыы апарган.

...Ашаа сыырткыштап турда, мыйыт туттунарга, ону ышкынып алганының дугайын чугаалаарга, мыйыт деп балык эъди чип көрбөөн, ону безин танывас кадайы мый-ыт деп билген. (Алексей Нугуурактыы-биле.)

Мурнунда чораан сестеринге аяннажып, үн талазы-биле өскерлип чоруур *-ла / -ле, / -на / -не, / -дыр / -дир / -дур / -дур / -тыр / -тир / -тур / -тур* деп артынчыларны болгаш *-даа* деп артынчыны дефис-биле аңгылап бижиир. Чижээ: – *Ижээн-даа таваржы-ла бергей – деп чагый каапкаш, агттанган соонда, баглааштан-на садырт дээн... – Ча, маңаа одагланы шаап алыр-дыр. Хар чокта, суглуг-даа, одарлыг-даа чер-дир. (Степан Сарыг-оол.)*

340. Номчуңар. Дефистеп бижээн артынчыларны айтыңар. Оларны хамааржыр сестери-биле кады ушта бижиңер.

Тайганың сирти сериин болгаш шөлээн. Кээргеннер чир-тиледир эдип-ле турар.

«Тоорук-даа кедергей-ле үнген-дир. Маңаа чеже-даа шоодай сайлаан тоорукту ажаап ап болур-дур ийин: Чыл боорга-ла, Пөштүг-Хаяның тооруун кээргеннер чип каар, кончуг-ла хомуданчыг-дыр! Оранның байлаан чөп ажыглаар болза, кижиниң балдыры дыңзыыр болгай. Бичии чаштарны тооруктадып өөредир мен» – деп, Эргине кырган ынчаар күзелин илередип орган. *(Монгуш Кенин-Лопсан.)*

341. Артынчыларны аңгылаан дефистерни салбышаан, дүжүрүп бижиңер.

Уруглар чаа ла көдүрлүп орда, элезин дүвү сыыгайнып үнген. Дораан на караңгылап келген. Шуурган оожургаарын кезек манап чытканнар. Элезин аас-думчук, кулак-кудурук дивейн, дуй уруп ла турган. Камгаланыр арга даа чок. Кагыш-суксааны база денди. Оожумнаар ужур даа чок. Ынчалза даа хат, тыптып келгени дег, хенертен оожургай хона берип тир. *(Мөңгейн Чилид.)*

342. Дүжүрүп бижиңер. Эжеш домактарда карартыр парлаан сестериниң адаан шыйбышаан, оларның шын бижилгезин деңнеңер.

1. Чай дүжүп кээрге, черле эки. Чер-ле бүрүзүн ногаан үнүш шыва бээр. 2. Авиамоделистерден чүгле Саша ужар самолётчугаш кылган. Ооң оозу агаарга кылайтып чоруур. Чииги чүг-ле.

Черле, чүгле деп артынчыларны *-ле* деп артынчы немешкен *чер-ле, чүг-ле* деп чүве аттарындан ылгаары-биле дефистевейн бижиир. Чижээ: 1) *Акымдан бо айда черле чагаа албадым.* 2) *Машина чүгле чаа келди.*

343. Дүжүрүп бижирер, черле, чүгле деп артынчыларның шын бижиринче кичээнгей салыңар.

1. Тараа дажыглаар машина черле саададып болбас эвеспе.
2. Бис деп кымнарыл? Мен чүгле чаңгыс сени көрүп тур мен.
3. Черле кандаай чүвөл бо, менден чүнү негеп турар улус силер?
4. Ол чугаа эвес, а херек кырында болган чүведир. Туттунар багана черле бар... Мен чүгле ол багананага идегээр мен. (Олег Саган-оол.)

344. Номчуңар. Домактың эге кезинде кандыг артынчыларны биче сек-биле аңгылаанын тодарадыңар.

1. — ...Эй, аал, Каржаң, сактып көрөм, дашкаар үнчүк бис бе? — деп, Балдаң айтырган. — Та, сагынмайндыр мен.
2. — Ол канчап ынаар чоруй барганы ол? Ынаар барган эвес бис — деп, Каржаң-оол ылавылаан. — Ийе, барбаан бис.
3. — Ап ал, авай. — Чок, оглум! Сээң ажылдап алган акшаңдыр. (Александр Даржай.)

Домактың эгезинге чоруур чок, ийе, ийет, та чергелиг бадыткалдык болгаш дадагалзалдык артынчыларының сөөлүңгө биче сек салыр.

Тайылбыр. Бир эвес та деп артынчы айтырыгга дорт хары болбайн, «билдинмес» деп уткалыг артынчы бооп чоруур болза, ооң соонга биче сек салбас: Ол аразында экизи көргөн, та кайыын ужуп келчик, ала-сааскан оларның чанында дыттың шыпшык бажынга хона каапкаш, шалырткайнып-шалырткайнып чоруй барган. (Салим Сүрүң-оол.)

345. Артынчыларның сөөлүңгө турза чогуур черинге биче сектерни салбышаан, дүжүрүп бижирер.

1. — Адырам. Иркутскиге өөренип турган мен дээн сен але? — Ийе кедээ ажыл-агый институтун доосканым бо.
2. — ...Мындаа маңа чораан зоотехник сураг барган, ам маңа келир ирги бе, авай? — Та уруум.
3. — Дыңнавааның ол бе? — Чок чүве-даа дыңнавадым — деп, оглу билбээчеңнээн. (Олег Саган-оол.)

КАТАПТААШКЫН.

Артынчы деп чүл?

Артынчыларны кандыг бөлүктөргө чарарыл?

Кандыг артынчылар үн талазы-биле өскерлип болурул? Оларны канчаар шын бижирил?

346. Номчуңар. Артынчыларны тышкаш, оларның кандыг бөлүктерге хамааржырын айтыңар.

Абакан — база-ла амыр эвес хоорай ышкаш-тыр. Бистер демир-орукту-ла кончуг сонургап тур бис. Паровозтар, ажынган бугалар дег, шүш-шүш кыннып, кезек-кезек болгаш-ла, бустагылап каап чоруп турар чүвелер-дир. Бөгүн бир поезд келди. Сөөртүп эккелген вагоннарын санаарывыска, он алды болду. Ол та чеже тонна чүк эккелген. Бир эвес ынча чүктү чүдүрер болза, та чеже аът, чеже шары хереглеттинер чүве ыйнаан. Дешилге деп чүве, шынап-ла, магалыг-ла-дыр. (Салим Сүрүң-оол.)

347. Эгезинде *ийе, чок, та* деп артынчылар кирген 3 домактан чогаадып бижинер.

АЯН СӨЗҮ.

57. Аян сөзүнүн утказы болгаш грамматиктиг демдээ.

348. Дүжүрүп бижинер. Карартыр парлаан аян сестериниң адаан шыйыңар, оларның чүнү илередип чоруурун тодарадыңар.

— Аа, хей чүве! Бисте өшкү эңмежок-тур ийин. Хуу өшкүлеривис база бар...

— Че, Саяк, мен чаныптайн. Сен анайың алгаш, кеже бер.

— Па! Ол чүңүл? Кады кежээли...

— Хоржок, Саяк. Авам мени өлүрер. Ам безин мени дилеп халып тур боор.

...Саяк ак анайны үңгерип кежирип каан. Оон дедир келгеш, Арбай-оолду ушкарыпкаш, чизиредип ыңай-ла болган. Хоорай чурттуг, ам аът мунуп өөрөнмээн кижичи шыдажыр боор бе, Арбай-оол дораан алгырып-ла үнген:

— Ой, оол, тургус! Уё, уё! (Салим Сүрүң-оол.)

Кижиниң сеткил-сагыжын, алыс бодунуң байдалын болгаш кылдыныгже кыйгырыын дорт илередир тускай чугаа кезээн аян сөзү дээр. Чижээ: 1. *Хаа, бужар-ла улуг сындыр але.* (Салчак Тока.) Мында *хаа* деп аян сөзү кижиниң чүвени магадаанын илередир. 2. *Па! Кижичи ойнаарга ол чүңүл?* (Салчак Тока.) Мында *па* деп аян сөзү кижиниң элдеп-

сингенин илередир. 3. *Адыр! Далашпа, сээң ол ырыңны бажында карактыг, пагында салдыг кижиле билир. (Степан Сарыг-оол.)* Мында *адыр* деп аян сөзү кылдыныгже кыйгырыгны — өске кижини маназын деп дилээнин илередир. 4. *Айт! Айт! Бак өшкү-дүр эвеспе бо... (Олег Саган-оол.)* Мында *айт* деп аян сөзү кижиниң өшкүнү дайгырганын илередиң турар.

Чамдык долу уткалыг сөстөр азы каттыжыгышкыннар алыс утказын ышкынгаш, аян сөстөрүнче шилчий берип болур. Чижээ: *Дадайым баш! Бо чул?* Мында *баш* деп чүве ады алыс утказын ышкынгаш, *дадайым* деп сөс-биле кады кижиниң кортканын илередир аян сөзү апарган.

Аян сөстери өскерилбес болгаш домак кежигүннери болбас.

349. Номчуңар. Аян сөстөрүн айтыңар, оларның чүнү илередиң турарын тайылбырлаңар.

— Өршээңер-авыраңар! Меңээ дегбеңер! Э-э-э!
— Бо канчап барган кижиле сен? Орукче маңнаар!..
— Ой, менче келбеңер! Чүү деп чүвел бо?
— Ээ, сени-даа! «Оттуг-терге» — чычаан деп чүве-дир...
— Ажырбас, чүге коргар сен! Орта кижиле боор сен бе, оол?..
— Ой, ой, менче келбеңер! — дээш, ыңай бооп чыда, бир чизирт барып уштум.

— Че, че, ооң-биле бериште, угаанын ышкындыр корткан оол-дур — деп, «оттуг-терге» кырында бир кижиле чугаалай-дыр...

— Кортпа-кортпа, ажырбас, оол. Аалың кайдал?..

— Ча, чоруптаалы... (Степан Сарыг-оол.)

350. Дүжүрүп бижидер. Аян сөстөрүниң адаан шыйыңар. Оларның чүнү илередиңин тайылбырлаңар.

1. Че-че-че! Ыгытава! Халак-халак! 2. Че, чүү-даа болза, ава кижиле мындыг кежээкей, чаш амытанны аажок кээргей берген-дир деп билдим-даа. 3. Аа халак! Хөөкүйлерни! 4. — Ма-ма! — дээш, аксынче суп, сыгаарга-даа, албас. Ызырнып алган турар. 5. Ма, харын-даа бердим, көрдүң бе. (Степан Сарыг-оол.)

О 351. Аянныг номчунар. Аян сөстөрүнүн чүну илередип чоруурун тайылбырлар.

1. Оой, чаражын!.. Артында-ла чечек хээлиг! 2. Че, мунар мен дээр кижиг мунар-ла бооп-тур ийин. 3. Сүлде бо, база-ла дуруяалар ыды! 4. Аа, — деп, авам ам-на билип каапкан. — Чанарда ындыг боор: чаражы кончуг кылдыр дистинчип алыр. 5. Оо, алгырып турар торлааның оглу бо-дур, оглум. 6. Аа, ындыг чүве турган чүл аан! 7. Кандыг өөрөндиг, оглум? Аа, шупту эртемнерге эки де! Охаай, ол эки! (*Монгуш Эрген.*)

352. Хөй сектер орнунга чогуур аян сөстөрүн кирибишаан, дүжүрүп бижиңер.

МАЛДЫ КЫЙ ДЭЭРИ.

Хойну ... деп кый дээр. Өшкүнү ... деп кый дээр. Инекти ... деп кый дээр. Чылгы малды ... деп кый дээр.

Кириер аян сөстөрү: *курууг-курууг, тоотпа-тоотпа, чичи-чичи (чучуу-чучуу), хөөг-хөөг.*

353. Номчунар. Карартыр парлаан аян сөстөрүнүн аразында утка талазы-биле ылгалын тодарадынар.

1. Ой-ой-оой! Бо хадыннарның чаражын көрөм! 2. Ой-ой, хоржок, кызым! Оорган кемдей бээр! (*Степан Сарыг-оол.*)

Чамдык аян сөстөрү ийи ийикпе оон-даа хөй уткалыг кылдыр хереглеттинип болур. Чижээ: 1) *Ой, бо чечектин чаражын!* 2) *Ой, бо ийиниң кадыр деп чүвезин!* 3) *Ой, номум ап алыр чүвезини!* Мында ой деп аян сөзү бирги домакта магадаан, ийиги домакта корткан, үшкү домакта хараадаан утканы илередип турар.

354. Номчунар. Домактарда кандыг аян сөзү кандыг уткаларлыг хереглеттингенин айтыңар.

1. Па-а дадайым! Чүү дидир сен, хөөкүй-ле сайлыым? 2. Па-а халагым! Мелегейлерни! Чараш боуктарын малгашка суккулап алган! 3. Па-а! Магалын, бо ыттың але, ажы-төлүм! 4. Па-а, ону кажан барып хынап турганың ол? Кулун кегжен-мес чоор. (*Степан Сарыг-оол.*)

355. Дүжүрүп бижинер. Алыс утказын ышкынгаш, аян сөстөрүнчө шилчээн сөстөрүң адаан шыйыңар. Олар чүнү илередирил?

1. Чырык хүн бо! Ийи караам шуруланыр, бодум мырыңай чанындан көрдүм! 2. Ой эжен, солунун аа!.. Чугаалап көрөм эйт... 3. Сүлдө бо! Мен кадайым-биле дугуржуп алдым, акыжыым. 4. Ой авайым! Чаражын! Аа, карактарының хензиин! (Степан Сарыг-оол.)

58. Аян сөстөрүн шын бижиири.

1. Дакпырлай хереглеттинер аян сөстөрүң аразыңга дефис бижиир, чижээ: *ха-ха-ха, эй-эй.*

2. Домакка аян сөстөрүн колдуунда биче сек-биле аңгылаар, чижээ: 1) *Че, канчалдың? Өрү классче шилчидиң бе, оглум? (Салим Сүрүң-оол.)* 2) *Оо, сээң ооң чөп-түр. (Салчак Тока.)*

3. Бир эвес аян сөзү онза дыңзыг адаттынар болза, ооң сөөлүңгө кыйгырыг демдээ салыр. Чижээ: *Эх! Магалыг чаагайын аа! — деп алгырыпкаш, тура халып келгенин боду билбейн барган. (Степан Сарыг-оол.)* *Аа! Аалчы келген-дир... Черле харын аксы-мурнум тыртып турду. (Салим Сүрүң-оол.)*

356. Номчуңар. Аян сөстөрүң чүнү илередип чоруурун тайылбырлаңар. Аян сөстөрүн бижик демдээ-биле аңгылаанын хайгаараңар.

I.

— Адыр, черле медээлээр бис харын.

— Көрдүң бе, ам дедир үнүп эгеледи! — деп, Алла далаштырган.

— Шынап-ла, ында чыып каан тооруу бар болган-дыр...

— Шо-шо, соогун...

II.

— Ээ, чүл бо? — деп, Лена шуудунга кирип айтырган. Алла эжинден тутгунупкан дыңнаалап турган. Чүве-ле сураг...

— Че, барып көрээли — дээш, Лена эжин бурунгаар иткен.

— Дадайым, сен мурнап чор — дээш, Алла эжин ыдалаан.

— Ээ, чүл бо?! — деп, Лена база катап кый дээн. (Леонид Чадамба.)

357. Аян сөстөрүн биче сектер-биле аңгылавышаан, дүжүрүп бижиңер.

Торга. Охалай каям маңаа чыдам...

Терекчигеш. Чүге, эмчи?

Торга. Иштиң улам аарып, шөйүндүлериң дүрлү бээр болза, чоондур!

Терекчигеш. Ой дадайым ол чүү дээриңер ол, эмчи?
(*Ыглай бээр.*)

Торга. Угаан-сарыыл кирзин дээш!..

Терекчигеш. Ам-на билдим уё уё иштим!..

Торга. Ажырбас, кортпа. Моон соңгаар утпазың-биле ам-даа аарызын ха-ха-ха! (*Терекчигеш ыглай бээр – иштин туттунмушаан.*) Че-че баштактандым. Ма бо эмни иживит...
(*Олег Сувакпит.*)

358. Хөй сектер орнунга аян сөстөрүн кирип, турза чогуур бижик демдектерин салбышаан, дүжүрүп бижиңер.

1. ... кайда бардыңар? 2. ... дыка-ла эки эрген-дир эвеспе!
3. ... мону ап ал! 4. ... ооңну бээр эккел! 5. ... чоруулу.

КАТАПТААШКЫН.

Аян сөзү деп чүл?

Аян сөстөрүн канчаар шын бижирил?

359. Номчуңар. Аян сөстөрүн, оларның тус-тузунда чүнү илередирин чугаалаңар.

1. – Уваа, кандыг ыңдыг хүлөөлге боор? 2. – Охалаай, кырган-даа болза, хоочун чүвең шыдаарың ол-дур. 3. – А-а! Сен-дир сен але?.. 4. – Аа богда! Ыңдыг амыр-дыш чок чүвени кандыг ажылым дээрил? 5. – Ча-ча, ыңдыг-ла болгай сен.
(*Хөвеңмей Ойдан-оол.*)

360. Адаанда аян сөстөрүниң чүнү илередирин айтыңар.

Оош, шыяан, шыята, сок-сок, сөк-сөк, холба-холба.

360. Адаанда аян сөстөрүн ажыглааш, домактардан чогаадыңар.

Шо-шо, эве-эве, эчигээй, сүлде бо, ойт.

59. 6 класска өөрөнгөн чүүлдерин катаптаары.

362. Номчуңар. Ниити хереглеттингир сөстөрже шилчип болур
диалектизмнерни айтыңар.

Кожак-кожак чары, мынды
Холга кирип челелеткен –
Кастынгылап, дус-даа чылгаан,
Карактарын борбаңнаткан.

Анайлары – даспаннары:
– А-ба, а-ба! – кылдыр эткен.
Иелери – мындылары:
– Ийет, ийет! – дишкен-даа дег,

Хонаш черде майгын ферма –
Хоолаан тайга хоорай бо.
Хокаштар дээр – иви, чары –
Хорум-тайга хойлары бо.

Леонид Чадамба

363. Аянныг номчуңар. Чаа сөстөрни (неологизмнерни) айтыңар.

Бажыңнарже барааннарны
Барып дүрген чедирип бээр
Автодуза черин орта
Алышкылар чедип келгеш,
Адрезин айтып бергеш,
А ол чүгүн дужаап берген.

Хоккей көөр дээш автохемээ
Хөлчөк дүрген олурупкан.
«Ай», «Чер» дижир командалар
Аразында ойнаар болган.

Олег Сувакнит

364. Номчуңар. Моол уктуг сөстөрни эге үннерин барымдаалап
тодарадыңар.

Хем-Белдириңге намның сес дугаар Улуг Хуралы эрткен.
Нояннарның эрге-чагыргазы шуут дүшкен. Чиңгине яды
араттар кожуун-сумунуң даргазынга соңгудуп турар. Оон тур-
жук ызыгуурлуг дүжүметтерниң өңчү-хөрөңгизин хураагаш,

ажылчын араттарга үлөп эгелээн. Тываның бижин чогаадыр суг-суг дээн чугаа-соот ана дыргын апарган. (*Салчак Токаныы-биле.*)

365. Номчуңар. Орус дылдан үлегерлеп алган сөстөрүни айтыңар. Оларны канчап тодараттыңар? Ук сөстөрүни ушта бжиңер.

Эрттир удуп каап-тыр мен. Шақты көөрүмге, сеске он минута четпес. Кадайымның эртенги чем суп каан сумказын алгаш, ыңай-ла болган мен... Кирер эжик аксынга таңныыл мени доктаадыпкан:

— Сумкаңда чүл ол?

Сумкамны ажыдыпкаш, кайгап-ла кагдым. Ында эртенги чем орнунга дачага аппарып салыр дээн моторжугажым бо чыдыр.

— Оорлап алган чүвеңни дедир эгидериң ол ышкакжыл але? — деп, таңныыл сонуургай-дыр.

— Чок — деп шийтпирлиг харыыладым. — Магазинден садып алдым, цехче аппарат чор мен. Станокта мотор өрттенген, солуур дээш.

Вахтёрлар кайгай бергеннер. Кайгамчык херек — заводче кижжи боду херек чүүлдү садып эккеп турар апарган. (*Е. Нефёдов.*)

366. Номчуңар. Чер шимчээшкини-биле холбашкан терминнерни айтыңар.

Чер шимчээшкини эпицентр деп адаар кол төптүг болур. Эпицентр чер кырындан ханызы элээн каш километрден он-он километр чеде бээр. Эпицентр чер кырынче чоок болган тудум-на, чер шимчээшкини күштүг болур. Чер шимчээшкининиң күжүн 12 баллдыг¹ шкала²-биле хемчээр.

Тываның девискээри чер шимчээшкинниг куржагда турза-даа, амдыгаа чедир Тывага күштүг чер шимчээшкиннери болбаан, а болгулаан чер шимчээшкининиң күжү 3 — 4 баллдан улгатпаан. Тываның мурнуу-чөөн талазынга (Сеңгилен сыннарынга) чер шимчээшкини 9 балл, Таңды-Уулага 8 балл, өске черлерге 7 балл чедир күштүг бооп болур. Ынчангаш Тывада тудугларны 7 баллдыг чер шимчээшкининге үндезилеп тудуп турар. (*Калгажык Шактаржыктыы-биле.*)

¹ Балл — болуушкуннуң күжүн үнелээриниң эге хемчээли.

² Шкала — хемчээр херекселдин үлегерлиг шугуму.

367. Биче сектерни, тирени салбышаан, дүжүрүп бжиңер. Тевек тевери-биле холбашкан профессионал сөстөрни тыпкаш, уткаларын тодарадыңар.

Үе-чергем аразында черле ат-алдарым алгаан тевек тевик-чизи мен. Чинчеп кызыл-чинчеп далгып турумда олар чүгле сан санаарыңга өй. Үш чүс дөрт чүс чедир төптөр мен. *(Александр Даржай.)*

368. Дүжүрүп бжиңер. Фразеологизмнерниң адаан шыйыңар. Ол кандыг чугаа кезээнге хамааржыр-дыр?

Дош кырында аккан чайындының соогу чилиг ажыыр. Шапкын сугнуң тереңи дискек чедип тур. Ол эриктен бо эрикче беш-алды-даа катап чайынды сүзүп кештивис. *(Маадыр-оол Ховалыг.)*

369. Биче сектерни турар черлеринге салбышаан, дүжүрүп бжиңер. Нарын сөстөрни бижээнин тайылбырлаңар.

Маскыр дарга катгырып-каттырып хөөрөп орда, солунун чүү дээр! Ол биске Моолда чурттап турар тываларның дугайында төөгүй каапты. Оон чугаазы-биле алырга ак-соян кара-соян кара-сал кара-тош иргит ооржак болгаш өске-даа фамилияларга тывалар чарлыр болду. Паспорттарыңга фамилиязын биживес, чүгле ады биле адазының адын айтыр. *(Иван Херлии.)*

370. Номчуңар. Ат оруннарын, оларның кандыг бөлүктерге хамааржырын, кандыг падежтерге турарын айтыңар.

Сотпуй-оол менче көргөш, ойнап кирипти. Мен база-ла кызып эгеледим. Оюн солун апарган. Оон демги кижин ол-бо талаже чүгүрүп, өөрүңгө шаптыктап эгелээн.

— Сен хей эр-дир сен. Чүгле бодуң бодаар, эш-өөрүң тоовас — деп, капитан шугулдап чугаалады.

— Боттарыңар ойнай албазыңарны менче чуггаш чоор силер, оолдар — деп, Сотпуй-оол дүште чок тур оң.

— Чок, эш. Бис ойнап билир бис. Чүгле бистинь организастыг ойнувусту сен үрөп, уттуруп кааның ол-дур. Кандыг-даа чүвеге организация, эп херек дээрзин билзе чогуур — деп эшти сургап үндүм. *(Олег Саган-оолдуу-биле.)*

371. Номчунар. Кылыг сөстөрүн тыпкаш, арыннар, саннар болгаш үелерин тодарадыңар. Бөдүүн, нарын болгаш составтыг кылыг сөстөрүн айтыңар.

Орукту доора оъттап турган аажок улуг сыынны көрүп кагдым. Боомну эгинден дүжүрүп чыдырымда, соомда эште-рим чеде хонуп келгеш, ийи холумдан сегирип алдылар. Эскет чок көк оъттаан сыын ам-на бисти көрүп кааш, аргаже караш диди.

— Чаңгыс сыын чөпшээрели барын уттупканың ол бе? — деп, Серээпей шыңгыы айтырды.

Мен чүнү-даа харыылавадым. Ийи хемниң белдиринге чедир кым-даа бук дивээн... Серээпей мээң эктимге холун салгаш:

— Аң боолагпаан дээш хорадава, Адыг — дидир.

— Мыйызы улуг, чокпак тал дег боорга, боолаар деп баадым.

— Бо база ажырбас мыйыс-тыр, таңдының биске хайыр-лааны ол-дур. Аңчы кижиге тайганың эртинезин хоратпас, хумагалыг боор чоор. Өөр аңны когун үспес, боос азы оолдуг аңче боо шыгаавас ужурлуг чүве. *(Оолчугаш Кара-оол.)*

372. Номчунар. Кылыг сөзүнүң наклонениелерин болгаш үелерин айтыңар.

Бир эвес инек бажын көдүрүп, чыдыыргап, улуг тынып, чылганыр болза, агаар бүргээр. Чайын чаъс мурнунда инек аажок хоптактанып оъттаар, сугну шоолуг ишпес, хүндүс удуур, сүдү эвээш болур.

Аът бышкырып, бажын чайр болза, дээр чүдөрээр, а чыдыннаар болза, чаар.

Агаарның бүргээр, аязырын хой база эндевес. Чаъс чаар дээнде, ооң дүгү хөөп, узап келир. Аяста хойнуң дүгү чыырлып кире бээр болгаш чолдаяр.

Ыт кезжээликтей харга андаштанырга, дээр чүдөрээр; чер казар болза, чаъс чаар. Кыжын ыт думчуун дүгүнүң аразынче суп алгаш, дүрлүп чыдыптар болза, соор. *(«Шын» солундан.)*

373. Дүжүрүп бижинер. Тодарадылгалар болур причастияларны адаан дыйлайтыр шыйыңар.

Кандыг-даа кижиниң кылып шыдаар ажылы турар, кылып шыдавас үүлеси турар, өөренип кылыр херээ база турар. Шалбачыны бистиң Хөндергейде туржук, Чөөн-Хемчик районда танывас кижиге турбаан боор, ылаңгыя бежен хар ажа берген кижилер ону кончуг хүндүлээр. *(Монгуш Кенин-Лопсан.)*

374. Номчунар. Деепричастиелерни, оларның кандыг бөлүктерге хамааржырын айтыңар.

Чооганы эскет чокка эртип алгаш, салган какпавыска кел-дивис. Үңгүр аксында бир-ле чүве куураңайнып чыдыр. Аанакайын, ыт эвес ыйнаан? Чедип кээривиске, ылап тарбаган! Какпа ооң оң талакы хол бажындан апкан болду. Бисти көрүп кааш, үңгүрже бурт дээн – чүгле какпа холу содуннаар.

– Ам-на ушта тырткаш, хаайынче дырт кылып албас чүве бе! – дидим.

Какпа холундан алгаш, эмеглежип тырттывыс-ла – сураг. Мындыг бичии амытан бо хире күштүг деп билбээн бис. Дербузувус шаалаан тыртып-ла тур бис. Кордал-даа чок – тарбаган улам дуй тырттыгаш чыдыпкан. Уштуп шыдавазывыс илден апарган. Үңгүр аксында боданып ор бис. Чанывыста шары кегженмишаан тур. “Ой, шынап, моон артык күш кайыын тывар боор, тарбаганны аңаа төрөпчилээш, ушта соп алыр-дыр!» деп чайынналчак бодал башка кирди. (*Лодонгийн Дудэвтии-биле.*)

375. Номчунар. Наречилерни, оларның бөлүктерин айтыңар.

...Дыштанылга парыгынга кижиге хөй келген. Сандай кырында туруп алган бичии уругнуң шыдыраа бодалгаларын чиге болгаш чиик салгылап турары чыылганнарның кичээнгейин шуут хаара тудуп, шыдыраага ынактарның хөй кезиин ханы бодандырап ужурга таварыштырган. Аңаа келгеннерниң хөй кезии Лена Дембонуң ада-иезинден бичии шыдыраачы-биле ойнаар чөпшээрелди дилеп турган... Уруг 4 харлыгында алдыгы классчылар-биле маргылдааларга каш катап тиилээн. Ленаның ада-иези шыдыраа ойнаарынга кончуг ынак. Олар уруунуң бүгү талалыг сайзыралынче баш бурунгаар сагыш салганнар. Уруг хуннуң-не авазы болгаш ачазы-биле чадаг селгүүстээр. (*«Шын» солундан.*)

376. Номчунар. Эвилелдерни холбаштырып чоруур сөстери-биле кады ушта бижинер. Эвилелдер кандыг бөлүктерлиг болур ийик?

Баштайгы амыдырал үезиниң кижизи безин янзы-бүрү чүвелерни тудуштурарынга балык болгаш өске-даа дириг амытаннар сөөктерин, ыяш тенин, чидиг дазылдарны болгаш ыяш чартызын ажыглап чораан. Хүлөр чөпсектиң үезинде

баштайгы металл кадаглар тыштып келген. Бир ужу бөрттүг, а өске ужу чидиг болур кадагның чаңчыл болган хевири чогумна ынчан тывылган болгаш ооң соонда эрткен муң-муң чылдарда өскерилбээн. (*«Шын» солундан.*)

377. Номчунар. Чүүлдүң утказын чугаалаңар.

Тыва улус кижилер-биле чугаалажырда, эң-не эптиг, ээлдек, төрөлзек, сагыш човаашкынның, биче сеткилди илередип турар сөстөрни ажыглап чораан. Шаанда улустуң чугаазын дыңнаарга, тодаргай, билдингир, өске артык сөстөр-биле бокталбаан, арыг боор чүве. Бардам, каржы, улуургак, турамык, байыыргак сөстөрни ажыглавазын ажы-төлүңге өөредип чорааннар...

Улуг кижилерниң — бээ, кунчуунуң, каты, кат-иезиниң адын адавас, ойзуп, шолазын адаар. *Даайым, күүйүм, акым, чаавам, угбам, честем, чээним, дуңмам* дээн ышкаш төрөл ёзузунуң ээлдек, эвилең сөстөрүн чугаа санында ажыглаары чаңчыл турган.

«Ие төрели эриг баарлыг» дижир. Авазының төрөлдери кижиниң даайлары, а ачазының — акылары болур. Ынчалзадаа ол кижилер ачазындан улуг болза, кырган-ачазы болурун утпаза эки. Угбашкылар оолдары шанышкылар, а угбашкыларны алган улус бажашкылар болур. Бичии улус улуг кижилер-биле чугаалажырда, *кырган-ачай, болар, силер* деп сөстөрни ажыглаарга чараш. Танывазы аныяк кижилер-биле чугаалажырда, *акый, угбай* дээрге, эптиг. (*Оолак Дулуш.*)

Эдеринчилерни айтынар.

1. Тыва дыл болгаш өске дылдар.

Тыва дыл – тыва улустуң төрөөн дылы. Тываларның хөй кезии шаандан бээр Тываның девискээринге чурттап келген. Оларны революция мурнунда чурттап турар черниң аайы-биле таңды тыва азы деп адаар турган, чүге дээрге Тыва чуртунуң мурнуу чүгүн дургаар Таңды сыны (Таңды-Уула) шөйлүп эрткен болгай. Ынчаарга Моолдуң болгаш Кыдаттың хөй эвес санныг тываларын база-ла ээлеп турар девискээрин барымдаалап алтай тыва азы деп адап турган. Олар амгы үеде кол нуруузу Моолдуң Баян-Өлгий аймааның Цэнгэл сумузунда болгаш Кыдат Улус Республиканың Синьцзян-Уйгур автономнуг районунда чурттап турар. Кайда-даа турар тываларның дылы чаңгыс тыва дыл. Ынчалза-даа чер-черде ол дыл онзагай хевирлерлиг, диалектилерлиг апарган. Тываның девискээринде тыва дыл база аңгы-аңгы диалектилер болгаш чугааларга чарлыр. Тыва бижик чогааттынын, тыва дыл башкылаашкынынга, ажыл-херекке ажыглаттынып, тыва дыл кырынга солуннар, номнар үнүп, чечен чогаал сайзырааны-биле чергелештир тыва дылдың дээди хевири – литературлуг дыл тывылган.

Тыва дыл өске дылдар-биле, ылаңгыя төрөл түрк дылдар-биле холбаалыг. Тыва дылда *өдүрек* деп сөске бурунгу уйгур, амгы турк (Турцияда), азербайджан дылдарда *өрдөк*, кыргыз дылда *өрдүк*, татар дылда *үрдөк*, алтай дылда *өртөк*, хакас дылда *өртөк*, туркмен дылда *өөрдөк*, казах дылда *үйрек*, узбек дылда *ордак* деп сөстер дүгжүп турар. Туркмен, кыргыз, ногай, каракалпак, уйгур, карачай-балкар, алтай, хакас, тофа, тыва дылдарда *өс*- деп кылыг сөзү дөмей. Чамдык сөстерге тыва дылда *ө* деп үнге өске дылдарда *з* азы *й* деп үннер дүгжүр:

ты ва	ха ка с	ал тай
ды л да	ды л да	ды л да
кодан	хозан	койон
боду	позы	бойы
бедик	пöзік	бийик

Тыва дылга тыва улустуң үр үеде кожа чурттап келгени моол болгаш орус улустарның дылдары улуг салдарны чедиргенин 6-гы класска өөрөнгөн чүүлүвүстен билир бис.

Шаанда кымнарны таңды тывазы деп турганыл? Чүге?

Алтай тывазы деп кымнарыл?

Тыва дыл кандыг дылдар-биле төрөлил?

Тыва дылга моол болгаш орус дылдарның салдарының дугайында чүңү билир силер?

1. Цэнгэл тываларының аас чогаалындан үлегерлерни номчуңар. Фонетика болгаш морфология талазы-биле онзагай чүүлдерин айтыңар.

1. Аңчыга йөрээл.

Чиигиң-биле чорааш,
Аарың-биле дүш.
Олут биске болзун,
Олча сеңээ болзун.

2. Ыры.

Чеден четкен чылгымның
Челези кайда, хоңгор-ой.
Чеди кожуун чуртумнуң
Чайлаа кайдал, хоңгор-ой.

3. Үлегер домактар.

Ажыл кылзаң, доозуп өөрөн,
Дус эргиссең, хайылдырып өөрөн.
Бичени биче деп базынма,
Улугну улуг деп сүрдеве.

2. Номчуңар. Моол тываларының чугаазындан чогаалчы кандыг онзагай сөстөр болгаш уткалар демдеглээнин чугаалаңар.

Гагааларның өг-бүлезинге ол тываларның дылының аажы-чаңының дугайын шаанга киир чугаалашкан бис. Дыңнааны-

выс тыва сөстөрнү бижигилеп алдывыс. Каш-ла чижек бо: аныяк эр кижини анаа-ла «чалыы» дээр, херээжен кижини «чүгээр» дээр, сыгыртаа — бортуга, демир-хууң — соо, тос — хадың кыртыжы. Тыва дылга ажыглаарга эпчок сөстөрнүң культурлуг аттары бар чорду: инек мыаа — аргазын, хой мыаа, тебе мыаа — хомулак. Бистер «мячик», «шарик» деп сөстөрнү хевээр ажыглап турар болгай бис, олар «донгулак» дээр улустур. (*Кызыл-Эник Кудажы.*)

3. Номчуңар. Чүүлдү эдертиг кылдыр чугаалаңар.

Кыдат Улус Республиканың Синьцзян-Уйгур автономнуг районунуң Алтай округунуң алды уездилеринде тывалар чурттап турар. Оларны алтай урянхайлары дээр. Урянхайлар дээрге тываларның бурунгу ады. Ол сөстө бак сөглээниниң бичии-даа ора-сомазы чок. 1982 чылда болган чизе-биле алырга, ында тываларның саны 4 муң ажыг кижини болган. Пекин институтунуң ажылдакчызы Хэ Синлянь кыдат журналга «Алтай урянхайларының шажын-чүдүлгезин өөрениринге баштайгы базымнар» деп чүүл парлаан. Ол ажыл 1949 чылда тиилээн улусчу революцияның мурнунда алтай урянхайларының шажын-чүдүлгезинге тураскааттынган.

Алтай урянхайлары бойдуска, аза-букка, лама-хамга чүдүүр чораан... Отка база чүдүүр, ону дагыыр. Алтай урянхайлары чемненир мурнунда чеминиң үстүн отче чажар, каар. От дагыырын эрги сан-биле күстүң башкы айында — тос айда кылып турган. (*Лариса Доржунуу-биле.*)

4. Моолда Хөвсөгөл аймактың Цагаан-Нур сумузунда тываларның ырызын номчуңар. Оларның дылында кандыг онзагай чүүлдер бар-дыр?

Дооразындан харак көөрге,
Торгу хээлиг Тыва чуртум.
Тооп барып көрбээн улустар
Дорактыг-ла дээр-ле боор оң.

Бараанындан харак көөрге,
Маңнык хээлиг Тыва чуртум.
Маргып барып көрбээн улустар
Палхаштыг-ла дээр-ле боор оң.

6 КЛАССКА ӨӨРЕНГЕН ЧҮҮЛДЕРИН КАТАПТААРЫ.

2. Лексика, сөс чогаадылгазы болгаш орфография.

5. Номчунар. Карартыр парлаан сөстөргө удур уткалыг сөстөрни (антонимнерни) тывыңар. Удур уткалыг сөстөрни ушта бижип алыңар.

Ийи чыл мурнунда ачам ийи дөс чыжыргана садып эккелген чүвө. Ону дораан олуртуп каан. Олар баштай халбыйып, курган бар чытканнар. Бичии-ле болза шуут кадып каар часкан. Авам олардан чүвө үнмөс хире-дир деп турду. А ачам кат-чимис дугайында номнар-даа номчуп шаг болган. Чыжырганазы үнүп турар таныштарындан-даа айтырып турган болду ийин. Арга-сүмезин олар база чугаалап берип турдулар. Немей чемгерилге-даа, кара довурак-даа төп турду. Үргүлчү суггарып турган бис. Шуут соок суг-биле безин суггарбадывыс. Ол үедө элээн элбек чаъс-даа чаггылаан чүвө. Ынчап турда, демги дөстөр чоорту аян кирип орган. Ногаарып кел чыткан. *(Елена Бады-Мөңгө.)*

6. Номчунар. Карартыр парлаан сөстөрниң мында херөглеттинген утказын канчаар биллип турарыңарны тайылбырлаңар. Ол сөстөрдө оон ыңай кандыг уткалар барыл?

Бир катап кырган-ачазы чугаалаан-на болгай.

– ...Хойжу кижиге өг херек апаар. Өргөн хап көрбээн чаа чуртка өг орну шилип алыры безин белен эвес боор чүвө. Чер оргу-ла болза, ажырбас дээрге чазыг апаар. Хамыкты мурнай малдың чыдынын көөр. Баштай кажая туарып, ону көрүп алыр. Ооң соонда хаттың доктаамал угланышыкынын шинчилээр... Ам-на өгнү ол угга тигер боор чүвө.

Ам база-ла кырган-ачазы командылап, айтып чугааланган турган. Ооң черле билбес чүвези бар эвес аан. Оглун-даа, оглунуң оглун-даа кады-хаара өөредип турары ол боор оң. Чүглө аас-сөс-биле эвес, хол-биле тудуп, кылып база көргүзөр. Өгнү көште камнаар, ойбак чандыр көрбөс, дораан чамай кааптар. Халас шимчээшкин кылбас, шалып деп чүвези аажок. *(Көк-оол Чамыяң.)*

7. Номчудар. Чиңге-тараадан чем кылыры-биле холбашкан профессионал сөстөрнү болгаш каттыжышкыннарны тыпкаш, оларның иштинден баштай кылыг сөстөрнү, ооң соонда чүве аттарын ушта бижирер. Утказын билбес сөстөриңерни башкыдан айтырып алгаш, словарьжыгаштарыңарга бижип алыңар.

...Таалыңга арттынып эккелген чиңге-тараавыстан бир улуг хола тавакты ускаш, дажап каапкаш, ававыс соолдура берди. Пашта тараа удаткан чок хайнып, дириг чүве суп каап чүве дег, өрү кожаңайнып шурап тур. Авам одун улам чүшкүрүп, ында-хаая амзап каап олур. Соолдуруу болган боор, деспиге шүүрөп алды. Авам демги-ле пажын чайып төп, чүлгүп каапкаш, катап тиккеш, мышпаргай өл тарааны шыйыладыр-ла хоора берди... Изиг пашта тараа шыдашпайн агарты чарлып, хойган шергилер дег, паш эринче ушта халчып турлар. Авам дайнар көргөш, мени: «Былгааш бажын тут, шымда!» – дидир. Былган турумда-ла, туткууш-биле паштың ийи кулаандан апкаш, деспиге буруладыр урупту.

Тараа секпереп сооп чорда: «Каям, шыырак кижини мен соктаптайн, авай. Сен челбир бер харын» – дээш, акым согаашче урупту. Авам тарааның улуг дүгүн черже, ооң соонда ак дүгүн ыдывыска челбир бээрге, оон акым каразын арыдыпты эвеспе. *(Куулар Орду.)*

8. Турза чогуур биче сектерни салбышан, дүжүрүп бижирер. Моол дылдан үлегерлеп алган, эргижирээн сөстөрнү (архаизмнерни) тыпкаш, оларның адаан шыйыңар, утказын тайылбырлаңар.

Улуг-Хем кожууннуң төвү Шагаан-Арыгга бистиң сургууларны бөлүк-бөлүктөп сумуларже хувааганнар. Бир бөлүктүң аразынга моол бижикти эки билир кижини өөрүн баштап чоруур. Чүгө дээрге бистиң нам сургуулдарының хөй кезини моол бижиктиң чүгле үжүүн дооскан албанның доктаал чоннуң санал-онал айтырыг шүгүмчүлелин бижип шыдавас турган.

Ынчаарда моол бижиктиң тыва кижээ бир берге чүвени ооң үжүүн дооскаш үжүглөп номчуптар апарзыңа-даа ында моолдап чүнү чугаалап чыдарыл – нерезин – тывалап очулдуруп билир херек. Биригээр чугаалаарга моолдап билир херек. А мээң өөрүм үжелээ моол дылга тек. Бөдүүнү-биле менди айтырып билбес. *(Степан Сарыг-оолдуу-биле.)*

9. Номчунар. Орус дылдан аас чугаа дамчыштыр үлегерлеп алган сөстөрнү айтынар. Оларның үн талазы-биле онзагай чүүлдерин чугаалаңар. Ол сөстөрнүң тыва аас чугаада ажыглаттынып турары база мында парлааны-биле дөмей бе? Карартыр парлаан сөстөрнү тургузуг талазы-биле сайгарыңар.

Элегес Ооруунуң аалдары, малы эвээш-даа болза, бир чыл дургузунда он дөрттен эвээш эвес катап көжер турган... Суурларга чурттап турар орус эштери малчын араттарны четтикпейн манаан, уткаан турар чүве. Ол ужуражыышкыннар ёзулуг байырлал турган. Олар аъш-чемниң дээжизин салып, удур-дөдир чалажып, ажыл-ижин чугаалажыр турган.

Ынчан улус Чал-Кежигден шаньгилеп, Суг-Бажындан сухарилеп, Кара-Булуңдан калачиктеп чиир деп чугаалажыр турган. Бот-боттарыңа дузалажыр, идегежир, хүндүлежир бо эки чаңчылды аныяктар уламчылаар болза эки.

Тывалар хоорган арбайны, кызыл-тазын бичии хол дээр-бези-биле тыртып турда, орус эштер Доора-Хадыңга, Могайга, Элегеске суг күжү-биле ажылдаар далган дээрбелерин ажыглап, чүгле боттарының эвес, тываларның далганын база тыртып берип турган. Хлеб быжыраарыңа араттарны олар өөреткен. (*Оюн Товуунуу-биле.*)

10. Номчунар. Чаңгыс өңнүг даш бүдүмелди адаарыңа эртемде кандыг терминнер ажыглап турарың тодарадыңар.

ЧОНАР-ДАШ.

Пирофиллитти даштындан көөрге, сарыгзымаар өңнүг даш бүдүмел болур. Ооң чамдык хевирлерин агальматолит деп адап турар, ол грек дылдан укталган сөс. Ук даштан кыдат бурганнарның омур-хевирин чонуп турган. А тыва даш чонукчулары оон кедергей чараш чүүлдерни чонуп, ону чонар-даш деп адай берген...

Чонар-даштың курлавырлары Уралда хөй. Тываның чамдык районнарында эвээш эвес бар дээрзин эртемденнер тодараткан. Бо казар байлакты келир үеде ажыглаары Тываның үлетпүрүн сайзырадырыңа улуг идигни бээр. (*Валентина Гречищева.*)

О 11. Номчунар. Чогаалчы Казахстанга чораанын бижиирде, Ортаа Азияның түрк дылдарының *саксаул* (кургаг ховуга үнер чавыс ыяш), *саман* (дойну тараа саваңы-биле холааш кылган өрттетпээн тууйбу), *алма* (яблоко), *аксакал* (улгады берген эр кижини), *долбра* (дошпулуур хевирлиг

хөгжүм керексели) деп сестерни болгаш тыва диалектилерниң алыс моол уктуг *орай* (баштың тейи) деп сөзүн ажыглаан. Мооң чылдагаанын чүнүң-биле тайылбырлаарыл?

ХӨЕМЕЙИМ.

Саксаулдуң кыпкан оду чалбыышталып,
Суугуда хөглүү кончуг дызырай-дыр.
Саман бажың дойдан шаптаан дээвириңде
Суггур чаашкын дамдылары догдурай-дыр.

Көзенектен харап алган алма будуу
Дыдырарган хадыңчыгаш сагындырды.
Хөрээм өйүп, сактып чораан Тыва чуртум
Дыңнап ханмас аялгазын куттулдурду.

Соңга өттүр талыгырда кажарарып,
Ала-Тау меңги бажы кылая-дыр.
Солаңгылаан ооң шишшик орайындан¹
Алдын Тыва адышта дег көзүлген боор.

А мен мында, казах чурту, талыгырда
Аксакалдың домбразын дыңнап ора,
Ачам ашак айтып берген хөөмейин
Ала-чайгаар салыпканым эскербедим.

Игорь Иргит

12. Номчунар. Фразеологизмнерни синоним сестери-биле солуңар.

Анна Суузунмаа байгы турган сагыш-сеткилин шагжаң хөрээнге чааскаан шыгжап алган.

Эртен Анна орундан турбаан. Чем кылбаан. Аяк эрни ызырбаан...

Дүш эртип, тайгага ыяштар хөлегези узап чоруй, ыржым болгаш соок кежээ дүргени кончуг дүжүп келген. Аннаның чүрээ чоорту оожургап орган...

База катап-ла дилги чипкен уйгу, база катап-ла төнмөс-батпас узун дүн. Уйгу эми-даа дузалаваан. Кара хилинчек...

Эжик соктааны дыңналган... Ким болган. Анна аксын ажытпаан.

– Хааржакка дегбээннер-дир – деп, Ким аяр чугаалаан...

– Четтирдим, Ким. Ачамның бажын кым-даа коваңнадып шыдаваан... Дүүн канчап дүн ортузунда мени тып алдың?
(*Кызыл-Эник Кудажы.*)

¹Шишшик орайындан – бедик бажындан.

13. Номчуңар. Орус дылдан үлегерлеп алган сестерни ушта бижип алыңар. Оларны канчап билип алдыңар? Ол сестер утка талазы-биле кандыг бөлүктерге хамааржыр-дыр?

ЧЫЛЫДАР МАЙЫКТААШТАР.

Италияда бүдүн чыл иштинде «Чер ортузу далайның мөңгө чайы» турар деп бодаваңар. Өтгүр шаап турар хаттыг, частыг база туманныг сезон декабрьдан февраль чедир уламчылаар. Электрилиг чылыдар чүүлдүг майыктааштарны ийи итали инженер чогаадып кылган. Идиктерниң улдуңнарында тускай чылыдыкчыларны таарыштыгырып суп каан. Ону каш-ла минута иштинде токка улаптарга (машинага-даа чорааш), бүдүн 24 шак дургузунда чылыгып, амыраар сен. «Электрилиг улдуң» бажыңга кедер тапочкаларга-даа, хаак майыктааштарынга-даа тааржып болур.

Итали инженерлер боттарының кайгамчык майыктааштарын телевидениеге көргүзүп тура, оларның өртөөн ыттавайн барганнар. Ол база, ылаңгыя улуг назылыг италилерге, чугула айтырыг. Кышкы чылыг идиктерниң чамдыктарының өртөө хөлчок улуг. (Александр Тараканов.)

3. Морфология болгаш орфография.

14. Номчуңар.

I. Арыннарың ат оруннарын арыннар болгаш саннар аайы-биле ушта бижидер. Айтырыгың ат орнун айтыңар. Айтырыгың ат оруннарыңга кандыг сестер хамааржыр ийик?

1. Ачай! Силер база мурнунга келиңер! Мен чүнү-даа дыңнавайн чор мен! 2. А сен кай баарың ол? 3. Кайы чарыны мунар сен, авай? 4. Илдирмаа ажылдаар дээш оларның кайызының-даа айтырыын шоолуг харыылавайн олурган. 5. Бис кожаага¹ баарывыс ол-дур, ачай. 6. Хаяжык-даа ындыг-ла ыйнаан. Силерниң артельде оон өске өөделиг кижиге бар эвес. (Степан Сарыг-оол.)

Ол деп ат орнун аас-биле падежтерге өскертинер.

II. Тире демдектер-биле бот-боттарындан ылгаан айтылганың ат оруннарының аразында утка талазы-биле ылгал бар-чогун чижектер-биле бадыткап тайылбырлаңар.

бо – ол

мындыг – ындыг

мынча – ынча

мүн – ук

бо хире – ол хире

дуу – дөө – дүү

демги – амдыы

¹Кожая – садыг, магазин.

15. Дүжүрүп бжиңер. Домактарның сөглекчилери болур кылыг сөстериңиң адаан шыйыңар. Оларның болур азы болбас хевирде хереглеттингенин кырынга демдеглеп айтыңар, тургузуун сайгарыңар.

ӨГ-БҮЛЕ ЧУРУМУ.

Өгге кижилерниң олурар чуруму база-ла ужурлуг. Өгнүң дөр бажы сыртык талазынга эр ээзи, дөжек¹ баарынга херээ-жен ээзи, ооң чанынга чаш уруглары олурар. Дөжек баары-биле өске кижиги эртпес-даа, аңаа олурбас-даа. Өске келген кижилер чүък² баарынга олурар болгаш дөрже база эртпес ужурлуг. Өгнүң бичии уруглары дөрге ойнаар. Өг ишти эргелиг болур. Бичии уруглар – черле аныяк кижиги – улуг, кырган кижиги мурну-биле эртип болбас. Ол хүндүткел. Кижилерниң арты-биле эртер ужурлуг. Уруглар улуг улус чугаазын үзе кирбес, олардан үен-даян айтырыг салбас. Улуг кижилер-биле кайы хамаанчок үрелдешпес турган.

Улуг кижиниң айбызын күүседире, чагыг-сүмезин дыңнаары уругларга албан. Черле бичии уругларны ада-ие чазыылга өөредип чораан. (*Осур-оол Монгуш.*)

16. Номчуңар. Болуушкун наклонениезиниң кылыг сөстерин, оларның кайы үелерде хереглеттингенин айтыңар.

БОУЛУГ ХҮЛБҮС.

(*Моол хөктүг чугаа.*)

Бис бир катап арга кыдыыңга сегит бажыңга олурган бис. Хенертен дазыр-дазыр дээн дааш-ла дыңналды. Көрүп кааш, карактарывыска бүзүрөвээн бис! Боо чүктээн хүлбүс караңнадып олур. Ооң соонда аңарны биске сегиртип бээр ужурлуг эживис келди. Ол келгеш, мындыг каттырынчыг чүве чугаалады. Ийи ыяш аразыңга турган хүлбүстү ол боолапкан. Хүлбүс ол-ла черинге кээп дүшкен. Боозун хүлбүстүң кырынга салып кааш, таваар таакпылай берген. А кезек када сербээдей берген хүлбүс чүү боор, оон тура халааш, бурт дээн. Чүктешкизи мыйыска кедирли берген боо хүлбүстүң ооргазыңга халаңайнып чоруй барган. (*«Шын» солундан.*)

¹Дөжек – орун.

²Чүък – чыышкын.

17. Номчуңар. Кылыг сөстөрүниң бүгү хевирлерин (причастиелер болгаш деепричастиелерин база) айтыпшыаан, оларның морфологтуг сайгарылгазын кылыңар.

Адыг ирей ижээнинче киреринге белеткенип, чоок-кавыда чиги дег кат, тооруун пөккүже четтирип алган, хүн херелинге дөгеленип олурда, бажынга төөгү талазы-биле чамдык ажыдар ужурлуг бодалдар дойлуп кээп-тир эвеспе.

– Шынап-ла, мынчага чедир мону канчап бодавайн чорааным ол? Эзим-аргада чурттап чоруур аң-меңнерниң кол кезии-ле бодунга хамаарышкан кат-чимистиг, оът-сигенниң ышкажыл... А мени бурган башкы оюп каапканы ол-дур, оон башка Адыгның кады деп оода бир каттың адын адап-ла каай. Че, амыдыралга чүү турбас дээрил – дээш, хаваан адыжы-биле таваар суйбааш, уламчылаан иргин: – Эзимде кат-чимис, оът-сиген-не хөй. Адырам. Киш тускай каттыг-дыр. Бодунуң кулактарыңга дөмейлеп кааны ол ыйнаан: киш-кулаа дижир ышкажыгай. А оозун оода боду тоттур чип чоруур ирги бе ол? Бышпайн турда-ла, кижилер дойлап эгелээр-дир. Кускун база-ла тускай каттыг. Кускун-кады дижир. Оозун боду-ла чооглаар амытан боор ийин оң. Мал-маган база-ла тускай каттыг болгай. Инек-караа, кызырак-караа дээш-ле чоруптар... *(Монгуш Доржунуу-биле.)*

18. Номчуңар. Эдеринчилерни болгаш дузалал аттарны хамаарышкан сөстери-биле кады ушта бижирер. Дузалал аттарның кандыг падежтерге турарын айтыңар.

Дөртөн чыл бурунгаар пароходтар оожум чоруп турганнар: бис Нижнийге чедир хөлчок үр чораан бис, ынчангаш чарашчаагай чүүлдер сеткилимни долгананың баштайгы хүннерин эки билир мен.

Агаар эки апарган: эртенден кежээге чедир мен кырган-авам-биле палуба кырынга аяс дээр адаанга күстүң алдын торгулары-биле даараттыңан Волганың эриктериниң аразыңга турдувус. Хүн Волганың кыры-биле билдиртпейн бар чораан, долгандыр бүгү-ле чүве солчуп турар, ногаан даглар черниң каас хевиниң коя сыгыглары ышкаш, эриктер кырында хоорайлар болгаш суурлар ырактан көөрге, пряниктер ышкаш көстүр, күскү алдын бүрү суг кырында бадып орат. *(Максим Горький.)*

19. Номчунар. Каттыштырар эвилелдерни тывыңар. Мында кирген эвилелдерден аңгыда, қаттыштырар эвилелдерге кандыг сөстөр хамаар-жыр ийик? Каттыштырар эвилелдер кирген үш домактан чогаадыңар.

Тыва хүрештиң бир негелдези дүрген болгаш чараш хүрежири болур. Маңаа хамаарыштыр каш чылдар мурунда үрөтүңнелдиг хүрежип чораан Улуг-Хемниң Хайыракан чурттуг Василий Базыр-Тарааның (ол ам бистиң аравыста чок) хүрежирин кончуг сонуургаар чордум...

Моол хүреш биле тыва хүрештиң арга талазы-биле ылгалы чок деп бодаар мен. Ынчангаш каш чылдар бурунгаар Моолдуң «Залуучуудын үнэн» («Аныяктарның шыны») солунга моол мөгелерниң 24 аргазын тайылбырлап бижээн турган. Ол үеде хүреш эрттирерин удуртуп-баштап турган даргаларга мону очулдуруп көрээлиңерем дээримге, херекке-даа албас болганар. Мөге кижиги хүрежип турары удурланыкчы мөгезиниң аргазын билيري чугула болгу дег. (*Григорий Санчаа.*)

20. Дүжүрүп бижирер. Аңгылаар эвилелдерниң адаан шыйыңар. Үзүндүде кирген ниити хереглеттингир эвес сөстөрни болгаш сөстөрниң фонетиктиг явзыларын айтыңар. Мында ажыглаттыңган *чааш*, *хайыраган*, *адыг* деп синонимнерниң аразында ылгалын тайылбырлаңар.

— Чааш-даа — дайзын. Шаанда тайгага чоруур шаавыста, хуртун боо бар эвес. Ынчаарга хайыраган дээрге бир черге он ажыг кылаштажып чоруур чиме болгай.

Хайыраганны даялаарда, көвей арга бар. Чааш боду анаада кижиден дыка дезер аң. Ооң эң-не каржы үези: бир болза чазын киргиннеп турунда, бир болза чиир үвүн басып алганда, бир болза аш-чутка таварышканда. Ол эмес болза, кижигиди шаппас, харын кижиден бурун дезер ыйнаан мооңар.

— Кайызы коргунчугул: ижээнде адыг бе азы оъттап чорааны бе?

— Кылыктандыра бээр болза, кайызы-даа коргунчуг. (*М. Мендуме.*)

21. Номчунар. Артынчыларны бөлүктөр аайы-биле (айтырыгыңың, бадьткалдың, дадагалзалдың, күштелдирериниң кылдыр) ушта бижирер.

Чолаачы эдип турар хураганны куспактааш, ооң холун тутпушаан: — Экии, эш Хураган! Мени таныыр сен бе, өңнүк? Мээң адымны билир сен бе? — деп ону чаптап чугаалангылаан.

Сурун кыс үзе кирген: — «Мэ-ээ» деп тур ышкажыл. Ол дээрге ооң дылында силерниң адыңарны Кошкар-оол дээни ол.

Кыстар база-ла чир шоң дүшкен. Чолаачы арай ыядыксап чугаалаан: – Чок, өңүк. Мээң адымны арай соора билип тур сен. Мен өшкү аймаа аттыг кижги боор мен. Сагынмайн тур сен бе кай?

Хураган база биеэ хевээр эткен.

– Чүү дидир? Ам база очулдуруп берип көрүңерем – деп, чолаачы, сурун кысты тулдулар дээнзиг, айтырган.

– Силерниң адыңарны Хунажык дээр болбазыкпе деп чугаалап тур ышкажыл.

– Чок, өңүк, сагынмайн тур сен. Анай-оол деп кижги боор мен. Угааның арай хирелиг эш-тир сен. (*Владимир Серен-оол.*)

22. Номчунар. Аян сөстөрүн айытпышаан, оларның чүнү илередип чоруурун айтыңар.

– Оо! Эжим! – деп алгырган... Бодум үнүмнү бодум безин дыңнавадым.

– О-о-й, акым! Тас-оол! Мени өлүрдү...

– Ойт, ыгытай-дыр! – деп, бир ашак угаан чок, сымыранган ышкаш, от аразында кышкырды.

– Өлдүм! От чиди, тудуңар! – дидим...

– Кандыг-дыр сен, Аңгыр? – деп, Тас-оол акым бажымны, арнымны суйбап келди.

– Мени тудуңар, акыларым, от чиди! – дээш, акымдан чаңгыс холум-биле туттунуштум.

– Бээр болуңар, дириг-дир...

– Бели чудук алдында-дыр!

– Эве-эве! Мен база өрттендим!

– Ма! Өл шары чоңаа-биле базырыптыңар!

– Отче хар дажыглап урар-дыр...

– Бээр-бээр!.. А халак! Кончуун!.. (*Степан Сарыг-оол.*)

Синтаксис.

Синтаксис грамматиканың кезээ болур болгаш сөс катгыжышкынын база домакты шинчилеп өөренир.

Бижикке сөстөр катгыжышкыннарының болгаш домактарның тургузуун (бүдүжүн) база утказын шын көргүзери-биле бижик демдектерин ажыглаар. Бижик демдектерин доктааттыңан дүрүмнөр ёзугаар салырын п у н к т у а ц и я деп адаар.

СӨС КАТТЫЖЫЫШКЫНЫ.

4. Сөс каттыжыышкынының сөстен болгаш домактан ылгалы.

23. Номчунар. Карартыр парлаан сөс каттыжыышкыннарын дүжүрүп бижээш, чугула (өзек) болгаш чагырткан сөстөрни тывыңар, оларның кандыг чугаа кезектери-биле илереттингенин айтыңар. Сөс каттыжыышкынының сөстен ылгалы чүдөл? Ооң домактан ылгалы чүдөл?

Үлегери: *Тавактарны салыр.*

ДУШТЕКИ ЧЕМДЕ СТОЛДУ ДЕРИЙРИ.

Тавактарны столдун кыдыындан бичии ырадыр салыр. Херекселдерни (омааш, серээ, бижек) бир дугаарында кайы чемни чиирде херегин бодап, баштай оң талазынга салыр. **Бижектин бизиниң** чанынга стакан, а тавактың солагай талазынга компот ижер сава азы салат тавакчыгажы чыдар. Компоттун чемижин чиир омаашты улуг тавактың мурнунга доора, тудазын оң талаже кылдыр салып каар. Ооң-биле кады **чигирзиг чемнер** чиир херексел турар. Дустуг саважыгаштарны элээн хөйнү салыр. А мүн сакпыңын хымыжы-биле кады эн эптиг черге тургузар. (*«Тываның аныяктары» солундан.*)

Сөс каттыжыышкыны утка болгаш грамматиктиг талазы-биле холбаалыг ийи азы оон-даа хөй сөстөрдөн тургустунар. Ол чугула (өзек) болгаш чагырткан сөстөрлиг болур. Чагырткан сөс чугула сөстен үнген айтырыгны харыылап, ол сөстү тайылбырлап чоруур, чижээ: *ой* (кандыг?) *агт*, *чараштыр* (кандыг?) *бижиир*. *Карандаш* (чүнү?) *садып алыр*. Мында *ой*, *чараштыр*, *карандаш* дээрге чагырткан сөстөр, а *агт*, *бижиир*, *садып алыр* дээрге чугула (өзек) сөстөр.

Сөс-даа, сөс каттыжыышкыны-даа чүвелерни, кылдыныгларны азы ылгавыр демдектерни адаар. Ынчалза-даа сөс каттыжыышкыны, сөске бодаарга, оларны улам тода адаар, чүге дээрге чагырткан сөс чугула сөстү тодаргайлап, ылавылап турар. Деңнеңер:

сөс	сөс каттыжыышкыны
ыраажы	аныяк ыраажы
чугаалаар	дыңналдыр чугаалаар
белеткенир	шылгалдага белеткенир

24. Номчунар. Карартыр парлаан сөс каттыжыышкынарарында чагырткан болгаш чугула сөстөрни айтыңар. Чугула сөстөр кандыг чугаа кезектери-биле илереттингенил, чагырткан сөстөр чугула сөстөргө чүнүң дузазы-биле хамаарышканыл, тодарадыңар. Во каттыжыышкынарар кандыг эге хевирлерлигил?

Чежемейниң оран бай бол,
Четки-биле балык шүүреп,
Аңнар боолап, куштар хойзуп,
Аксым черле амдажываан.

Оларда мээң өжээним чок –
Ойнап, оъттап, ужуп чорзун.
Чүгле аң куш, балык үнүн
Шүлүктээр дээш чадашкан мен.

Ону канчаар чедип аарын
Окта черле билбес-тир мен,
Салым-чаяан херек тур боор.
Чаңгыс чепсээм – демир-үжүк,
Оомну мен төтчеглекчи,
Оорларже шыгаап чорууйн.

Салмак Молдурга

Сөс каттыжыышкыны, сөс ышкаш, эге хевирлиг болур. Ооң эге хевирин чугула сөстү барымдаалап илередир. Чижээ, бир эвес чүве ады (азы чүве ады уткалыг хереглеттинген өске чугаа кезээ) чугула сөс болуп чоруур болза, ооң эге хевири чаңгыстың санының адаарының падежи болур, а кылыг сөзүнүң (база ооң хевирлериниң) эге хевири келир үениң хевири болур. Ынчангаш үстүнде шүлүкте *четки-биле шүүреп* деп сөс каттыжыышкынының эге хевири – *четки-биле шүүрээр*, а *шүлүктээр дээш чадашкан мен* деп сөс каттыжыышкынының – *шүлүктээр дээш чадажыр*.

Тыва дылда сөс каттыжыышкынының чагырткан сөзү чугула сөзүнүң мурнунга турар. Чагырткан сөстүң чугула сөске хамааржырын падеж кожумаа (*белекке алып, номну номчуур, ховагандан кортук*) азы эдеринчи (*чүске чедир санаар, хөвөң ышкаш хоюг, расписание ёзугаар кичээлдээр*), чок болза чагырткан сөстүң туружу, тодаргайлаарга, ооң чугула сөстүң мурнунда турары (*шынчы өңүк, мактап ырлаар, кызымак ажылдаар*) илередир.

25. Карартыр парлаан сөс каттыжышкыннарының кайылары фразеологизмнер, кайылары анаа сөс каттыжышкыннары болурун айтыңар. Анаа сөс каттыжышкыннарын эге хевирлеринге ушта бижээш, чугула болгаш чагырткан сөстерин айтыңар.

Кара элдеп чүве! Сат Манчакай дээрге шагда-ла көзүл-бестей берген, кажан-кезээде одунмас уйгузун удуп чыдар... Бир кезек үеде Манчакай ол башкының сагыжынга кирбейн безин чораан, ооң кадында **Хову-Аксынга** келгеш, **Ыраажы-Хемниц**, харын-даа бүгү Тываның база бир алдарлыг сыгыртыр ыраажызының дириг болгаш күштүг үнүн дыңнаар боор мен деп бодавайн чораан.

Буураып бар чыдар дыдыраш бажын суйбай каапкан, башкызы айтырган-дыр:

– Бистиң аалдың чорта берген ыраажызының үнүн кайыын тып алдың?

– ...Бо суурдан чаңгыс-даа тыва ырлыг пластинка тыппаан мен, башкы. Бир катап эжим Муса онза пластинка тып эккелген. (*Монгуш Кенин-Лопсан.*)

26. Дүжүрүп биживишаан, каттыжышкын бүрүзүн эге хевиринге тургузунар.

Үлегери. *Тайга эдээнде – тайга эдээ.*

Тайга эдээнде, таныш эжинче, иелдирзин кыйгырарга, өөредилге чылының, дошка чуңгулаарда, дүн дүшкүже, аажок өөрүнчүг, кончуг шыырак.

27. Сөс каттыжышкыннарын болгаш домактарны деңневишаан, дүжүрүп бижип алыңар.

стадионга чыгылыр
үр эвес сүмележир
эстафетага киржир
эгелээринге белеткенир
мурнап маңнаар

Стадионга чыылдывыс.
Судьялар үр эвес сүмелештилер.
Эстафетага кым киржирил?
Эгелээринге белеткениңер!
Кым мурнап маңнап олур?

Сөс каттыжышкыны биле домактың аразында ылгалы чүде-дир? Сөс каттыжышкынында тускай интонация (адаар аян) болгаш төнгөн утка бар бе? А домакта?

Домак чүвелерни, оларның кылдыныгларын болгаш ылгавыр демдектерин, сөс каттыжышкыны дег, анаа-ла адаар эвес, харын оларның дугайында кандыг-бир дыңнадыг, айтырыг азы дилег ийикпе дужаал илередир. Ынчангаш

домак бүрүзү тускай интонациялыг болгаш төнгөн уткалыг болур. Бижикке домактын сөөлүнгө улуг сек (точка), айтырыг демдээ, кыйгырыг демдээ азы хөй сек салыр.

28. Номчуңар. Домак бүрүзүн кандыг сорулга-биле – дыңнадыг, айтырыг азы дилег, дужаал илередир дээш чугаалаанын тодарадыңар. Оларның сөөлүндө кандыг бижик демдектери салганын хайгаараңар.

– Демги капитан акый кат хөй диди. Мынаар өрү үнүп көрөөлөм – деп, Лена каттаксаанын чугаалаан.

– Чүү чүвөгө чыып алыр бис?

– Анаа чыып чээй-ле бис... Кат сыкпас, хөөкүйлерни. Ындыг эвес, бо хөрөктээштеривиске чыып алыыл. Иревиске, капитаннарга сартыктаар бис – деп, Лена сүмелээн.

– Шынап-ла. Чаңчаар ирей хөктүг кижиге, сартык бээрге, «Уучак!» деп каар.

– Четгирдим дээни ол-дур ийин – дээш, Леназы каттырган.

– Кат сартыктаарывыска, база-ла «уучак!» деп каар боор але? – дишкеш, уруглар ирезин чаптап, хөлчөк-ла каттырышканнар. (Леонид Чадамба.)

...жыышкыннарының тургузуу болгаш грамматиктиг уткалары.

29. Номчуңар. Карартыр парлаан сестер каттыжышкыннарын мынчаар белүктөй ушта бижирер: 1) чугула сөзү чүвө ады болур сөс каттыжышкыннары; 2) чугула сөзү кылыг сөзү болур сөс каттыжышкыннары; 3) чугула сөзү демдек ады болур сөс каттыжышкыннары; 4) чугула сөзү наречие болур сөс каттыжышкыннары.

Горячинскинин изиг суглуг аржаанының тывылганының дугайында мындыг чугаа бар. Та шын, та тоолчургу чугаа. Ону уктавадым.

Бурят кижиге ыттыг аңнап чораан. Ол аң сүрүп тургаш, ыдын балыглапкан. Канчаар-даа арга чок деп бодааш, ыдын каапкан. Ыдын кээрге, хараадаан аңчы каш хонгаш келген. Ыды үңгөп чоруй барган болган. Соондан истеп келирге, бузу буругайнып чыдар дамырак кара суг көстүп келген. Балыг ыды дүште-даа чок каң кадык маңнап турган.

Доң кыжын безин көк сигенниг, изиг суглуг дамырактан ыды экирөөн деп чүвени аңчы эндевээн. Он эгелеп-ле ооргомойну ыстап шылаар, даван-дая аскак-бүскөк кижилер аңаа кирип, аарыын эмнедип эгелээн. (Эдуард Донгак.)

Сөс каттыжыышкыннарының чугула сөстери янзы-бүрү чугаа кезектеринден (чижээ, чүве адындан, кылыг сөзүндөн, демдек адындан, наречиеден) тургустунар болгаш эге хевирлерлиг болур. Ынчангаш сөс каттыжыышкыннарының тургузуу янзы-бүрү.

Сөс каттыжыышкынының тургузуу биле ооң грамматиктиг утказы холбаалыг. Чижээ, *ак хар, чаа солун, дайынчы өңүк, ханы оңгар, бедик даг* чергелиг сөс каттыжыышкыннарының тургузуу дөмей (чугула сөзү – чүве ады, а чагырткан сөзү – демдек ады) болгаш грамматиктиг утказы база дөмей: чүвени болгаш ооң ылгавыр демдээн илередир.

Бажың тудар, тараа тарыыр, шүлүк бжиир чергелиг сөс каттыжыышкыннары база ниити тургузуглуг (чугула сөзү кылыг сөзүндөн, чагырткан сөзү онаарының падежинде чүве адындан тургустунган) болгаш грамматиктиг утказы база дөмей: кылдыныгны болгаш аңаа таваржыр чүүлдү илередир.

Чараштыр бжиир, уре-түңнелдиг ажылдаар, аяар чугаалаар чергелиг чагырткан сөзү наречиеден, чугула сөзү кылыг сөзүндөн илереттинген сөс каттыжыышкыннары кылдыныгны болгаш ооң ылгавырлыг демдээн айтыр.

30. Номчунар. Карартыр парлаан сөс каттыжыышкыннарын эге хевирлеринге тургустушаан, баштай чугула сөзү чүвени илередир, ооң соонда чугула сөзү кылдыныгны илередир, адак соонда чугула сөзү чүвениң ылгавыр демдээн илередир сөс каттыжыышкыннарын ушта бжиңер.

Нина суурга орай келген болгаш, суурнуң уруглары-биле таныжып четтикпээн. Ынчалза-даа хоорай уруунуң келгени суурнуң бүгү уругларынга дыргын тарай берген.

Эртен радионуң ырлаарындан Нина отгуп келген. Ханада шак тос шакты айтып турган. Кырган-авазы шагда-ла турган, шаланы безин чуп каапкан. Чемниң чаагай амданныг чыды печкадан қээп турган.

– Нина, уйгуң ханган боор, уруум. Изиг хуужуур, блины, чөкпектиг тараа чиир сен. Көрдүң бе, сээң-биле ойнаксааш суурнуң уруглары кудумчуда сени шагда-ла манай берди – деп, кырган-авазы чассыдып чугаалаан. (*Ондар Сеглеңмей.*)

31. Сөстөр каттыжышкыннарын бердинген схемаларга хуваавы-шаан ушта бжиңер.

Демдек ады + чүве ады:...	Чүве ады + чүве ады:...
Чүве ады + кылыг сөзү:...	Наречие + кылыг сөзү:...
Наречие + демдек ады:...	Наречие + наречие:...

Шыргай арыг, чавыс херим, куш уязы, аң оруу, тоол ыдар, инек саар, ногаан шык, дораан келир, аажок улуг, орай дүне, чиг эът, инек изи, демир хаалга, балык сыырт-кыыштаар, даарта чанар, кедергей чырык, чаашкынның эртен, чылыг хөйлең, стол буду, хем кежер, кылын ном, ат салыр, алдын шак, маргылдаага киржир, өжегерээн алгырар, дириг балык, кичээлге олуржур, карартыр будуур, сүттүг шай, шуут кырыыр, мырыңай чаш, шак ынчалдыр, үнелиг шаңнал, ажыл шагы, улуг угаанныг, томаанныг оол, дыка эрес.

32. Айыттынган уткалар ёзугаар үш-үш сөс каттыжышкыннарын-дан тургузуңар.

1. Чүве болгаш ооң ылгавыр демдээ (демдек ады + чүве ады).

2. Кылдының болгаш аңаа таваржыр чүве (чүве ады + кылыг сөзү).

1. Кылдының болгаш ооң ылгавыр демдээ (наречие + кылыг сөзү).

2. Чүве болгаш ооң бүткен материалы (чүве ады + чүве ады: *хөм идик* дээн ышкаш).

О 33. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөр каттыжышкыннарының тургузуун болгаш грамматиктиг уткаларын тайылбырлаңар.

— Ала карак даалыктаар. Элдеп, акый. Тергиин шевер Хертек Тойбу-Хааның «Чыткан те» деп ажылын көрдүм. Эмин эрттир чараш ажыл. Даг бажында чыдар те. Улуу дээрге чыткан серге хире. Хүнге дөгеленип чыдар тени куу-хүрөң даштан оюп-сиилбип кылган, артында карактары чивендэн-зиг, чүгле тынары дудуу. Мен бодаарымга, Тываның төп музейинге эң-не улуг хемчээлдиг ажыл ол болгу дег. Ол тениң мыйыстарында кыдырыктарын санадым, он дөрт болду, ол болза он дөрт харлыын херечилеп турар кертиглер-дир. (*Монгуш Кенин-Лопсан.*)

6. Сөс каттыжыышкыннарында болгаш домакта сөстөрнүң холбаазы.

34. Номчунар. Карартыр парлаан сөс каттыжыышкыннарының чагырткан болгаш чугула сөстөрүн айтыңар. Олар тус-тузунда кандыг чугаа кезектери-биле илереттингенил? Домак бүрүзүндө чагырткан сөс чугула сөс-биле чүнүң дузазы-биле холбашканыл?

Сүттүң өңү ак. Тыва кижини бурун шагда от, суг, чер, дээр, даг, хем ээзинге чалбарыырда, сүттү чажып чораан. Эки кижини тывалар ак сеткилдиг дээр. Чуртталганың оруун тывалар ак орук дээр. Сүттен тывалар өреме, чөкпек, саржаг, ааржы, куруг, быштак, ээжегейини шаг-төөгүдөн кылып чораанын улустуң шевери Хертек Мижит-Доржу бодунуң «Хойт-пак тиккен кадай» деп ажылында чуруп көргүскен. Сүттен амданныг болгаш хүндүткелдин чемин бурун өгбелер кылып чораанын чонар-даштың хуулгаан шевери Мижит-Доржу амгы шагның аныяктарыңа сагындырбышаан, эки чаңчылды хөөржүдүп болбазын чагып каан. (*Монгуш Кенин-Лопсан.*)

Сөс каттыжыышкыныңа болгаш домакка сөстөрнүң холбаазы дөрт хевирлиг: б а ш к а р ы л г а, х а м а а р ж ы л г а, к а т т ы ж ы л г а, т а а р ж ы л г а.

Чагырткан сөс (чүве ады азы чүве ады уткалыг хереглеттинген өске чугаа кезээ) хамаарыштыларының падежинден аңгы доора падежке (эдеринчилиг азы эдеринчи чокка) турар холбааны б а ш к а р ы л г а дээр. Чижээ: *сандайга олурар, сандай кырынга олурар, сандайны долгандыр кылаштаар.*

Чагырткан сөс хамаарыштыларының падежинде (кожумактыг азы кожумак чок), чугула сөс хамаарылга кожумактыг болур холбааны х а м а а р ж ы л г а дээр. Хамааржылга холбаазы ийи талалыг, удур-дедир холбаа болур. Чижээ: *мээң сорулгам, авазының оглу, аңның чыдыны, кудук суу, тоорук сайы.*

Чагырткан сөс чугула сөске чүгле утка талазы-биле (кандыг-даа кожумак азы эдеринчи чокка), туружун ёзугаар мурнундаазы соондаазыңа хамааржыр холбааны к а т т ы ж ы л г а дээр. Чижээ: *кызыл пөс, алдын шак, аяңныг номчуур, уткуштур кылаштаар, чиир чем, саар инек, эрткен чыл, доңган хол.*

Чагырткан болгаш чугула сөстөр кайызы-даа бир дөмей санда болгаш арында турар холбааны т а а р ж ы л г а дээр.

Чижээ: *Мен номчудум. Ол номчуду. Силер номчудуңар. Бис ажылчыннар бис.* Тааржылга домактың чугула кежигүннериниң — кол сөс биле сөглекчиниң аразыңга турар. Тааржылга база-ла ийи талалыг, удур-дедир холбаа болур.

Башкарылга, хамааржылга болгаш каттыжылга сестерниң сөс каттыжышкынынга-даа, домакка-даа холбаазының хевирлери болур, а тааржылга чүгле домак кежигүннерин — кол сөстү болгаш сөглекчини холбаштырар.

35. Номчуңар. Сөс каттыжышкыннарында сестерниң холбааларын адаңар. Чагырткан болгаш чугула сестерниң кандыг чугаа кезектеринден илереттингенин чугаалаңар.

Кудумчуну ширбиир, тоожу номчуур, ыяш олуртур, өөк илер, идик улдурар, хүнге дөгеленир, чаашкындан чаглактаныр, хөлегеге олурар, өөредилгеже чүткүл, балыктаары-биле чоруптар, иденкейлиг дээш шаңнадыр; мээң таныжым, сээң сумкаң, эжимниң чагаазы, силерниң школаңар, тулаа кужу, ай чырыы, бистиң сорулгавыс; чылыг хүн, ногаан шык, кызыл чечек, ыяш хүүрек, шой паш, эм оът, быжырган далган, кескен сиген, чанар куштар, мунар аът, эрте турар, өйүңде келир, өжегээр озалдаар, уткуй маңнаар.

36. Номчуңар. Башкарылга холбаалыг сөс каттыжышкыннарын ушта бижээш, чагырткан сестерниң чүнүң-биле илереттингенин чугаалаңар.

Сонуургаачалывыс аайлыг эвес, бар-ла чыткан хептерниң шуптузун шаанга киир тудуп, суйбап келген бис.

— Силерниң эккелген хептериңерни шупту магадап көрдүвүс, Айлаңмаа Дембилловна. Ынчаарга ол чораан хоорайыңарда кандыг-кандыг театрлар, музейлер, тураскаалдар бар боор чүве-дир? Оларның дугайында каш сөстен чугаалап берип көрүңерем — деп, бистиң мурнакчы саанчывыс Долума угбай дилээн.

— Бир эвес театр, музей, тураскаал көөр дээн болза, Кызылдан көрүп алырга ол-ла ышкажыл. Ында олар шупту бар-ла болгай. Мен болза ынаар саттынып алыр дээш чораан кижидир мен ийин. Чогум чүү деп хоорайларга чораанывысты сонуургап турарыңар аргажок болза, дараазында ужуражылгага мээң ашаамны чалап алыңар. Ол блокнотунда шуптузун бижип алган хире кижичүве. (*Василий Монгуш.*)

чугаалаар. Улугларга хүндүткелди, башкыларынга өөрүп чет-тиргенин, эш-өөр-биле найыралды, сеткилинге чоок кижиге ынакшылды чылыг сөс-биле илередиксээр бис. Ындыг тава-рылгаларда куттулуп кээр ырларның сөс-домаа чымчак, аян-хөөнү уян болгулаар ышкажыгай. (*Доржу Куулар.*)

40. Каттыжылга холбаалыг сөс каттыжыышкыннарын ажыглааш, бөлүк бүрүзүн домак кылдыр бижидер.

1) Дымырадыр чаар, ийи хүн, ак чаъс; 2) хөй хой, терең сиген, хүнзедир оыттаар; 3) удавас эгелээр, турисчи походтар, элээди уруглар; 4) шупту өөреникчилер, бижимел ажыл, эки күүседир.

О 41. Номчунар. Домактарның чугула кезигүннеринин аразында хол-баазын, оларның кандыг саннарда болгаш арыннарда турарын тодарадынар.

1. Сен инек кадарып көргөн сен бе? 2. Мен сени өөренири база эки кижиге ыйнаан кылдыр бодалдым. 3. Сен кызып өөренир сен, мен дузалаар мен. 4. Силер бистин кылып турар ажылывысты уламчылаар силер. 5. Бис ажылдаалы, силер өөрениңер. 6. Өөреникчилер класс-класс аайы-биле школаже шуужуп эгелээн. Олар Диизенмаа Диизмеевнадан астыгып калбазын кичээнгеш, ... шошкуй аарак кылаштажып орган-нар. (*Ондар Биче-оол.*)

□ 42. Домактарда сөстөрнүн аразында башкарылга, каттыжылга болгаш хамааржылга холбааларын айтыңар.

АЧАЗЫНЫҢ ЧАГЫЫ.

Шаанда архитектор Власовтуң ачазы, оглу элээди апарган-да, узун орукче аыткарып тура, мынчаар чагаан:

— Ужур таварышканда, чуртталганың иштинде сигенни-даа чиир апаар сен, суланы чигеш, киштээр хүлээлгени-даа күүседир апаар сен, Николай.

Ачазының чагыын Николай Власов, шынап-ла, чурттал-газының бүгү дургузунда сагып келген. Дайынга безин чогу-мна ооң ачизында ажырбайн дириг үнгөн хире. Дөртөн бир чылда чылча шаптырган партизан отрядының арткан кижиге-лери-биле каттай-хаара ону тулааже чыгап киришкен.

Бүдүн чартык ай ажыг үе иштинде Николай тулаага өөрү-биле кады олуруп келген: мөөгү, кат-чимис тып чип тургаш, ажырбайн барганнар. Ачазының сөстөрүн сактып кээрге-ле, ол сөстөр кадыг-бергени ажып эртеринге дузалап кээр болган. (*Фёдор Абрамов.*)

КАТАПТААШКЫН.

Сөс каттыжыышкынының сөстен ылгалы чүдел?

Сөс каттыжыышкыны кандыг сөстөрдөн тургузтунарыл? Чижектерин көргүзүңер.

Сөс каттыжыышкыны биле домактың аразында ылгалы чүдел?

Сөс каттыжыышкынының эге хевириниң дугайында чүңү чугаалап болур силер?

Сөс каттыжыышкынының тургузуунуң болгаш грамматиктиг утказының дугайында чүңү чугаалап болур силер?

Сөс каттыжыышкынында болгаш домакта сөстөрниң холбаазының кандыг хевирлери барыл?

43. Скобкаларны ажитпышаан, сөс каттыжыышкынарны чогуур падежтерге тургускаш, дүжүрүп бжиңер. Оларда чагырткан сөстөр чугула сөстөргө чүңү дузазы-биле хамаарышкан-дыр?

Үгер-терге деп чүл ол? Сөстүң боду база-ла улаан-булуң дээн ышкаш (моол дыл) үнген – инек-терге. Бир-тээ (бода мал) деңнеп турар болганда, улуг терге турган болбайн аан. Ийи дугуйлуг, чүгле (чудук сөөртүрү) таарыштырган. (*Кызыл-Эник Кудажы.*)

44. Номчуңар. Каттыжылга холбаалыг сөс каттыжыышкынарны айтыңар. Оларны чагырткан болгаш чугула сөстөри кандыг чугаа кезектеринден илереттингенил?

ЧЫЛДАК.

– Хүреш эгелээриниң мурнунда дыка-ла девидиң, оглум. Ол хиреде кижги ашпайн бардың аа? – деп, довураан кактанып кылаштап келген мөгеден ак баштыг ирей айтырган.

– Эмин эрттир үр девиир дээш, хамык күжүм үне берген болду ышкакжыл, кырган – деп, октадып алган оол харыылаан. (*Василий Монгуш.*)

ДОМАК.

7. Домактың тургузуу болгаш грамматиктиг утказы.

45. Номчуңар. Медээ, айтырыг болгаш кыйгырыг домактарын айтыңар. Алгы домактарының онза чүүлү чүдел? Оларны база сөзүглелден тывыңар.

Саида. Ийе, чанар бис, Сай. Адыр, бичии манавыт шүве. Чогаадымның эгезин бжиңип алың... «Өңүктерим аалыңга» деп адап алзымза, кандыг деп бодаар сен?

С ай з у у. Ажырбас-ажырбас. Дүргөн бижи че!.. Мен аас-биле чугаамны «Солун ажыл» деп адаар мен.

С а и д а. Словарьлыг сөстөривис бар але? Адырам... Хозар, тоотпалаар, ыдар, шагжалар, кажык, даалы. Мен ол сөстөрни база ажыглаар мен. Чогаадымга киир бижиир мен.

С ай з у у. Хойларның үскүлежири база дыка солун але, Саид? Хураганнарның дешкилежири база солун.

С а и д а. Ол дээрге чаш малдың деңгилдези дээр чорду. Азы тодуг-догаа өзүп семирири дээн уткалыг. (*Көк-оол Чамыяң.*)

Домак – синтаксистин кол кезээ. Домактың ооргазы чугула кежигүннерден азы оларның бирээзинден тургустунар.

Домактың ооргазы ооң грамматиктиг утказын илередир. Грамматиктиг утка сөглөкчи кылыг сөзүнүң наклонениезиниң утказы-биле холбашкан. Чижээ, *Уруглары ыражып тур. Ай ыңып олур* деп домактар амгы үеде херек кырында бооп турар кылдыныг дугайында дыңнадыг илередир. *Уруглары ыражып турган. Ай ыңып олурган* деп домактар эрткен үеде херек кырында болган кылдыныглар дугайында дыңнадыг илередир. «Шын» солунну чагыдып алыр силер бе? *Бо номну номчуур силер бе?* деп домактар келир үеде болур кылдыныглар дугайында айтырыг илередир. *Сугга эштиңер. Сугга эштип алган болзуңарза* деп домактар кылдыныгны боттандыраарының күзөнчин илередир.

Домак бүрүзү төнгөн интонациялыг (аялгалыг) болгаш уткалыг, тодаргайлаарга чугаалаан чүүлдүң бүдүн кезии болур ужурлуг.

Чугааның сорулгазының аайы-биле домактар медээ, айтырыг, кыйгырыг домактары болур. Олар медээ, айтырыг, кыйгырыгны дыңзыг аян-биле илереткенде, алгы домактары болур. Оон аңгыда чиңгине алгы домактары база бар: *Күжүрүмнү! Аа өршээзин! Ок халак!*

Грамматиктиг ооргаларының санын барымдаалап, домактарны бөдүүн (грамматиктиг ооргазы чаңгыс) болгаш нарын (грамматиктиг ооргазы ийи болгаш оон хөй) кылдыр чарар: *Школаны доозар өйүвүс келген. Алды ай төңүп турда, сөөлгү шылгалдалар дужааттынган.* (*Монгуш Көжелдей.*)

Бөдүүн домактарны грамматиктиг ооргазының тургузуун ёзугаар ийи чугула кежигүнгү (чугула кежи-

гүннериниң кайызы-даа бар) болгаш чаңгыс чугула кежигүннүг (чугула кежигүннериниң чүгле бирээзи бар) кылдыр бөлүктээр.

Чаңгыс чугула кежигүннүг-даа, ийи чугула кежигүннүг-даа бөдүүн домактар делгеренгей эвес (ийиги черге кежигүннери чок) болгаш делгеренгей (ийиги черге кежигүннери бар) кылдыр чарлыр.

46. Номчуңар. Домактарның сөглөкчилерин айтыңар. Оларның кылыг сөзүнүң кандыг наклонениези-биле илереттингенин чугаалаңар. Домактарның грамматиктиг уткаларын тодарадырын оралдажыңар.

Мен чүвениң ужурун ам-даа эки аайын тышпайн тур мен...

— Че, дүш. Чүнү боданып тур сен? Аът кырынга хонар сен бе? — деп, Херел арай дужааган хөөннүг чугаалай-дыр.

— Удуп-даа кайын удуй бээр деп мен, харын силерниң бо «аңнаашкыныңарның» ужурун черле билип чадап тур мен — деп дүжүп чыда, харыыладым.

— Сагыш човавайн көрүңер. Ол дээрге анаа-ла чүве-дир ийин — деп харыылааш, таакшылай берди оң. (*Салчак Токаны-биле.*)

47. Домактарның сөөлүңге турза чогуур бижик демдектерин салбышаан, дүжүрүп бижидер. Чугааның сорулгазының аайы-биле домактарның бөлүктөрүн айтыңар.

1. Бир-ле кежээ Эртине мынча деп айтырган: — Бөмбүрзек деп чүл ол 2. Бөмбүрзек дээрге бистиң чурттап турар черивисти ынча дээр 3. Ам дашкаар үнүп селгүүстээли 4. Демги каңнакчы соксай тыртып кааш, холун чайып кыйгырган: — Бээр келиңер, өңүктөр 5. Кырган-ачазы оглун бажыңынга эккелгеш, чугаалаан: — Көрдүң бе, оглум, ажылчын кижилер, оларның шевер холдары деп чүве ол ышкажыл. (*Хөвөңмей Ойдан-оол.*)

48. Номчуңар. Айтырыг домактарын айтыңар, оларга айтырыг утказы киирип турар сөстөрүн адаңар.

— Кандыг эртемге күзелдиг сен?

— Журналист болуксаар мен.

— Солун-сеткүүлдерге ажылдарыңар чырыттынып турган бе? Уруг бирде хүнче, бирде менче чиге көргөш, шала бүзүрөл чок үн-биле чугаалай-дыр:

— Аныяктар солунунга бир шүлүүм үнген, мындаа бирээни база чоруттум.

- Адыңны кым дээр ийик?
- Солаңгы.
- Солундан номчаан-дыр мен. «Эзим» деп шүлүк сээңии ийикпе?
- Ийе. (*Монгуш Доржу.*)

49. Номчуңар. Домактарның сөөлүндө чүгө кыйгырыг демдээн азы айтырыг болгаш кыйгырыг демдээн кады салганын тайылбырлаңар. Во кандыг домактар-дыр?

1. Чүктеп алган тооргумну дүжүрүп салып кааш, элээн-не көрүп тур мен: кыс тооргу болду, чаражын кандыг дээр! 2. Тооргу хини аажок үнелиг эм болур болгаш, өртээ медээжок чүве болгай, ынчап байыырым ол чоор бе?! 3. Ээ, дунмам, аъттың ажыглалдан үнүп, херекчок апаары талыгыр ырак болгай аан... Ийет, чычаанныгда база эки-ле чүве чораан! 4. – Машинамның суг кудар чериниң бөөшкүнү мында канчап чедип келгени ол?! – деп, борбак ыяш тудуп алган кайгап тур. 5. Элдеп-ле аайлыг таварылгалар тургулаар аа?! 6. Сыгыроктуг-биле канчаар (адыг) аалдаар боор ону, медээжок чүве чорбады бе! 7. Ам канчаар, хүн орайтаан-дыр, доң кыжын черге хонар эвес, чанаалам че! (*Монгуш Элчей-оол.*)

О 50. Номчуңар. Ийи чугула кежигүннүг болгаш чаңгыс чугула кежигүннүг домактарны айтыңар. Нарын домактарны тывыңар.

ЭРТЕНГИ КАРА МИРИ.

Бойдуста шимчээр, алгырар, ырлаар дириг амытан одунгалак, тааланчыг уйгу үези. Эжим мени мурнай одунгаш, аыш-чемни чылыда каапкан. Изиг шай, үстүг мүннү аартап алгаш, кара-куш ойнунга бүдүү чылбыртып чедип келдивис.

Ырак сыннардан ужуп келген куштар чалгыннарын хылатпышаан, “кок-кок, кок-кок” кылдыр эткилээш, ыяштар будуунга шалырт кылдыр хонуп турлар. Чеже куш келгенин, кайы ыяштарда хонгулап алганын сагышка бодап ор бис. Оюнга хонган куш та чеже чүве.

• Чырык имир. Тайга-сынның, эзим-арганың, бүгү бойдустуң оттуушкуну эгелээн. Ынаар-ла каът дөзүндө күртүлөр хүлүрткейничип, эзимниң кара торгазы кургаг сыраны кооладыр улдай берди. (*Арагачы Донгак.*)

ИЙИ ЧУГУЛА КЕЖИГҮННҮГ ДОМАКТАР.

8. Домактың чугула кежигүннери.

Кол сөс биле сөглекчинин
аразында тааржылга.

51. Номчунар. Бөдүүн домактарның чугула кежигүннерин айтыңар. Чугула кежигүннерни чүү деп адаар ийик? Оларның аразында кандыг холбаа барыл?

Белек сугже ээге бергеш, арнының хөөзүн чуй берген. Кезек болгаш, эжинге чугаалаан:

— Герка, сен бистиң сыырткыштарывысты көрдүң бе?

— Чок — деп, Герка харыылаан. — Хеме соонга олурарга, чүү-даа көзүлбес боор чорду.

— Мен көрдүм. Чемиштеп каан шыйлашкыннарывыс ам-даа дириг чорду. Даарта садка ажылдап каапкаш, сыырткыштарның чемижин солуп каар керек...

...Оруктуң ортузу безин четкелек чорда, оларны Тана сүрүп чедип келген.

Кызыжактың дүвүрээни-даа хөлчөк, чугаазы безин орта билдинмес:

— Дүгдө... Дүргеденер! Силерге чугаалаар дээш маңнап келдим... (Иван Кочеевичи-биле.)

Ийи чугула кежигүннүг домактың грамматиктиг ооргазы кол сөс биле сөглекчиден тургустунар.

Кол сөс дээрге адаарының падежинин кым? чүү? кымнар? чүлөр? чергелиг айтырыгларыңа харыылаттынар болгаш сөглекчи-биле холбашкан чугула кежигүн болур. Чижээ: *Ажыл-иш-даа хайнып эгелээн... Мен хөпээн сөөртүр болган мен.* (Кара-оол Маснык-оол.)

Сөглекчи дээрге чүнү кылып тур? канчап тур? кандыгыл? кымыл? чергелиг айтырыгларга харыылаттынар болгаш кол сөс-биле холбашкан чугула кежигүн болур. Чижээ: 1) *Долаана соңгаже (канчалган?) көргөн.* 2) *Өрээл ишти (кандыгыл?) шип-ле-шимээн.* 3) *Мээң харым ам (кажыл?) он сес.* (Елена Бады-Мөңге.)

Кол сөс биле сөглекчи кайызы-даа бир дөмей арынга болгаш бир дөмей санга турар. Чугула кежигүннернин

аразында ындыг холбааны тааржылга дээрин үстүндө айыткан бис. Чижээ: 1) *Силер ылап-ла алдын холдуг кижидир силер.* 2) *Мен коллекционер кижиден мен.* 3) *Сен база кайын-на кылаң өөренип чораан болдуң аан.* 4) *Хомудавайн көрүңер, силерни бис чалаваан болгай бис.* 5) *Суур эмнелгезиниң бузг ажылдакчылары бут кырынга хондулар.* (Кызыл-Эник Кудажы.)

Хөйүнүң санының үшкү арнынга сөглекчи хөйүнүң санының кожумаа чок туруп болур. Чижээ: *Чугле быжыг туруштуг кижилер аас-кежиктиг чурттап шыдаар.* (Кызыл-Эник Кудажы.)

52. Номчунар. Домактарның грамматиктиг ооргаларын айтыңар. Авторнуң сөстөрүнө хамаарышпас домактарның чугула кижигүңгөрүн ушта бижигер. Оларның (кол сөс биле сөглекчинин) аразында тааржылга холбаазы барын чүнүң-биле бадыткап болурул?

– Чоруур өй келген-дир, кайгалдар. Кым кайыже баарыл чээ? Бодум хуумда Белдир-Дагның дөзүңгө чедер мен. А сен кайыже баар сен, Чыргал?

– Мен-даа Кызыл-Хажыыже баар мен. Аңнап-даа өскөн, адып-даа чораан черим ол – дигеш, бырдаан дээр хуртун боозун суйбагылай-дыр. – Күжүрүң дээп турда, ана карак-ла болбазыкпе.

– Мен Достиг-Каытче барып көрейн – деп, Димит таваар чугаалааш, сиирленчек узун холдары-биле үш адар аңчы карабинин чоокшуладып олур.

База-ла мен хөөкүйнүң ат-сывым үнмеди. Аңчыларның бирде бирээзинче, бирде өскезинче, сартык ээрээн хаважык дег, чанныр чыгыы эдерти көргүлөп каап тур мен. (Монгуш Өлчөй-оол.)

53. Номчунар. 1-ги болгаш 2-ги арыннарда сөглекчилерни ушта бижээш, оларның чогуур кол сөстөр-биле бир дөмей арыннарда болгаш саннарда турарын көргүзүп турар кожумактарның азы сөстөрнүң адаан шыйыңар.

1. Мен Белогор шивээзи барайн дээш. 2. – Чугаалажыр хөлү эрткен – деп, мен ашакка чугааладым. – Мен чоруур ужурлуг мен... Ол акшаны мен сеңээ бээрим ол. Үш хонуктан мен эш келбейн барзымза... 3. Бис суурнуң чайгаар бүткен камгалалы чоогаларга келдивис. 4. – Сен чоп экииргей-дир сен? – деп, Белобородов удурланды. – Сен кээргел деп чүвени кайыын тып алдың? 5. Бис сени өглээш, сээң кудаңга найыр-лаай бис аан. (Александр Пушкин.)

54. Хөй сектер орнунга сөглекчилерниң арын кожумактарын азы арын көргүзүкчүлерин немевышаан, дүжүрүп бижиңер. Өске домактарда кол сестер биле сөглекчилерниң аразында тааржылга холбаазы канчаар илереттингенин тайылбырлаңар.

Бистер оолду уштуп эккелди... . Ол барыында-ла суг тырттынышкан. Бис ону чайгапкан... . Оон ол миннип келген. Оол дээрге чүгле миннип келгеш-ле, ыглапкан.

Почтачы сыырткышты көдүргөш:

— Сээң сыырткышың бо-дур. Чүге ыглаарың ол? Сени ам эрикте... . Хүннү көр даан! — дээн.

А оол:

— Ийе, харын, а мээң бөргүм кайыл?

Почтачы холун чайгаш:

— Карааң чажын чүге төп тур сен? Ол чокка-ла шупту бодуң өл-дүр сен. Бөрт чок-даа чеде берзиңзе, аваң өөрүүр. Бажыңыңче дүргөн маңнавыт!

А оол турза-ла турган.

— Че, сен ооң бөргүн тып бер, а мен чоруур ужурлуг... — дээш, почтачы чорупкан. (*Борис Житков.*)

9. Кол сөстүң илереттинери.

55. Баштактаныгыны номчуңар. Домактарның кол сестерин тывыңар. Олар кандыг чугаа кезектери-биле илереттинген болгаш кандыг падежте турар-дыр? Дорт чугаалыг домактарда авторнуң сестерин сайгарбаңар.

Мээң эжим Сыдам-оол дыка-ла сагынгыр кижги. Ооң оозу арнындан-на илдең.

— Бис чүге чаңгыс бодалганы иелээ кызып-кызып бодап олурар улус бис? — деп, Сыдам-оол айтырыг салды.

— Башкы онаалгага берди чоп — деп аайын тыппайн харыладым.

— Ону иелээ бодап оргаш чоор бис.

— Бирээвис бодап алыр. Өскевис бодавас бе? — деп, эжимниң чугаазының уун эки-ле билбейн, удур айтырдым.

— Бирээвис бодап каар. Өскевис дүжүрүп бижип алыр. Ол-ла-дыр. Харьызы демей-ле чаңгыс боор ийик чоп. (*Шаңгыр-оол Суваңны-биле.*)

Кол сөс кым? чүү? чергелиг айтырыгларга харылаттынмышаан, адаарының падежинде турар чүве ады-биле болгаш ат орну-биле, ол ышкаш чүве ады уткалыг херелеттинген демдек ады, сан ады болгаш причастие-биле илереттинер. Чижээ: 1) *Чодураалар бышкан.* 2) *Силер кайда ажылдап турар силер?* 3) *Бичии чалгаа (чүү?) улуг чалгаага чедер.* 4) *Баштай келгеннери (кымнар?) өөрүп манап турган.* 5) *Чээрби (чүү?) ондан ийи катап хөй.* Кол сөс кылдыр бирги домакта чүве ады, ийигизинде — ат орну, үшкүзүндө — демдек ады, дөрткүзүндө — причастие, бешкизинде — сан ады ажыглаттынган.

Чүве ады уткалыг херелеттинген (кол сөс азы өске-даа домак кежигүнү болур) демдек адынга азы причастиеге хөйүнүң санының база хамаарылга кожумактары немежип болур (*бичелери, бичези, өөренири, өөренирлери.*)

Сан ады кол сөс бооп чорда, аңаа хамаарылга кожумаа немежип болур: *Оолдарымның үжү школада өөренип турар.*

Кол сөс (өске-даа домак кежигүннери ышкаш) чүгле чаңгыс сөс-биле эвес, утка талазы-биле чардынмас сөс каттыжышкыны-биле илереттинип болур. Чижээ: *Үш аъттыг кижги чоруп олур. Бызаалыг инек кажая чанында тур. Хат чокта, сизген бажы шилчевес.*

56. Номчунар. Домактарның кол сөстерин тыпкаш, оларның кандыг чугаа кезектери-биле илереттингенин тодарадыңар.

Бөрү ыт төрелдиглерге хамааржыр. Ол кончуг кажар, угаанныг, дүн чоруктуг аң. Ооң кол чемижи — эът. Ооң мага-бодунуң узун дурту 160 сантиметр. Дириг деңзизи 60 килограмм чеде бээр.

Бо араатан аң шыргай арга-арыгларга, даглыг черлерге турумчуур. Кыс бөрү 4–10 чедир бөрзектерни май болгаш июнь айларда оолдаар. Дүгү кадыг көк, кара сорлуг. Бөрүнү аңнаары сезон чок. Бөрү сөөлгү үеде эвээжээн. Ынчангаш чамдык черлерде ону аңнаары хоруглуг. (*Найгын-оол Дамдынны-биле.*)

О 57. Номчунар. Домактарның чугула кежигүннерин тывыңар. Кол сөстер кайда чардынмас сөс каттыжышкыннары-биле, кайда чаңгыс сөстер-биле илереттингенил, тодарадыңар. Олар кандыг чугаа кезектеринге хамааржырыл?

Сиген кезер үе келген. А Одаң-оол ашак тудум-даа сиген кеспээн. Ферма эргелекчизи каш-даа чораан, ол дугайын

кадарчыга каш-даа чугаалаан. Ынчалза-даа демгизи шимчеш дивээн. Бир хүн колхоз даргазы биле Сүүр-оол акый иелээ келген. Олар ашакты кончуп шаанга киирген. А кырган ада-ның домаа биеэги-ле хевээр.

— Сиген кесчири — мээң хүлээлгем. Билир мен, демим чок кижидир мен, даргалар. Бо хойну кым кадарар деп? Ышкындырза канчаар, кым харыылаарыл? (*Салим Сурцун-оолдуу-биле.*)

58. Үлегер домактарны дүжүрүп бижирер. Кол сөстөрнүн адаан чаңгыс шыйыг-биле, сөглөкчилернүн адаан ийи шыйыг-биле шыйыңар. Кол сөстөрнүн кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин кырынга допчулап демдеглеңер. Кандыг домактарда кол сөстөр утка талазы-биле чардынмас сөс каттыжышкыннарындан тургустунган-дыр?

1. Кырган аът орук часпас. 2. Дилги кудуруу-биле ыт мегелээр. 3. Шын күчүлүг. 4. Ядыны бай кээргевес. 5. Мурнаанын соңнайгызы эдерер. 6. Хөөрөм чорук көвүк ышкаш. 7. Бардам бак. 8. Өжээнниг өггө хонмас. 9. Өөрөнмээн аът хоюган. 10. Далашкан күске сүтке дүжер.

59. Хөй сектер орнунга утказы тааржыр сөглөкчилерден немевипшаан, дүжүрүп бижирер. Кол сөстөрнүн адаан шыйбышаан, кандыг чугаа кезектери-биле илереттингенин кырынга хурааңгайлап демдеглеңер.

1. Хөйү эвээжинге 2. Кым-даа ажил-ишке, өөредилгеге 3. Сеткилдин бичези 4. Үжен беш чедиге 5. Харның улуу курлак 6. Бистин ийивис бөгүн конкурска 7. Оруктан ырак эвесте хой 8. Арыг-шеверни сагыгыры кадыкшылга 9. Маргылдаага тиилээннер даарта район төвү

4 Кирип болур сөстөр: мурнакчы болуксаар, эки, чагыртыр, четтинер, киржир, чедип турар, чоруур, ажыктыг, ояттай чораан.

60. Чардынмас сөс каттыжышкыннарын кол сөстөр кылгаш, домактардан чогаадыңар.

Тыва Республика, Ада-чурттуң Улуг дайыны, харыысалгалыг редактор, дыштанылга бажыңы, анайлыг өшкү.

61. Карартыр парлаан сөс каттыжышкыннарын хөйүнү санында причастииелер-биле солувушаан, дүжүрүп бижирер. Ол причастииелер домактарда кандыг кежигүн бооп чоруур-дур?

Үлегери: *Хуралга олурушкан кижилер мээң саналымны деткээн. — Хуралга олурушканнар мээң саналымны деткээн.*

1. Маргылдаага тиилээн кижилер шаңналдар алган. 2. Озалдаан кижилер шииниң эгезин көрбөөннер. 3. Школаны мурнуку чылдарда дооскан кижилер бөгүн ужуражылга эрттирер. 4. Бөлгүмгө киржир кижилер дүште класска чыгыр ужурлуг.

10. Кол сөстүң көргүзүкчүлери.

62. Номчунар. Карартыр парлаан болза, дээрге деп сөстөр домактарның кандыг кежигүннериниң соонда турарын тодарадыңар. Ол сөстөр (силер бодаарыңарга) чүгө хереглеттинген-дир?

Тыва дээрге бедик-бедик дагларның, делгем-делгем ховуларның, шапкын-шапкын хемнерниң чурту. Олар дыка хөй, оларны санап, бижип четпес-тир.

Республиканың өзүп, сайзырап турар найысылалы Кызыл хоорай болза Каа-Хем биле Бий-Хемниң белдиринде турар. Шак оон бистиң Улуг-Хем эгелээр...

Тыва болза мээң төрөөн республикам! Сен болза кайгамчык чараш болгаш аныяк апарган чыдар-дыр сен...

Кижилер дээрге Тываның чоргааралы, ооң чаражы. Келир үези бооп турар. *(Олег Саган-оолдуу-биле.)*

Кол сөстүң сөөлүңгө болза, дээрге деп дузалал сөстөр туруп болур. Оларны кол сөстүң көргүзүкчүлери дээр. Чижээ: *Чолдак-Аңчы дээрге ооң чогуу ады эвес. (Эдуард Донгак.) Ол кавыда ыяш дээрге янзы-бүрү. (Салим Суруң-оол.) 2 демдек болза бажында мээ чок, арнында карак чок, мелегейниң мелегейи амытан чүве-дир. (Салим Суруң-оол.)*

Кол сөстүң көргүзүкчүзү кол сөстүң сөглекчи-биле холбаазын айытпышаан, кол сөстүң утказын онзалап күштелдирер. Ынчангаш ол чугаага ховар хереглеттинер, чүгө дээрге, бирээде, кол сөстүң утказын үргүлчү онзалап демделээри албан эвес, ийиде, кол сөстүң көргүзүкчүзүн үргүлчү хереглээр болза, чугаа чевен аянынг апаар. Кол сөстүң көргүзүкчүзүнүң соонга биче сек салбас.

63. Номчунар. Кол сөстүң көргүзүкчүлерин айтыңар.

Улуг-Чайлаг үш хемниң баштажы берген оргулаажында. Ол болза чалгыяк хевирлиг, шала ийленчек, олбук ышкаш ногаан шык...

...Шаанда, араттар хуу ажылдыг турар үеде, аңаа элээн каш өглер, дистинчипкен кастар дег, кожа-кожа хонгулаптар турган, а колхозташкан соонда чаңгыс-ла өг аңаа чайлаар апарган. Ол болза Одаң-оол ашак. Аңаа ол бүгү назынында хой кадарып өскен. Ол ам-даа кадарчы, ооң холунда колхозтун хөреңгизи — хей хой.

Бо чайын ол база-ла чайлаанда кээп хонуп алган. Ашак болза дөшпер өле аъттыг. Оозун мунупкаш, чайлагның ыңды-бетинде кадар оъттуг калбак ийлерже, сайгырак дег каътташ-как каъттарже хоюн сүрүп алгаш, хуннүң-не кадарып чоруу-тар. (*Салим Сүрүң-оол.*)

64. Аяңныг номчуңар. Кол сөстүң көргүзүкчүзүн айтыңар. Бо шүлүк-те кол сөстүң көргүзүкчүзүңге омоним болур сөс хевирин тывыңар.

ТАЙМИРА.

Тайбың дээрге аас-кежик.
Мир дээрге найырал ол.
Далай, диптер, черге, дээрге
Биске чүгле тайбың эргим.

Тайбың биле Мир деп сөс —
Бүгү чоннун күзели ол.
Тайбың биле Мир дээрге
Бөмбүрзекте маадырлар-дыр.

Ынчангаштың уруувусту —
Ынаныштың кызыл чечээ —
Тайбың чарлаан даңгына дээш
Таймира деп адаар-дыр бис.

Леонид Чадамба

О 65. Номчуңар. Болза деп сөс кайда даар наклонение хевиринде турар дузалал кылыг сөзү (холбакчы), кайда кол сөстүң көргүзүкчүзү бооп чоруурун тодарадыңар.

I. Өске кижиге болза, ылаңгыя аңчы эвес кижиге болза, ооң чугаазындан чүнү-даа кайын биле аар. Ынчалза-даа кырган адазы билип апкан.

— Эр хей-дир сен, оглум... Чаш эзирикти дилги тудуп чиир деп чораан-дыр. Дилги сени көрүп кааш, дезипкен-дир... Кызыл аң болза эзириктиң иези-дир, элик аан. (*Салим Сүрүң-оол.*)

II. Ыяш, дазылы чок болза, кургап каар. Кижиге, төлү чок болза, чурту карарар. Эзир, чалгыны чок болза, сек болур. Дээр, сылдыс чок болза, дүңге алзыптар. Бо болза бурун улустуң чугаазы-дыр. (*Монгуш Кенин-Лопсан.*)

11. Сөглекчиниң илереттинери.

66. Номчунар. Ийи чугула кежигүннүг домактарны айтынар. Оларның сөглекчилери кандыг айтырыгларга харыылаттынарын болгаш кандыг чугаа кезектери-биле илереттингенин тодарадынар.

Мен хоорайда чурттап турар мен. Бистин бажыңывыстан ырак эвесте дыштанылга парыгы бар. Улуг-даа, бичии-даа кижилер аңаа селгүүстээринге кончуг ынак. Чылдың кайы-даа үелеринде ында улус үзүлбес. Чайын кижиниң хөйүн канчаар боор! Уруглар ойнаарыңга таарыштыр кылып каан кандыг-даа чүүлдер бар. Хемелексээр болзуңза, хемени база берип турар. Чүгле бичии уругларга чөпшээревес. Улуг улус-биле кады чоруур болза, ам бээр. Хемелээр черни оларга тускайлап каан.

Чайын уругларның эң ынак чери – эштир чер-ле болгай. Ону база уругларга таарыштыр кылып каан. Долгандыр көөрге, чараш-даа! Кыдыында элезин төп каан. Эштип-эштип алгаш, аңаа дөгеленип чыдар сен. (Елена Бады-Мөңге.)

Сөглекчи кылдыр янзы-бүрү чугаа кезектери хереглеттинер.

1. Кылыг сөзү, оң наклонение хевирлери. Чижээ: *Бис оңгарның мырыңай кыдыынче (к а н ч а л д ы в ы с ?) союп чедип келдивис. Караңгы тамыдан эгиштээн тыныш болгаш хцүректің дунук даажы (к а н ч а л г а н ?) дыңналган. (Нодар Думбадзе.)*

2. Чүве ады. Чижээ: *Мен база (к ы м м е н ?) кадарчы кижин мен. (Кызыл-Эник Кудажы.) Арат чоннун чоргаар кижин аныяк чаш (к ы м д а л ?) салгакчыда. (Степан Сарыг-оол.)*

3. Демдек ады. Чижээ: *Астың кудуруунун бажы (к а н д ы г ы л ?) кара. Оң кежи (к а н д ы г ы л ?) цнелиг. Хоп хорандан (к а н д ы г ы л ?) хоралыг. Бо чылын тоорук (к а й ы х и р е л ?) эвээш. Бо хөлде балык (к а й ы х и р е л ?) көвей.*

4. А т о р н у. Чижээ: *Авалар черле (к а н д ы г ы л ?) ындыг. (Екатерина Танова.) Бистин школавыс (к а й ы л ?) бо.*

5. С а н а д ы. Чижээ: *Бак кижиниң чоруу баарда-кээрде (к а ж ы л ?) дөрт. (Үлегер домак.)*

6. Н а р е ч и е. Чижээ: *Дой-довурак биле даг-дүгү холуп тургаш, тудуп каан малгаш суугунун изии (к а й ы х и р е л ?) аажок. (Екатерина Танова.)*

7. Б а р, ч о к д е п с е с т е р. Чижээ: *Школавыс баарында ногаан чараш сесерлик бар. (Леонид Чадамба.) Каң-оол боду чогул. (Хөвөңмей Ойдан-оол.)*

67. Дүжүрүп бжиңер. Сөглекчиниң кандыг чугаа кезектери-биле илереттингенин айтыңар. Сөглекчи кылыг сөстөрүниң наклонениелерин кырынга хурааңгайлап демдеглеңер, оларның грамматиктиг утказын аас-биле тайылбырлаңар.

— Эх, Кара! Сен таптыг билип ал. Мен ышкаш мындыг, бойдуска хумагалыг бол. Бо тоорук сайын мен сайлаар дээш эвес, а бо Хемчик унунга тарып өстүрер дээш эккелдим. Көр даан, бо арыгда чүгле тал, терек, чыжыргана үнүп турар-дыр. А пөш чок ышкажыл. Маңаа бо тоорук сайын тарып каар бис. Оон пөшчүгөштер өзүп үнүп кээр. Кажан-бир шагда улус бистиң олуртуп каан пөштеривистиң тооруун чиир апаар. Харын сээң-даа ажы-төлүң бо арыгның пөштеринден тооруктаар чадавас деп бил, Кара. Кижидээрге бойдустуң төлү ышкажыл. Төрөөн черивис бисти азырап, чөмгөрип турар. *(Куулар Аракчаа.)*

68. Номчуңар. Ийи чугула кезигүннерлиг домактарның сөглекчилерин айтыңар. Ол сөглекчилерниң кайылары утка талазы-биле чардынмас сөстөр каттыжышкыннарындан тургустунганыл?

Диинчилер тайгага келгеле, элээн апарганнар. Олча-омаа-даа шымбай. Седипей чамдыкта бир хүнде чээрби чедир олчалыг чанып келир. А хоочун аңчызы шоолуг чер албас.

Күстүң адак айы ортан четкен. Чола-Тайгазы кышкы хевин бүрүн кедиккен. Тайганың чүгле сүүр-сүүр биеңнери карарып көстүр. Чодур пөштер, шивилерниң будуктары харны угбайн, черже эглип бадып келгилээн. Ону көөрге, шиштейтир бөлүп каан хөпээн-даа сагышка кирер. Ыяш бажында тоорук, чочагай чөмнээн диинниң көскүзү медээжок. Кайы ырактан бөрт дег карарып көстүр. Хар кырында истиң тодазы саазында чуруп каан чүве-биле дөмей. *(Эдуард Донгак.)*

69. Турза чогуур биче сектерни болгаш дефис демдектерни салбышаан, дүжүрүп бжиңер. Ийи чугула кезигүннерлиг домактарның кол сөстөрүниң болгаш сөглекчилериниң адаан ниити чурум ёзугаар шыйыңар.

Чылбак ол кезээ эштери биле чугаалашканы ёзугаар эрте удуп чыдып алган. Ынчалза даа уйгузу келбээн. Ол дүн ортузу чедир ле аңдарлып дүндерлип даарта даң бажында бир ле дугаар куштаар дээш чоруптарын бодап чыткан. Ол чазын куштуң элбээ даа кончуг... Шынаа шыктарда хөлчүк хөөлбектерде аңгыр кас өдүректер янзы бүрү үннери биле эткилээн оолдаар уяларын туткулаан хөглүг деп чүвези аажок.

Өг дүндүүндөн Чеди-Хаанның башкы сылдыстары чырып чивеңейнип тургулаан... Октаргай дүвүндөн хереп алган Чеди-Хаанче кайгавышпаан янзы-бүрү бодал бодал чыда Чылбак удуй берген. (*Екатерина Танованы-биле.*)

70. Хей сектер орнунга тааржыр сөглекчилерден немеп биживышпаан, дүжүрүп бжиңер. Сөглекчилерниң харыылаар айтырыгларын болгаш кандыг чугаа кезектеринден илереттингенин тодарадыңар.

Мен чедиги класста Мээң харым Мээң эң ынак эртемим – Ону өөренирге солуну Ол эртемни биске Делгер Сонамович

О 71. Дараазында ат оруннарын сөглекчилер кылгаш, домактардан чогаадып бжиңер.

Мээңи, бистиңи, сээңи, силерниңи, ооңуу, оларны.

12. Кылыг сөстүг бөдүүн болгаш составтыг сөглекчилер.

72. Номчуңар. Домактарда кылыг сөзү-биле илереттинген сөглекчилерни айтыңар. Оларның кайылары чаңгыс дөс-биле, кайылары ийи болгаш оон хей дөстөр-биле илереттингенин тодарадыңар.

– Малдырган деп чүл ол?

– Үнүш-тур. Сывы аажок чоон болгаш ишти хос. Адыг ону кончуг чиир. Бригадир дуранын менче сунду. Айт шимчээрге, дуранның көрдүнмези кончуг – өске-өске черлер азы ажык көк дээр көстүгүлээр. Элээн дилеп тура, ам-на тып алдым.

Үш адыг болган. Бирээзи шөйбек кара апарган чыдыр. Ол холдарын караңадып, андаштанып чыткан ышкаш көзүлдү. Өске ийизи чиктии аажок кылдыр шавыжаңнадыр кылаштажып турлар.

– Хөлүн эрттир хөйүнү үңгүп алгаш, хырнын ууштап чыдарлары ол-дур – деп, Самбуевич тайылбырлады.

Тайгаже ханылаан тудум-на, бо дүне хонган черивистен дараазында хонар черивис улам соок, улам-на коргунчуг бооп, хуулуп бар-ла чораан. (*Монгуш Эрген.*)

Кылыг сөзүнүң чаңгыс дөзү-биле илереттинген сөглекчичини кылыг сөстүг бөдүүн сөглекчи дээр. Чижээ: *Дуруяаларның алгызы ынаар шынаа кыдыындан кыңгырадыр дыңналган. (Хөвөңмей Ойдан-оол.)* Кылыг сөстүг бөдүүн сөглекчи колдуунда эрткен азы келир үеге турар.

Нарын (*ойнаар-хөглээр, чылар-чылбас, чык дээр, дам баар чергелиг*) кылыг сөстери-биле илереттинген сөглекчилерни база бөдүүн сөглекчилер деп санаар, чүгө дээрге оларның дөстери, бөдүүн сөглекчилерде ышкаш, чаңгыс ниити утканы илередир. Чижээ: *Орай ажылдап эгелээш, бөгүн чер албадывыс. Сен саат дайнааш, тодар-ханар сен бе?* Баштайгы домакта *чер албадывыс* деп сөглекчи «эвээшти кылдывыс» деп ниити утканы, ийиги домакта *тодар-ханар сен бе* деп сөглекчи «тодуг апаар» деп ниити утканы илередип турар.

Составтыг кылыг сөстери-биле илереттинген сөглекчилерни кылыг сөстүг составтыг сөглекчилер дээр. Составтыг кылыг сөзүнүң баштайгы дөзү сөстүң лексиктиг утказын (кылдыныгының бодун) илередир, ынчангаш ону кол кылыг сөзү дээр, өске арткан дөзү немелде (грамматиктиг) утканы илередир, ынчангаш ону дузалал кылыг сөзү дээр. Мону 6 класска өөрөнгөн бис. Чижээ: *Ынчап турувуста хоювус көстүп келди. (Елена Бады-Мөңгө.)* Мында *көстүп келди* деп составтыг сөглекчинин лексиктиг утказын *көстүп* деп кылыг сөзү (деепричастие), а грамматиктиг утказын (кылдыныгының төнгенин, эрткен үени, чаңгыстың санының үшкү арны болурун) *келди* деп кылыг сөзү илередир. *Өг-булениң херээжен ээзи Сарыглар Севилбаа совхоз конторазын аштап турар.* Во домакта *аштап турар* деп составтыг сөглекчинин лексиктиг утказын *аштап* деп кезээ, грамматиктиг утказын *турар* деп дузалал кылыг сөзү илередир.

73. Кылыг сөстүг бөдүүн болгаш составтыг сөглекчилерни тыпкаш, ушта бижидер. Кылыг сөстүг составтыг сөглекчилерниң каш дестен тургустунганын айтыңар.

Ийи ховунуң белдиринде кыштагга имир дүшкен. Юра хоюн чылыг кажжаже киирип каан. Тайга бажында хоолаан хаттың даажы дыңналган. Дээрде булуттар далажы аажок соңгу тайга бажындан мурнуу чүкче көжүп турган...

Дуу-ла хемде совхоз төвүнүң оттары чайынналган. Машина, трактор даажы дыңналган. Аныяк кижиниң карааның

көскүзү дуран-биле демей-ле. Кулаа дыңнангыр. Бедиктен хамык чүве адышта дег көстүр. Кадарчының Чүрек дээр ыды ээзиниң чаныңга олуруп алган. Хой кадарып турда, багай-согай кадарчыдан дээрэ ыт. Ону улуг каты ашак Ак-Довурак-тан садып эккеп берген. (*Седен Хертектии-биле.*)

74. Дүжүрүп бижинер. Кылыг сөстүг бөдүүн болгаш составтыг сөглөкчилерде оларның лексиктиг болгаш грамматиктиг уткаларының канчаар илереттинерин кырынга допчулап демдеглеңер.

Шак-даа келген. Отрядтар үнүп эгелээн. Күжүр Опай улузун командылааш, ажылдап кирипкен. Кезек оолдар олуртгур ыяштар алыр дээш арыг кирген. Оңгар каскан оолдарның чүгле хүүректери кылаңнаар. Уруглар кара хөрзүн дажып, чымчаглаан, оңгар довураа тыртып бурунайнып-ла турганнар. (*Көк-оол Чамыяң.*)

О 75. Номчуңар. Кылыг сөстүг бөдүүн сөглөкчилерниң үезин айтыңар.

Шаңгыр-оол диңчигежин кежээге чедир эдерген. Оозу кезек шивилиг аргадан бичии-даа ыраваан. Чүге дизе ээзиниң кадырып каан мөөгүлери ам-даа төнмээн. Оон ыңай шиви чочагайы база чемиштиг. Ол бичии хырнын бортап алгаш, ыяштар бажын дамчып ыңай болган. Хар шыпкан будуктап дамчыырга, бичии-даа ожук дүшпөс болурга, Шаңгыр-оол дыка-ла магадаан. (*Эдуард Донгак.*)

76. Бердинген составтыг кылыг сөстөрүниң кол болгаш дузалал кезектеринге лексиктиг болгаш грамматиктиг уткаларының илереттинерин барымдаалап, оларны дараазында бөлүктөргө хамаарыштырып ушта бижинер.

- 1) Кылдыныг — ооң эгелээри:
- 2) Кылдыныг — ооң төнер уткалыгы:
- 3) Кылдыныг — ооң чугаалап турар кижиге ажыктыг кылдыр боттаныры:
- 4) Кылдыныг — ооң өске кижиге ажыктыг кылдыр боттаныры:

Бижип эгелээр, бижип каар, бижип бээр, бижий бээр, бижип алыр, бижип кириптер; номчуп эгелээр, номчуп каар, номчуп бээр, номчуй бээр, номчуп алыр, номчуп кириптер; чуруп эгелээр, чуруп каар, чуруп бээр, чуруй бээр, чуруп алыр, чуруп кириптер; даарап эгелээр, даарап каар, даарап бээр, даарай бээр, даарап алыр, даарап кириптер.

Белүк бүрүзүңге бир-бир домактан чогаадып бижигер, оларның сөглекчилери кылдыр сөс каттыжыышкыннарының бирээзин эрткен үеге турар кылдыр хереглеңер.

13. Ат сөстүг составтыг сөглекчилер.

77. Дугаар бүрүзүңде домактарның сөглекчилери кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин, оларның бот-боттарындан ылгалын тодарадыңар. Ол ылгал чүнүң-биле тайылбырлаттыңарыл?

1. Серен – эки бызаңчы. Шаанда ооң адазы база бызаңчы чораан. Кедизи барып Серенниң оглу база бызаңчы болур.
2. Ам хемде суг чылыг. Эртен суг соок турган. Кежээ орайтадыр ол база катап соок апаар.

Кылыг сөзүңден өске чугаа кезектери-биле илереттинген сөглекчилер ат сөстүг сөглекчилер болур. Ат сөстүг сөглекчилер келир болгаш эрткен үеге ат сөстүг (кол) база дузалал деп ийи кезектен тургустунар. Ынчангаш оларны ат сөстүг составтыг сөглекчилер деп адаар. Ол сөглекчилерниң дузалал кезээн холбакчы деп адаар.

Ат сөстүг составтыг сөглекчиниң ат сөстүг кезээ кол (лексиктиг) утканы илередир, а дузалал кезээ (холбакчы) немелде (грамматиктиг) утканы (үе, наклонение, сан, арынны) илередир. Чижээ: *Хензигбей өзе бергеш, маадыр болур.* (Александр Темир.) Мында сөглекчиниң ат сөстүг кезээ *маадыр* деп демдек ады-биле илереттинген болгаш *Хензигбей* деп кол сөстү тайылбырлап, ооң шынарын көргүзүп турар; а *болур* деп холбакчызы болушкун наклонениезиниң келир үезин айтып турар.

Ат сөстүг составтыг сөглекчиниң ат сөстүг кезээ чүве ады, демдек ады, ат орну, сан ады, наречие, чүве ады уткалыг хереглеттинген причастие, *бар, чок* деп сөстөр-биле илереттинер.

Ат сөстүг составтыг сөглекчиниң холбакчызы кылдыр *болур, апаар, турар, чоруур* чергелиг кылыг сөстери хереглеттинер.

Ат сөстүг сөглекчи амгы үеге холбакчы чок, чүгле чаңгыс ат сөзүңден тургустунган болур, ынчалза-даа ону ат сөстүг составтыг сөглекчи деп санаар. Чижээ: *Кулакпай – аңчы. Бажың ишти шип-шимээн.* (Александр Темир.) *Өөрээним-даа хөлчок.* (Салчак Тока.) *Вася Ондар – база солун аныктарның бирээзи.* (Олег Саган-оол.)

✓ 78. Номчунар. Ат сөстүг сөглөкчилерни айтыңар. Ат сөстүг составтыг сөглөкчилерниң үезинден хамаарыштыр тургузуунуң онза чүүлүн тайылбырлаңар.

ПӨШ – ҮНЕЛИГ БЯШ.

Бистиң тайгаларывыста өске ыяштар-биле кады оңмас ногаан бүрүлүг пөш үнүп турар. Пөш арга-эзимнерниң ыяштарындан ылгалдыг. Ооң уну хөнү. Бүрүлери кара-ногаан инеленчек. Пөштүг арга-эзимнерде амыдырап чоруур аңнар, куштар пөш тооруун чем кылдыр чиир. Пөштүң эң-не үнелиг чүүлү болза ооң тооруу. Калория талазы-биле тоорукка деңнешки дег чемиш чок. Пөш тооруун конфета кылырынга ажыглаар. Пөш тооруунуң үрүңү эң эки шынардыг. Нерви системазын оожуктурар витаминнер ында элбек. Кижиниң организмининг өзүлдезинге дузалыг болгаш өкпе аарыын эмнээр бүдүмелдер тоорукта хей. Пөш тооруунуң үскүрү 60 – 80 хуу... Тайгаларда пөштү кезип узуткавайн, камгалап хумагалаары – кижги бүрүзүнүң херээ. (Комбу Кызыл-оолдуу-биле.)

79. Дүжүрүп бжиңер. Ат сөстүг составтыг сөглөкчилерниң адаан шыйгаш, оларның кандыг-кандыг чугаа кезектеринден илереттингенин кырынга демдеглеп айтыңар. Холбакчының кырынга (x) деп демдеглеңер.

1. Арыгның үстүү талазында хек эдип турган. Ооң үнү хөлчөк тааланчыг. 2. Элбек-оол Дирчиновичиниң өөрээни ооң хүлүмзүрээн арын-шырайындан илдең болган... Бажы дээрге көк өшкү. 3. Элбек-оол дээрге ажылга бажы каткан амытандыр. Билбейн барган чүвөнни оон харын эки айтырып ап тур. Настык дарга база баштыг. 4. Өрээл ишти шыпшың апарган. 5. Кырган-ачам кызыл партизан чораан кижги. 6. Частың башкы айының сөөлгү хүннери турган. 7. Майның баштайгы чылыг болгаш хүннээрэк хүннериниң бирээзи турган. (Хөвөн-мей Ойдан-оол.)

80. Номчунар. Ат сөстүг составтыг сөглөкчилерни айтыңар. Амгы үеде турар сөглөкчилерни баштай келир үеге, ооң соонда эрткен үеге өскерткеш, кандыг холбакчылар хереглеттинерин чугаалаңар. Амгы үеде ат сөстүг составтыг сөглөкчилерниң онза чүүлүн айтыңар.

Таңды Өвүрү. Эрин-оол ашактың чайлаа Ак-Кара-Сугга чүве. Ак-Кара-Суг. Ол чайлагның ады арай чиктиг-дир бе? Бирээде «Ак», ийиде «Кара». Мырай-ла дүүшпес: ийи өңнүг суглар каттышкаш, Ак-Кара-Суг апарган ышкаш аан, уруглар! Шынында, суг ийи өңнүг эвес. Ам ужурун тываалыңар че:

«ак» дээрге сугнуц өнү эвес, а ол сугнуц үнген чери-дир. Ыяш, эзим чок, анаа ак, ажык ховужукту куду баткан суг-дур ийин. А суг, шынап-ла – кончуг арыг кара суг. Ол ийи катай адаттынгаш, чер ады болуп, Ак-Кара-Суг болган. Тывада ындыг аттыг суглар болгаш Ак-Хем аттыг хемнер-даа хөй бар... (*Степан Сарыг-оол.*)

О 81. Сөс каттыжыышкыннарын ат сөстүг составтыг сөглөкчилерлиг домактар кылдыр өскерттип бижирер.

У л е г е р и. *Аажок аяс хүн. Хүн аажок аяс. Хүннүң аязы аажок.*

Бо кончуг солун ном, өңү мындыг тон, алды харлыг оол, крыша чок бажың, кедээ шатта хойлар.

О 82. Бердинген сөстөрни болгаш каттыжыышкыннарын ат сөстүг составтыг сөглөкчилер кылгаш, үш-үш домактан чогаадыңар.

1) Дарган, дарган чораан, дарган болур; 2) күштүг, күштүг апаар, күштүг апарган.

14. Кол сөс биле сөглөкчинин аразыңга тире.

83. Номчуңар. Домактарның кол сөстөрүн болгаш сөглөкчилерин тывыңар, оларның кандыг чугаа кезектери-биле илереттингенин тодарадыңар.

1. Лидия Владимировна дээрге бодунуң башкылаар ажылыңга болгаш хөй-ниитиниң ажылыңга онза идепкейлиг башкы. 2. Кара-оол Чавыдактың звеносу тиилекчи болган. 3. Адазы – ядыы арат. (*Салчак Тока.*)

Үшкү домакта кол сөс биле сөглөкчинин аразыңда чүге тире салганың? Баштайгы ийи домактың кол сөстери биле сөглөкчилериниң аразыңга чүге тире салбазыл?

Чугула кезигүннери иелээ адаарының падежинде чүве ады-биле илереттинген домакка кол сөстүң сөөлүңге *дээрге*, болза деп көргүзүкчүлөр болгаш сөглөкчинин соонга холбакчы чок болза, кол сөс биле сөглөкчинин аразыңга тире салыр. Чижээ: *Айыыр дарган – Черби унунда тайга ишти суурнуң эң-не кырган чурттакчызы.* (*Александр Темир.*)

Т а й ы л ы р: Кол сөс азы сөглөкчи чүве ады уткалыг хереглеттинген өске чугаа кезээ-биле илереттингенде, оларның аразыңга база тире салыр. Чижээ: *Фермада он чеди кижиниң чедизи – хоочуннар. Мээң күзелим – эки өөренир.*

84. Номчуңар. Кол сөзү биле сөглөкчизиниң аразынга тире салыр домак бүрүзүн ушта бижиң алыңар.

– Бо хөл дугайын биске чугаалап берип көрүңерем, ирем – дижиң, уруглар оон дилээн.

Ире чажам дивээн.

– Тожуда хөлдөр-ле хөй. Тожу хөл – оларның эң улуу. Бистиң районувусту бо хөлдүң ады-биле Тожу дээр... Шаг шаанда бо хөлге бир черден ивилик аал көжүп кээп хонуп алган чүве-дир. Бир эртен улус көөрге, хөлде тош деп улуг аң эштип турган. Бо хөлдүң ээзи ол-дур дээш, улус аңаа чүдүп, тейлеп эгелээн. Оон бээр-ле хөлдү Тош деп адай берген. Чорза-чорза Тожу хөл дээр апарган. Ынчангаш бо районну Тожу деп адаан чүве-дир. Бо хөлдүң алыс ады – Азас эвес, Тожу. Азас дээрге бо хөлче кире аккан тайга хеми-дир. Шаг шаанда ивилик улус элдептиг ас көрүп каан чүве-дир. Оон ол асты «аза ас» дижи берген. «Аза», «ас» деп ийи сөс катгышкан, Азас болган. Ынчангаш бо хемни Азас дээн чүве-дир. (*Леонид Чадамба.*)

85. Турза чогуур черлеринге тире демдекти салбышаан, дүжүрүп бижиңер. Ол демдекти чүге салганыңарны тайылбырлаңар. Бүгү ат сөстүг составтыг сөглөкчилерни айтыңар.

Киш күзен төрөлдиглерниң отрядынга хамааржыр араатан аңчыгаш. Оң кежи үнелиг. Киштиң мага-бодунуң узуну 58 сантиметр. Ол кара сорлуг дүктүг. Кудуруу хоюг селбер. Киштиң дириг деңзизи 2 килограмм чеде бээр.

Чайгы үеде киштиң кежиниң дүгү аажок кадыг. Октябрь айдан эгелеп кежи хоюг, кара-хүрең сорлуг, торгуланчак болу бээр.

Киш ыяш коңгулунга, хорумнуг черлерге өзүп, төрүп, чурттаар аңчыгаш. Кишти чүгле чөпшээрел-биле аңнаар. (*Найгын-оол Дамдынны-биле.*)

86. Хөй сектер орнунга чүве ады-биле илереттинген, утказы тааржыр сөглөкчилерни немевышаан, дүжүрүп бижиңер.

1. Хек-даван – чазын эрте үнер 2. Шеңне – эм болур 3. Шортан – турум сугга турар 4. Адыг – бистиң тайгавыста эң күштүг

О 87. Дугаар бүрүзүндө бердинген сөстөрнү ажыглаш, домактардан чогаадып бжиңер. Кайызы-даа адаарының падежинде чүве аттары-биле илереттинген чугула кижигүннерниң аразынга тире салырын утпаңар.

1. Кас, куш, азырал. 2. Хемчик, бел, балык, эң улуг. 3. Байлак, үнелиг, даг-дүгү. 4. Эртем, чугула, математика. 5. Ажыктыг, кижиге, мал, хой. 6. «Уйгу чок Улуг-Хем», солун, ном, дыка.

15. Сөглөкчининң составында модальдыг сөстөр.

88. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөр домактарга кандыг утка кирип турарын тодарадыңар.

1. Мээң ачам заводта инженер кижиге. Ону кады ажылдап турар өөрү кончуг-ла хүндүлээр чүве. 2. Ынчан кырган-ачам хомут кулаа баглап орган чүве. Бистиң чугаавысты ол дыңнап органы ол боор... 3. Ийи аскыр дагаа күш талазы-биле кезе дең хевирлиг. 4. Ол бир-ле чүвени хандыр боданып орап хире болду. 5. Мен-даа ажылымны доостум. Кырган-авам ону-ла манап орган боор. 6. Оларның дылын билер турган чүве болза, та чүну чугаалажып турду ыйнаан. Улуг үерниң-даа дугайын чугаалажып турганы чадавас. 7. Уруглар база-ла, бистер ышкаш, хилинчектенген боор оң. 8. Мындыг чараш номну Саяна кончуг-ла өөрүп алыр боор. 9. Ооң соонда аштай бергеш-ле, ол үгек садыгжыгаштың чанынга та чеже катап келдивис ыйнаан. Ол садыгжыгаш ээн куруг турар чүве. (*Хөвөңмей Ойдан-оол.*)

Чугаалап турар кижиге дыңнадып турары болушкунга бодунуң хамаарылгазын (чижээ, ооң ылап болганынга бүзүрээнин, ону бадыткаанын, аңаа чигзингенин, ону даап бодаанын дээш өске-даа) тускай сөстөр-биле илередир. Ындыг сөстөр домактың сөглөкчизининң составынга кирип болур болгаш оларны модальдыг сөстөр дээр. Василий Монгуштуң чогаалдарындан алган чижектерни көрээлиңер.

Хуралдың хүн чурумунда чаңгыс чүүл айтырыг бар чүве. Ачавыс шалың алганда, бистерни куруглатпайн, бир-ле чүве садып бээр кижиге. Ынчан кижээ күш немежип кээр ышкажык. Бо домактарның садып бээр кижиге, бар чүве, немежип кээр ышкажык деп сөглөкчилерининң составында кижиге, чүве,

ышкажык деп модальдыг сөстөр чугаалап турар кижиге болуушкуннарны ылап болган деп бадыткаанын илередир.

Бо чоокта сенден дээр кижиге тыгылбас ышкаш. Кижиниң арын-шырайын көөрүмге, шынап-ла, дуза эреп турары чугаажок хире. Бо домактарда *тыгылбас ышкаш, чугаажок хире* деп сөглөкчилерниң составында *ышкаш, хире* деп модальдыг сөстөр чугаалап турар кижиниң болуушкуннар дугайында даап бодаанын илередир.

89. Номчунар. Сөглөкчилерниң составында модальдыг сөстөр кирген домактарны айтыңар. Ол сөстөр домактарга кандыг утка немеп, чугаалап турар кижиниң болуушкуннарын канчаар көрүп турарын илередирил? Ук сөглөкчилерни ушта бижээш, модальдыг сөстөрниң киирер утказын дужунга допчулап демдеглеңер.

– Хавак баарында өглер бар. Оларның оолдары ол чоок-кавыдан дүне чырыткылап балыктаар улус. Олар шимээн-дааш үндүрүп, дүвүрээзин хайныктыра бербес болза, чоп кешпес боор. Олап-даа чорудуп болур мен.

Чанчыннар база катый бөлүгөлип, үр-ле хүлүрөшкөннөр. Канчыыр көрүп оорарга, кезек тейлер аразындан бир аъттыг кижиниң бажы караш дээш, чиде берген, оон кезек болгаш, ыңдында Бора-Тейден көзүлгөн. Ол чанчыннарже, хайгыл-чыларже, доскуулчуларже көөрге, олары чүве эскерген хире эвес болган. Чүгө ыңчан ооң хөрээ хозаш дээн.

«Алдын-Диштиг-ле болду бе. Ындыг-мындыг чүве болза, ол мени солуур, хайгаараар болган кижиге болгай. Бир эвес ол болза, хамык улуска сөс чедирип шыдаплаттар-дыр. Мал-мул дилээн, анаа-ла бир чорумал болза, база чугаа үндүрер ыйнаан ол. Бо дайзыннар суурже хүндүс халдаарындан коргар ышкаш-тыр. Бистиң ында эвээш кижиге барын билбес-тирлер ийин. Оон башка мынча хөй курт-кымыскайк дег амытаннар хөмө таварты бээрлер ыйнаан.» (Олег Сувакнит.)

90. Эжеш домактарны номчуңар. Оларның сөглөкчилериниң составында караттыр парлаан модальдыг сөстөр бот-боттарындан чүнүң-биле ылгалыр-дыр? Ол сөстөрниң кайыларын чугаалап турар кижиге бодунуң черле билер чүүлүн бадыткаары-биле, кайыларын чаа билер алган чүүлүн бадыткаары-биле ажыглаарын тодарадыңар. Моон кандыг түңнел үндүрүп болурул? Домактарны дүжүрүп бижип алыңар.

1. Теве ийи мөгенниг боор чүве. Мурнуу Америкада тевениң төрели лама деп амытан мөген чок боор чүве-дир. 2. Шаанда

хоорайга улус кидис идик кедер чүве. Ам чоннуң колдуу майыктааш кедер чүве-дир. 3. Демир-оол балыктаарынга кончуг ынак кижги. Ооң оглу база балыктаарынга кончуг ынак кижги-дир. 4. Бистиң бо башкывыс кончуг шыдыраалаар кижги. Ооң элээди уруу база шыырак шыдыраалаар кижги-дир.

91. Номчунар. Карартыр парлаан модальдыг сөстөрдө кандыг ниити утка барын домактарның сөглөкчилерин деңнеп тургаш, тодарадыңар.

Сылдыстар! Силерни чеже кижги кайгап тур ыйнаан. Пулково обсерваториязының астроному силерже бо дүне телескоп-биле Чер-Дээрниң аразын чыыра тыртып, Улугбектиң үезинден амгы үеге чедир кымга-даа билдинмейн чырып келген сылдысты ажыдып, бодунуң сүлдези боор сылдызын тып алганынга өөрүп, амырап тур боор. Ырак сында өгбегер салдыг геолог эр одагже кургаг шыгбан октап, дээр тиинче көрүп, даарта ооң сылдызы кывар дээрзинге идегеп, ховар металлды тып алырынга бүзүрелдиг олур-даа боор. (Александр Даржайныны-биле.)

О 92. Номчунар. Домактарның чугула кежигүннерин айтыңар. Бөдүүн болгаш составтыг сөглөкчилерни айтыңар. Кайы сөглөкчилерниң составында кандыг утка илередир модальдыг сөстөр барыл? Үзүндүнүң ниити утказының дугайында чүнү чугаалап болур силер?

Шаанда, мен силер ышкаш бичимде, Тывага үжүк-бижик чаа-ла сайзырап турган. Ынчан саазын, карандаш көңгүс чедишпес. Ынчангаш калбак шуугай ыяштар чазагылааш, орта үстү сиир чаггаш, ооң кырындан агартыр хүл бызап алыр чүве. А карандаш дээрге бажын сүүртүп каан шиш ыяш. Хемчээли демир-үжүк хире. Бир кезек сөстү кожуп бижээш, ыяк доктаадып алгаш, оозун балааш, база-ла биеэги чаңчыл-биле хөө кырындан хүл бызап алгаш, бижиир азы санның дөрт аргазын бодаар турган чүве.

Чер карада элезинге азы малгашка, кыжын болза хар кырынга бижип чорааш, үжүк-бижикке өөренип алган мен. Ынчангаш камналга деп чүве меңээ шак оон эгелээн. (Олег Сувакнит.)

О 93. Номчунар. Чүве деп сөс кайда модальдыг сөс кылдыр, кайда долу уткалыг чүве ады кылдыр херөглеттингенин тодарадыңар.

I.

Ынчаарга ам силер менден «Каткының хоразы бар бе?» деп айтырар дээш, база кезенипкен олур ышкаш силер. Ийет, каткының хоразы дээрге, чүгле меңээ ындыг чүве ийикпе, ана халаптыг болур чүве, күжүрлерим.

II.

Бир-ле катап мынчанган мен де. Таптыг-ла дал дүъш үезинде хову оруу-биле янзы-бүрү чүвелер бодап, таакпылап каап чортуп чор мен оң. Дөшпер-Доруум база-ла былгыргылап каап кылаштап олурган чүве. Дунааргай изии кончуг турган чүве. (Виктор Сагаан-оол.)

АЙТЫРЫГЛАР БОЛГАШ ОНААЛГАЛАР.

Кол сөс деп чүл? Ол кандыг чугаа кезектери-биле илереттинерил? Сөглекчи деп чүл? Ол кандыг чугаа кезектери-биле илереттинерил? Кылыг сөстүг болгаш ат сөстүг бөдүң база составтыг сөглекчилер дугайында чүң чугаалап болур силер? Чижектерин көргүзүңер.

Кол сөс биле сөглекчинин аразынга кандыг таварылгада тире демдек салырыл?

Сөглекчинин составында модальдыг сөстөр дугайында чүң билир силер?

16. Домактын ийиги черге кежигүннери.

94. Номчуңар. Домактарнын баштай чугула кежигүннерин, ооң соонда ийиги черге кежигүннерин айтыңар. Ийиги черге кежигүннеринин домактын чоғум кандыг кежигүннеринге хамааржырын, харыылаттыңар айтырыгларын тодарадыңар.

Мария Ивановна тыва дылды дыка дүрген шиңгээдип ап турган. Даштында «Тыва-орус словарь» деп бижиктиг кыдыраажында ийи чүс ажыг сөстөр шагда-ла бижиттинген. Оларны шиңгээдип алырынга Хеймер-оол дузалаан. А ол боду база-ла «Орус-тыва словарь» деп кыдырааштыг. Олар бир кежээ-ле он, он беш сөстөрни кыдырааштарынга бижигилеп алгаш, а даартаның кежээзинге чедир оларны ыяап-ла доктаадып алып деп хүлээнишкен. (Салим Сүрүң-оол.)

Домактын ийиги черге кежигүннери не мелде, то да радылга болгаш байдал деп үш бөлүкке чарлыр.

Ийиги черге кежигүннери домактын чугула кежигүннерин азы ийиги черге кежигүннеринин кайы-бирээзин тайылбырлавышаан, оларга хамааржып, оларның айтырынга харыылаттынып чоруур. Чижээ: *Ооң (кымын?) авазы авамга (кымга?) дөмей-ле (канчалдыр?) чарбыттынып (канчап?) чедер.* (Александр Даржай.) Бо домакта авазы — кол сөс, чедер — сөглекчи. Кол сөстү ооң деп тодарадылга, а

сөглөкчини *авамга* деп немелде болгаш *дөмей-ле* база *чар-быттынып* деп байдалдар тайылбырлап турар.

Домактың ийиги черге кежигүннери, еске кежигүннер ышкаш, чаңгыс сөстен азы сөс каттыжышкынындан тургустунуп болур. Чижээ: *Дуңн кежээ бисти ызырып турган ыргак-сээктер дойлуп-ла цндү. (Елена Бады-Мөңгө.)* Бо домакта *ыргак-сээктер* деп кол сөстү *ызырып турган* деп тодарадылга тайылбырлаар, а ол тодарадылгага *дуңн кежээ* деп каттыжышкындан тургустунган байдал хамааржып, ону тайылбырлап чоруур.

95. Дүжүрүп бижинер. Домактарны кежигүннер айы-биле сайгарыңар. Ийиги черге кежигүннериниң харылатгынар айтырыгларын болгаш кандыг чугула азы ийиги черге кежигүнүн тайылбырлап чоруурун айтыңар.

Коля мотоциклин инек-хараганнар аразынче киир идип каан. Артык деп көргени бүгү чүүлдер шыгжаттыңан. Долаан дайказын куржанып, боозун чүктеп алган. Оолдар газтыг сугларын рюкзактап алганнар...

Дээрде чаңгыс-даа булут чок. Хүннүң изии хаарып-ла турар. Орлан-оол кырган-авазының айыткан оруун чандыр баспайн бурунгаарлап орган. Орук кадыр дөштерлиг... Хем дүвүнче көөрге, чүрек сиилээр. Дыка эшкедөвейн, дыштанып каап чорааннар.

Чуңмалыгның онза-ла чүвези – пейзажы, хая-дажы. (*Көк-оол Чамыяң.*)

□ 96. Номчуңар. Ийиги черге кежигүннериниң кайда чаңгыс сөс-биле, кайда чардынмас сөс каттыжышкыны-биле илереттингенин айтыңар.

Дуңмам оол бар. Шынап-ла, улуг-шыыраа кедергей кижги. Адын безин Адыг-оол деп ада-иези шын-на адап каан. Ол хире кижги мажаалайны-даа сегирип алыр болза, чер чедирбес, хем кежирбес хире.

Ынчалза-даа ол тыва хүрешке чер албас амытан чүве. Бир бе азы ийи бе мөгени ашса-ла ажар. Ол девип үнүп кээрге, көрүштүг-ле. Ону көргөн мөге тутчуп албайн чыткаш-ла, эрниң түрүнден салдынып, сири-кавы апаар. Ынчалзакоч дуңмамның өөз удавас агараш дээр... Ол хире чаагай амытан кээп дүжерге, чер безин сирт кынныр чораан.

Мен хуумда бодаарымга, Адыг-оол дуңмам эмин эрттир семирээн кижги... Ишти дээрге бир-ле барба. Ол кара ажыл кылып көрбээн, ак холдуг... Дуңманы тудугга ажылдадыр дээш мен чадашкан мен. (*Өлөт Чиңмиттии-биле.*)

□ 97. Номчуңар. Бөдүүн домактарның чугула болгаш ийиги черге кежигүннерин айтыңар. Шүлүкте кандыг кол бодал илереттингенил?

ТЫВА ӨӨМГЕ.

Шаг шаа-биле өскерлиш чок
Чаңгыс черге кайын турар.
Ынчалза-даа элдеп чүве:
Ынааларлыг, хараачалыг, баганалыг,
Олбук, кудус, ширтектерлиг тыва өөвүс
Ол-ла хевээр, бүрүн олчаан туруп калган.
Бажың-балгат тыва өгнү солупканда,
Багай өөвүс уттундуруп чидер часты.
«Эрги шагның артышкыны –
Элбер-самдар кидис өгнүң кончуун!» – дижип,
Бодувус-ла чурттап келген төөгүвүстү
Бодал чокка куду көрүп турдувус чоп.
Ам кээп бөгүн частырыывыс миннир-дир бис:
«Аа богда, өг дөг коя чүве кайдал!»

Игорь Иргит

17. Немелде.

98. Номчуңар. Карартыр парлаан немелделерниң кандыг айтырыгларга харыылаттынарын, кандыг чугаа кезектери-биле илереттингенин болгаш кандыг падежтерге турарын тодарадыңар. Олар кандыг чугаа кезектери-биле илереттинген домак кежигүннеринге хамааржыр-дыр?

...Нинаны Чаңгаа биле кадызы өгнүң беш класста өөренип турар Анай дээр уруу колхоз суурунуң чоогунга чедир үдеп каар болганнар. Угунда Нина көстүп турган суурже чааскаандаа чоруй барып болур турган. Күүйү Нинага белек кылдыр тебе дүгүнден аргаан чаа, чылыг хол-хаптары берген. Оон аңгыда чиир сен дээш, чодураалыг чөкпек болгаш ээжегей куруттарын саазынга аңгы-аңгы кылдыр ораагаш, пальтозунуң кармактарыңга суккулап берген.

Үдекчилер Нинаны суурнуң мырыңай чанынга чедир үдеп кааш, дедир чана бергеннер. Мал төрүп турда, оларның аалга дузазы улуг. *(Ондар Сеглеңмей.)*

Чүвелерни илередир болгаш хамаарыштырарының падежинден өске доора падежтерниң айтырыгларынга харыылаттынар ийиги черге кежигүнүн немелде дээр.

Аңгы-аңгы айтырыгларга харыылаттынар немелделер янзы-бүрү ужур-уткалары илередир. Чижээ: *Чамбы-дипти* (чүнү?) *хосталгаже* (чүже?) *деткээн хунну* (чүнү?) *чалгыныңда* (чүңде?) *салып алган ужуп ор сен.* (*Олег Сувакпит.*) Мында *дипти*, *хунну* деп немелделер кылдыныгга таваржыр чүвелерни, *хосталгаже* деп немелде кылдыныгның угланганы чүүлдү, *чалгыныңда* деп немелде чүвениң чоруур черин илередип турар.

Немелде кылыг сөзү-биле (азы деепричастие ийикпе причастие-биле) илереттинген домак кежигүнүнге хамааржып, аңаа башкарылга холбаазын ёзугаар чагыртыр. Ынчангаш немелде кандыг-бир падежке азы кандыг-бир эдеринчи-биле кады чоруур.

Немелделер д о р т болгаш д о о р а деп ийи бөлүккө чарлыр. Дорт немелде кылдыныгга таваржыр чүвени илередир болгаш колдуунда онаарының падежинге турар. Өске падежтерде турар немелделер доора болур. Чижээ: *Надя эжи Айлыңмаадан* (кымдан?) *Соруктуң дугайын* (кымның дугайын?) *каксы айтырган-даа.* (*Көк-оол Чамыян.*) Мында *Айлыңмаадан* – доора немелде, *Соруктуң дугайын* – дорт немелде.

Немелде чүве ады-биле, ат орну-биле азы чүве ады уткалыг хереглеттинген өске чугаа кезектери-биле илереттинер. Чижээ: *Өле-Баштыг ирей хулумзүрээш, бажын чайган.* (*Степан Сарыг-оол.*) *Стол кырын эргилдир кайгадым.* (*Хөвөңмей Ойдан-оол.*) Бирги домакта *бажын* деп немелде чүве ады-биле, ийигизинде *стол кырын* деп немелде чүве адының дузалал ат-биле каттышканындан илереттинген.

99. Тываның баштайгы пионерлериниң бирээзи, хоочун башкы болгаш эртемден Оюн Араптанович Толгар-оолдун журналист Иван Келик-Сеңгиниң айтырыгларынга харыыларындан үзүндүлери номчунар. Немелделерни, оларның харыылаттынар айтырыгларын, кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин, кандыг домак кежигүннеринге кандыг холбааның дузазы-биле хамаарышканын айтыңар.

1927 чылдың күзү чүве. Ынчан Кызыл хоорайга баштайгы ажиттыңган школага бирги класска өөренип кирдим. Харым он беш турган. Ниитизи-биле 45 пионерлер үш звенога үзүлгөн

турган... Школавыс ынчан амгы Ленин кудумчузунга турган. Тыва бижиктин чок турганының ужурундан моол үжүк, бижикти өөренип турдуvus. Школавыстың эргелекчизи — Дарган-Хелиң деп лама. Шуптуvus 100 ажыг сургуулар Тываның тос кожууннарындан келген бис. Өөренип турган эртемнеривис: моол бижик, орус дыл, түмөн бойдуc, шеригзидилге. Орус дыл болгаш сан кичээлин Николай Яковлевич Сабашкин дээр алтай сөөк кижиги башкылап турган. Ол орустап, алтайлап, тывалап кончуг чугаалаар башкы. Ынчан Николай Яковлевич Кызылга турган совет орус школага база башкылап турду... А шеригзидилге кичээлин «Хайыраан бот» шииниң чогаадыкчызы Виктор Шогжапович Көк-оол биле сөөлүндө ССРЭ-ге шериг академиязын дооскан Оюн Лакпа олар ээлчежи башкылаар турган.

Карандаш, демир-үжүк, кыдырааш чок. Ынчангаш өөреникчи бүрүзү бичии калбак кара самбыралыг. Ону үс-биле чаггаш, хөө-биле карартып алгаш, аңаа чарты-биле бижиир турдуvus. Сабашкин башкывыс орус школадан кыдырааш, карандаш, демир-үжүк эккелгеш, биске үлеп бээр турду. («Сылдысчыгаш» солундан.)

100. Хэй сектер орнунга немелделерниң чогуур кожумактарын кирибишаан, дүжүрүп бижиңер. Кол сөстөрниң адаан чаңгыс, сөглөкчилерниң адаан ийи, немелделерниң адаан үзүктөлчөк шыйыглар-биле шыйыңар.

«Огурец» деп сөс^{ор} /шаанда грек дылы^{дзы} үлегерлеп алган. Грек дылы^{дзы} «агурос» деп сөс «бышпаан» дээн утка илередип чораан. Шынап-ла, ол ногаа^{дзы} ооң төрөлдери болур дыня^{дзы}. болгаш арбуз^{дзы} дүңдүнээр болза, эрттир бышпаан тудум-на, ол улам амданныг болгай. (Л. Успенскийниң-биле.)

101. Эжеш домактарда карартыр парлаан дорт немелделерниң кандыг падежтерге турарын болгаш бот-боттарындан ылгалын тодарадыңар.

1. Мен бо кыдыраашты алдым. Мен бир кыдырааштан алыһын. 2. Силер меңээ номну бериңер. Силер меңээ номдан бериңер. 3. Бис бо сүттү ижээлем. Бис бо сүттен ижээлем.

Дорт немелде үнериниң падежинде сөс-биле база илереттинип болур. Ынчан кылдыныг кандыг-бир тодаргай эвес чувеже азы элээн каш чувелерниң бирээзинче, чок болза чувениң бүгү бодунче эвес, чүгле кезинче угланган болур.

Үнериниң падежинде немелде колдуунда дужаал болгаш чөпшээрел наклонениелеринде азы даар наклонениеде

кылыг сөзү-биле илереттинген сөглекчиге хамааржып чоруур. Чижээ: *Тракторга дүн-хүн чок ажылдап шыдаар аныяк эрден доп-дораан тывыңар. Мен хемчегден апкай мен аан. (Кызыл-Эник Кудажы.) Эртен бир-ле кижиге бажымдан силгий бээр. Оттун кээр мен. (Салчак Тока.)*

102. Биче сектер-биле аңгылаан сөстөрнү ажыглааш, дугаар бүрүзүнге бир-бир домактан чогаадыңар. Домактарга үнериниң падежи-биле илереттинген немелделерни ажыглаңар.

Үлөгери: *Карандаш, берем. – Карандаштан берем.*

1. Кино, көрээлиңер. 2. Пластинка, солун, дыңнаай бис. 3. Чаа, ыр, өөрөңзе. 4. Хоочун, тоол, тоолчу, ыткан, дыңнаңар.

103. Скобканы ажытпышаан, немелделерни онаарының падежинге (кожумактыг азы кожумак чокка) ийикпе, үнериниң падежинге тургускаш, дүжүрүп бижиңер. Турза чогуур биче сектерни салыңар.

1. Ол мээң (*холум*) четтинип алган бир-ле (*чүве*) чугаалаттынып чор. Сылдыстар чадыпкан дег, (*дээр*) каастап чивеңейнчип турар. 2. Бистин (*фермавыс*) комсомолчу аныяктар фермазы дээр. 3. Күжүр Биче-оол ыңчаар ырлап чорааш, аалыңга чедип кээрге, кажаа-хорааны долгандыр хей-ле эзерлиг (*агтар*) баглагылап каан туруп-тур эвеспе. (*Байкара Хөвөңмей.*)

18. Тодарадылга.

104. Номчуңар. Карартыр парлаан тодарадылгаларның харыылаттынар айтырыгларын, домактың кайы кежигүннеринге кандыг холбаа дузасы-биле хамаарышканын, кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин айтыңар.

Май-оол эртежизи кончуг конькилерин кеткеш, хемге келген. Ында оолдар бичежек дошта хоккейлээн турганнар. А Май-оол дошка маңнаар узун конькилиг. Ол хыргыгыш аразы-биле сыылады маңнап чорааш, элээн ырай берген. Үш, дөрт метр ажып турар хыргыгыштыг хөлчүктү оон-моон кирген дамырлар дамчып чорааш эрте берген. Сүлде-ле бо, оранчок ырай берген болган. Кедергей-даа улуг хөлчүк бар. Ол четче доңмаан. Ойлуп дүже бээр хире черин оюп, кылаң дошка сыылады маңнап-ла турган. Үзүк-үзүк хыргыгышты эрте халый бээрге, хөлчүк оон-даа херилгеш чоруп берген. (*Эдуард Донгактыы-биле.*)

Чувениң ылгавыр демдээн көргүзөр болгаш к а н д ы г? ч ү л ү г? к а й ы? к ы м н ы ң? ч ү н ү н? к а й ы н ы ң? к а ш? к а ш к ы? чергелиг айтырыгларга харыылаттынар домактын ийиги черге кежигүнүн то д а р а д ы л г а дээр.

Тодарадылга чүве ады ийикпе азы чүве адындан укталган өске чугаа кезээ-биле илереттинген домак кежигүнүнге хамааржып чоруур. Чижээ: *Бичии* (к а н д ы г?) *оол амырай берген.* (С. Сүрүң-оол.) *Аргада ак баштыг* (к а н д ы г?) *ашак олур.* (Тывызык.) Бирги домакта *бичии* деп тодарадылга оол деп чүве ады-биле илереттинген кол сөске хамааржыр. Ийигизинде *ак баштыг* деп тодарадылга чүве ады-биле илереттинген *ашак* деп кол сөске хамааржыр.

Тодарадылга демдек ады, чүве ады, ат орну, сан ады, причастие-биле илереттинер.

К а н д ы г? к а й ы? ч ү л ү г? деп айтырыгларга харыылаттынар тодарадылгалар чүвелерниң янзы-бүрү ылгавыр демдектерин илередир. Чижээ: *Эрткен* (к а й ы?) *кузун эрги* (к а н д ы г?) *хонаштар эргип чорааш, ол* (к а й ы?) *одагга база чеде берген мен. Бөлүк кара* (к а н д ы г?) *ишвилер кижилерге ам-даа чаглак бооп хевээр арткан деп чувени дораан эскерип каан мен...* (Василий Монгуш.) Бо тодарадылгалар хамааржыр сөстөрүнге каттыжылга холбаазының дузазы-биле чагыртыр. К ы м н ы ң? ч ү н ү н? к а й ы н ы ң? деп айтырыгларга харыылаттынар тодарадылгалар чувениң хамаарышканы чүвени азы кижини илередир. Чижээ: *Турбаазаның* (ч ү н ү н?) *машиназы хунуң чыгыы кээп турар. Олар ону-даа манаваан. Ленаның* (к ы м н ы ң?) *акызы чиик машина дилеп эккелген.* (Леонид Чадамба.) А бо тодарадылгалар хамааржылга холбаазы-биле каттыжар.

105. Дүжүрүп бжиңер. Тодарадылгаларның адаан доктааттынган чурум өзугаар шыйбышаан, кандыг домак кежигүннеринге кандыг холбаа дузазы-биле хамаарышканын айтыңар.

Чаа болгаш билдинмес чүве чайгаар-ла сонуургалды хайындыра бээр болгай. Ийи адашкыларның кайызы-даа ырак черден келген ак шоодайда чогуум чүү барын көрүксээш, четтикпейн барганнар. Ирейниң бичии өрээлинге келгеш, Арбай-оол посылканың даштында шоодайның тиин чидиг бижек-биле кончуг камныг сөп тургаш, ажыдышкан. Ирейниң мурнунда дөңгүр кара сандай кырында демги посылка-биле келген кыжын кедер пальто чыткан. (Биче-оол Ондарны-биле.)

106. Причастиелиг бөлүглөлдөрдүг карартыр парлаан тодарадылгаларны чангыс сөс-биле солуңар.

Ү л е г е р и. *Бис тууйбудан туткан бажыңга чурттап турган бис. – Бис тууйбу бажыңга чурттап турган бис.*

1. Суурда ыяштан туткан бажыңнар колдап турар. 2. Авазы уруунга торгудан кылган платье садып берген. 3. Шүүлген мөге алдын-биле чайырлаан шак шаңналга алган. 4. Бөгүн магазинде дүктөн аргаан хөйлеңнер кирген. 5. Москва хемни кежир даштан кылган көвүрүглер туткулаан.

Тодарадылга кылдыр кандыг чугаа кезээ ажыгладыңар? Ындыг тодарадылгалар чүвениң кандыг ылгавыр демдээн илередир-дир?

107. Скобкаларны ажытпышаан, айтырыглар орунуга тааржыр тодарадылгаларны кииргеш, дүжүрүп бижир.

1. (К а ш к ы?) (ч ү н үң?) өөреникчилери дүүн арыгже экскурсиялап чораан. 2. (К а й ы?) хүн (к а н д ы г?) хар чаапкан. 3. (Ч ү н үң?) бүрүлери дүшкүлөп эгелээн. 4. (К а н д ы г?) хат (к а й ы?) тайгадан хадып келген. 5. (Ч ү л ү г?) аңчылар (ч ү л е р л и г?) дииңнеп үнүпкен. 6. (К ы м н ың?) суурувуста (к а н д ы г?) бажыңнар тудуп турар.

Тодарадылгалар тодарадып чорууру сестеринге кандыг холбаа дузасы-биле хамаарышканын айтыңар.

О 108. Номчуңар. Тодарадылгаларны айтыңар.

Каш хонганда, школага шугум чыскаалы болган. Башкылардан аңгыда, дыка хөй даргалар база келген. Аңаа бир дарга чайгы дыштанылга үезинде совхоз ажылынга идепкейлиг киришкен уругларны шаңнагылаан.

Кырган-ачазы-биле кады тараа суггаржып, хөй дүжүттү өстүргени дээш, Анай-оолду алдын үжүктөр-биле парлаан мактал бижик-биле шаңнаан.

– Көрдүң бе, Анай! – деп, уруунуң оглунга кырган-ачазы чугаалап-тыр: – Күш-ажыл кижини алдарга чедирер. Алдын бижик-биле шаңнаткан-дыр сен! Күш-ажыл ыңдыг ачы-авыралдыг-дыр.

– Оон ыңай чүү дээр ийик сен, ачай? – деп, Анайның авазы айтырган. – Оглуңга чугаалап бер даан!

– Күш-ажыл кижини тиилеттирбес күчүтөн кылыштар!
(Монгуш Эргептии-биле.)

109. Хамааржылга холбаалыг сөс каттыжышкыннарын каттыжылга холбаалыг сөс каттыжышкыннары кылдыр үлегер ёзугаар ескертиңер.

Үлегер и. Хемниң (чү нүң?) сайы – сайлыг (чү лүг?) хем.

Иениң уруу, аңның оглу, куштун чалгыны, соңганың шили, машинаның дугую, суурнуң төп кудумчузу, өөреникчининиң кичээли.

Ол каттыжышкыннарны ажыглаш, аас-биле домактардан чогаадыңар. Домактарга каттыжышкыннарның баштайгы сестери домактын кандыг кежигүнү болур-дур?

19. Капсырылга.

110. Номчуңар. Карартыр парлаан каттыжышкыннарда кирген сестерниң кайызы кайызынга хамааржып чоруурун айтырыглар салып тургаш тодарадыңар.

1. Бөлүк-бөлүк аайы-биле Барлык хемниң дожунуң кыры-биле шимчептивис. 2. ...Сураглыг чогаалчывыс Салчак Калбакхөрекович Токаның Мөңгүн-Тайгаже ажып чораанын сактып келдивис. «Каргыга чорааным» деп очеригинде кышкы Каргы унун тода, билдингир бижээнин ам карактарывыс-биле көрүп чор бис. 3. Солагай (хемниң аккан аайы-биле) талавыстан дош-биле шыптынган хем катчып келди... Мөңгүн-Тайганың Тоолайлыг хем ол. 4. Эртенинде дожу ойлу берген хем суунга чунуп турувуста, сагышты чаңгыс-ла айтырыг амыратпайн өрүмнөп тур. Саадак арт. (*Маадыр-оол Ховалыг.*)

Тодарадылганың чүве ады-биле илереттинген тускай хевирин капсырылга деп адаар. Капсырылга, тодарадылга ышкаш, кандыг? кайы? деп айтырыгларга харылаттыңар. Чижээ: *Чазаглыг оруктап шаптык чокка салган машина Аржаанныг-Аксы (кайы?) суурга хаадамнадыр халдып келген. (Биче-оол Ондар.)* Домакка капсырылга хамаарышкан сөзү-биле кады чаңгыс кежигүн болур. Ынчангаш үстүндө чижекте *Аржаанныг-Аксы суурга* деп сөс каттыжышкыны туруштун байдалы болур.

Капсырылганың сөөлүңге *деп, дээр, аттыг, деп аттыг* чергелиг сөстөр туруп болур. Чижээ: *Александр Сергеевич Пушкинниң «Евгений Онегин» деп романы тыва дылче очулдуртунган.*

Капсырылгалар кылдыр кижилерниң болгаш чүвелерниң хуу аттары, кижилерниң профессиязы, албан-дужаалы, назы-хары, төрөл-дөргүл хамаарылгалары, национал чергелиг талаларын илередир сөстөр болгаш өске-даа янзы-бүрү хуу база ниити чүве аттары ажыглаттынын болур.

Номнар, солуннар, журналдар, чогаалдар, кино-чуруктар, албан азы бүдүрүлгө черлери чергелиг чүүлдерниң хуу аттары болур капсырылгаларны улуг үжүк-биле эгелевишаан, кавычкалап бижиир. Чижээ: *Тыва дыл кырынга эң баштай «Пионер» деп үжүглел үнген. «Шын» солун 1925 чылда үндезилеттинген. Бис «Сылдысчыгааш» солунну шуптуvus чагыдып алган бис.*

111. Номчунар. Капсырылгаларны айтыңар.

1. Чаңчаар ирей уругларының чанынга кээп, хем унун күзелдии-биле айтып эгелээн. 2. – Көрүңер даан, Бии-Хемниң чараш, чаагай черлери дем-не Белдир дагдан эгелей берген. Даспы хем бо кире аккан. Ооң аксында «Кара-Хаак» совхоз бар. 3. Капитан Марат Агбанович Ашак-оол-биле танышканы уругларга кончуг солун болган. 4. – Дуу ол Демир-Сал деп тайга-дыр. 5. – «Тоора-Хем» совхозтуң төвү Адыр-Кежиг суур-дур – деп, акызы Кол таныштырган... – Бо шөлдү Чалың шөл дээр. Тарааның чаагайын көрбөспө. (*Леонид Чадамба.*)

112. Хөй сектер орнунга чогуур капсырылгаларны немевишаан, дүжүрүп бижииңер.

1. Чоокта чаа... номну сонуургап номчаан мен. 2. ... шииде алдан-маадырларның тура халышкынын көргүскен. Ол номну хоочун ... Виктор Көк-оол бижээн. 3. Бистиң республикада ... кожуунда иви ажыл-агыйы сайзыраан. 4. Бис ... кинону бүгү класстың өөреникчилери кады көргөн бис.

113. Сөстөр каттыжышкынарнын ажыглааш, домактардан чогаадып бижииңер. Капсырылгаларның адаан шыйыңар.

«Тываның аныяктары» солун, «Белек» деп тоожу, Улустарның найыралы орден, Шамбалыг суур, Хемчик хем, Туран хоорай, дунмам уруг, дарган ирей, саанчы Чечек.

О 114. Тодарадылгаларны болгаш капсырылгаларны айтыңар. Кайда тодарадылга причастиелиг бөлүглел-биле илереттингенин аңгы айтыңар.

Даартазында Айыыр ирей биле ары азыракчызы Алексей ап четкеннер, а Георгий дарган чылгычы Шевер-биле келбээн-нер: оон ыңай Улуг-Хемче чоруп каан болганнар. Олар адаккы болгаш үстүкү паромнарда чүү бооп турарын билип алыксааннар. Өглери, мал-маганы-биле чайын оң талакы эрикче көшкен араттар-даа, Доңмас-Сугда болгаш Бор кежиинде ажылдап турар паромчулар-даа Турчаниновтуң транспорту кайнаар шимчеп чоруп турарын билир ужурлуглар.

Вера угбай иштики хептер суккан улуг ыяш хуунун болгаш аар токпарны эгин кырынга салып алган. Чуп турганындан чилчирткейнип чоруур ол хептерни хемниң көвүктелип чыдар суунга булгааш, токпары-биле суун сы бастырып кааптары-биле ашпарган. *(Александр Темир.)*

20. Байдалдар.

115. Номчуңар. Карартыр парлаан байдалдарның кандыг айтырыгларга харыылаттынарын, кандыг чугаа кезээ-биле илереттинген домак кежигүннеринге хамааржырын тодарадыңар.

Угбашкылар агаарлап чораан. Бичии хавактан чуңгулап-даа турганнар. Оон бир көөрге, дунмазы хар кармактап турар болган. Оозун угбазы төктүрүп каапкан. Элээн болганда, чанып келгеннер. Сандый-оол бажың чанынга келгеш, бир адыш харны бүдүү кармактай шаапкан чүве-дир. Угбазы ону эскербээн. Бажыңга келгеш, тонун дораан уштурундан база сезинген, угбазы демей-ле төктүрүптөр болгай. Чемненип алгаш, бүдүү барып көөрге, шышпак өл кармактан өске чүү-даа чок болган. Сандый-оол хомудаанындан ыглап бадырыпкан. *(Чооду Кара-Күске.)*

Кылдыныгның боттаныр черин, үезин, чылдагаанын, сорулгазын, аргазын көргүзөр домактың ийиги черге кежигүнүн байдал деп адаар.

Байдалдар ужур-утказының (кылдыныгны тайылбырлаарының) болгаш харыылаттынар айтырыгларының аайы-биле дараазында кол бөлүктерге чарлыр:

1. Туруштуң байдалы кайда? каяа? кайнаар? кайыын? чергелиг айтырыгларга харыылаттынар. Чижээ: *Агдын эзертээш, Отчугаш кудумчуже* (кайыже?) *дашкаар* (кайнаар?) *чедип цндцре берген. Хем кыдыындан* (кайыын?) *баян, аныяктарның ырлашкан цнц дыңналган.* (Александр Даржай.)

2. Үениң байдалы кажан? кажандан бээр? кайы хире үр? кажанга чедир? чергелиг айтырыгларга харыылаттынар. Чижээ: 1. *Даваалай эң баштай* (кажан?) *фермага кезээки саалда цезинде* (кажан?) *чедип келген.* (Биче-оол Ондар.) 2. *Оон бээр* (кажандан бээр?) *ол тукту бедик сагып, өөмнүң хүн цнер ццгцнге чалап чоруур кижиген.* (Сергей Пюрбю.) 3. *Дццнүң чаашкын даңны атсы* (кайы хире үр?) *куткаш, бертен, хүн цнүп чорда* (кажан?), *аяскан.* (Донгак Бегзи.)

3. Чылдагаанның байдалы чүге? чүнүң ужун? кандыг чылдагаан-биле? чергелиг айтырыгларга харыылаттынар. Чижээ: *Алыс боду аныяк журналист болгаш* (чүге?), *Белек-оол сөс цндцрүп алыр аргазын тып чадай берген.* (Монгуш Кенин-Лопсан.)

4. Сорулганың байдалы чүге? чүнү дээш? кандыг сорулга-биле? чергелиг айтырыгларга харыылаттынар. Чижээ: *Ыраажы болур дээш* (чүге?) *Көкей-оол бодунуң келир цезиниң дугайын бодай берген.* (Олег Саган-оол.)

5. Кылдыныг аргазының байдалы канчаар? канчалдыр? канчап? канчангаш? кандыг янзылыг? кайы хире? чергелиг айтырыгларга харыылаттынар. Чижээ: 1. *Чаштанчылар караңгы дээрдиве ээргиштелдир* (канчаар?) *цнүп турган.* (Монгуш Кенин-Лопсан.) 2. *Кодан-Ак караңгыда тода кестүп, кажараңайнып* (канчаар?) *чоруп-ла орган.* (Салчак Тамба.) 3. *Чүргүй өөрүнден чыдып калбазы-биле «агдының дынын» ийи холдааш* (канчангаш?), *так тудупкан* (канчаар?), *газын бар шаа-биле баскан* (канчаар?) *тутсуп орган.* (Салчак Тока.)

Байдал кылдыр наречие, доора падежте азы эдеринчилик чүве ады, деепричастие азы причастие ажыглаттынар (үстүндө чижектерни көрүңер.)

116. Дүжүрүп бижирер. Байдал бүрүзүнүң соонга скобка иштинге ооң харыылатгынар айтырыын, кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин, хамааржыр бөлүүн допчулап демдеглеңер. Байдалдарның домактың кандыг кежигүнүңге, кандыг холбаа ёзугаар чагыртканын аас-биле тайыл-бырлаңар. Байдалдарның адаан шыйыңар.

Сарыг-оол Колдун коданында 400 ажыг иви бар. Олар шулун оът, ыяш-данта чаат чыып чиир болганш, чаңгыс девискээрге үр доктаап туруп шыдавас. Ынчангаш чүм оъттуг одар-белчиирлерни доктаамал солуур, эрээннер, эзимнер эргилип чоруп бээр. Кадарчы кижини одар-белчиирни ылап хуваап, шын ажыглаар. Иви ышкаш турбас, могавас, аваангыр-кашпагай амытан кайда боор. Ооң кара туразы-биле суг болур чүве болза, бажының уу-биле тайга-сыннар кезип, төөредир улчуп чорутар. Ынчангаш оларның бажын дозуп, доктаадып кадарары чугула.

Хоочун кадарчының черле өөрөнгөн чаңчылы ындыг турган. Ивилерни чаа черже одарладып, одаан көжүреринин мурнунда, барып доктаар черлерни баш бурунгаар барып көрүп, шинчилеп алыр. (*Хөвөңмей Ойдан-оол.*)

117. Номчуңар. Деепричастиелерниң кайда кылдыныг аргазының байдалы, кайда домактың өске кежигүнү болур составтыг сөглөкчинин кезини кылдыр хереглеттингенин тодарадыңар.

...Танцылаар шөлде музыка чиртиңейнип тур. Кедээ таламда күжүгеннер сыйтылады эдип турлар. Оларны-ла аңнаар дээн боор, чаным-биле ала моортай олче углай шывыраңайнып эртти. Хүн эрткен тудум, сооп, күскүзүп турза-даа, ымыраа-сээктин когу үзүлбээн. Чаңгыс черге турарга, кулакка бо-ла ыыңайнып, чок болза ында-мында бо-ла ажыңнады бээр. Ийи холуң кезээде карбаңайнып, сээктээн аът дег, ийи будуң чызырады тепкиленип турар сен.

Эмчилер чугаалаан чүве, кежээлерде хөл кыдыныга кылаштап турар болзуңарза, ооң чыды дыка ажыктыг деп. Ынаар-ла базып кагдым. Ак салдыг ирейниң хөл дугайында чугаазы сагыжымга кирип чораан. Бетинден бар чыда, барааннап көөрүмге, ында ийи кижини карарып көстүп тур. (*Салим Сүрүң-оол.*)

О 118. Номчуңар. Байдалдарны, оларның кандыг бөлүктөргө хамаар-
жырын айтыңар. Чылдагаанның болгаш сорулганың байдалдары кирген
домактарны ушта бжиңер.

Бир-ле катап Дадар-оол тергезин херим иштинге тургузуп
кааш, бажыңынче дүштеки чем чип алыры-биле кире берген.
Ол чемненип доспайн чыткаш, тергезин Солун-оол Маадының
мунуп алган чоруурун соңга өттүр көрүп каан. Дадар-оол
хорадай бергеш, маңнап-ла үнген...

Холдарын чудуруктаныпкан, хорадап шугулдааны кон-
чуг, ол Солун-оолче уткуштур маңнап орган. А Солун-оол
Дадар-оолду көрүп кааш, чанынга турган оолга чугаалап-тыр:

– Таныжып ал, Эрес! Бо дээрге мээң эң-не чоок эжим
Эргине Дадар-оол-дур!

Дадар-оол элдепсине бергеш, чудуруктанып алган холун
сула салыпкаш:

– Тергени чүгө мунмайн турарың ол, эш? – деп, эжи-
ниң кижизиг таныштырылгасынга харыы кылдыр чугаалаан.
(Александр Шююң.)

О 119. Номчуңар. Эрткен үениң причастиезиниң кайда кылдыныг арга-
зының байдалы кылдыр хереглеттингенин тодарадыңар. Үзүндүдө оон
ыңай кандыг байдалдар барын айтыңар.

Бир-ле катап чай ортузунда аңнап чоруптум де. Дөшпер-
Доруумну семирзин дээш, улустуң чылгызы-биле катай тайга-
ладышкан кижжи мен. Бир хондур кылаштап чорааш, аңнаар
черимге чедип алдым. Шаандан таныш одаам чүзүн-баазын
чечектер-биле шименипкен чыдыр-ла. Чоон-чодур чаглак пөш-
тер чөдүргей көк тооруктарын угбааже чүктенипкен турлар.
Аңаа ийи хондур эртенги, кезээки одарлар кедеп аңнааш,
күске думчуундан хан-даа агыспадым. Чүвө аайлашпас ыңдыг
үелер база тургулаар чүвө. Эвээш хүнезиним кырзаның
чорумда-ла, төнүп калды. Аштап эгеледим. (Виктор Сагаан-оол.)

120. Скобкаларны ажыткаш, айтырыглар орунга тааржыр ийиги
черге кижигүннерин немевишаан, домактарны делгередип бжиңер.

Машинавыс мунупкаш, (кажан?) чоруптувус. Ам-на
хөрээвис (чүгө? кандыг чылдагаан-биле?) ана хозай
берген чоруп олур бис. Шынап-ла, хоорайдан бир-ле дугаар
(чүгө? кандыг сорулга-биле?) чоруп турарывыс ол.

Удаваанда (к а н д ы г?) хоорай ында-ла чыдып калды. (Ж а я а?) халдып олурувуста, шөлээнин канчаар боор! Дааш-шимээн (к а й д а?) чок. (Елена Бады-Мөңге.)

121. Турза чогуур биче сектерни болгаш дефистерни салбышаан, дүжүрүп бижинер. Домактарның чугула болгаш ийиги черге кижигүнерин айтыңар.

Орус чечен чогаал бодунуң күжүнүң талазы биле кымның даа сагыш сеткилин хайныктырып шыдаар. Ол дугайын хөй хөй кижилер бижип келген. Ындыг даа болза ооң ужур дузазы меңээ кызыгаар чок улуг болган. Орус чечен чогаал мээң мурнумга амыдыралдың чугула айтырынын тургускан. Ол айтырыг болза тыва чечен чогаалдың дугайы. (Сергей Пюрбю.)

21. Деңнелгелиг бөлүглел болгаш аңаа биче сексалыры.

122. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөр бөлүктөриниң кандыг айтырыгга харылаттынарын, кандыг чугаа кезээ-биле илереттинген домак кижигүнүңге хамааржырын, домактың кандыг кижигүнү болурун тодарадыңар. Ол бөлүктөрүнүң тургузуунуң онзагай чүүлдерин айтыңар.

— Чүгө өөрөнмес кижин сен? Ол чүү дээрин ол? Барып-барып сен өөрөнмезиңге, канчап болур чүвөл? — деп, Экер-оол караа кылайып, танаа дарбайып келген, чөмөлөөн чүвө дег, айтыргаш, холун Оюнмааның эктиңге шеле чоруй, саламы-биле сала каапкан. Оюнмаа Экер-оолдун холун эктиңден аяр дүжүр шимченипкеш, ооң арнынче чалынган-даа чүвө дег, өөрөөн-даа чүвө дег, чымчаа-биле көргөн. (Сергей Пюрбю.)

Сөөлүндө дег, ышкаш чергелиг эдеринчилер азы -зыг / -зиг ... деп кожумак кирген деңнелге бөлүглели к а н ч а а р? деп айтырыгга харылавышаан, домакка кылдынын аргазынын байдалы бооп болур. Ынчан ону биче сек-биле аңгылаар. Чижээ: *Сыгырганың сыгыдынга өске сыгырганың үн алчып эдери дег, аныяк кыстың хоюг үнү чаңгыланып үнүп келген.* (Александр Даржай.) *Эзим эдээндө чаңгыс өгнүң ыжы, эрес эрниң дезиг агтче шывадапкан дээктиг сыдымы ышкаш, саң дорт дээрже чүткөөн тур.* (Монгуш Доржу.) *Ооң кырында, эзимниң таңнылы мен дээнизиг, тергиин чырык шолбан чайыннанып туру.* (М. Доржу.) Үстүндө чижектерде биче сек-

тер-биле аңгылаан болгаш *ун алчыл эдери дег, дээктиг сыдымы ышкаш, таңныылы мен дээнзиг* деп сөстөр каттыжышкыннары-биле төнгөн деңнелгелиг бөлүглелдер к а н ч а р? деп айтырыгга харыылаттынмышаан, кылдыныг аргазының байдалдары бооп чоруур.

Бир эвес деңнелгелиг бөлүглел домактарның өске кежигүнү, чижээ, тодарадылга азы сөглөкчи болур болза, ону биче сек-биле аңгылаvas. Чижээ: *Ийи-Тал сумузунуң даргазы Аракчааның чарлалы кааң дээрден дүшкен чаңнык дег болган. (К.-Э. Кудажы.)* Мында *кааң дээрден дүшкен чаңнык дег болган* деп каттыжышкын к а н д ы г болган? деп айтырыгга харыылаттынмышаан, сөглөкчи болур. *Көдээге сиген кезилдези дег хөглүг, солун ажыл чок. (Александр Даржай.)* Мында *сиген кезилдези дег* деп каттыжышкын к а н д ы г? деп айтырыгга харыылаттынмышаан, *ажыл* деп кол сөске хамааржыр тодарадылга болур.

Т а й ы л б ы р. *Ышкаш* деп сөс домактың сөөлүнге чорааш, сөглөкчинин составында даап бодаашкын илередир модальдыг сөс бооп болур. Чижээ: *Уйгузу черле дыка кылын, кулааның дужунга цгер-боо-даа дааштаар болза, удуп-ла чыдар ышкаш. (Александр Даржай.)*

□ 123. Номчунар. *Дег* деп эдеринчилиг сөс каттыжышкыннарының домактың кандыг кежигүннери бооп чоруурун тодарадыңар.

АКЫ-ДУҢМА БОЛГУ ДЕГ.

Чаңгыс Хүннүң адаанга,
Чаңгыс Черниң кырынга —
Аңгы-аңгы кеш, дылдыг
Арбын-на чон бодараан.
Карачыл-даа угаанга —
Каксы бодап эккээрге,
Алды диптиң улузу
Акы-дуңма болгу дег.
Чогун-барын үлежиң,
Шорулгакка деткижиң,
Амыр-шөлээн чурттаар дег
Аас-кежик кайдал аан!

Салчак Молдурга

Бо шүлүкте кандыг кол бодал илереттингенил?

124. Дүжүрүп бижип алыңар. Деңнелгелиг бөлүглелдерниң адаан шыйыңар.

ЭРТЕМНЕРНИҢ БЕДИИНЧЕ.

Эртем-билиг чедип аары —
Ээрем далай кежери дег.
Шораан берттиг кадыр сынны
Човап, шүүдеп ажары дег.
Чүгле эрес, кызымаккай
Чүткүлдүглер бедиин чедер!

Кечил-оол Эжер-оол

125. Биче сектерни турза чогуур черлеринге салбышаан, дүжүрүп бижинер. Деңнелгелиг бөлүглелдерде биче сектерни салган азы салбааны-нарны чылдагаанын тайылбырлаңар.

Ынаар барыын талакы ак-көк бизең даглар бажында чүктүг төвелер-даа ышкаш, хереп алган арзылаңнар-даа ышкаш, бедик ак-ак булуттар диргелген. Оларның шала адаа-биле ак-көк ак-кызыл хөлдөрлиг шаттар дег кара-кара булуттар шөйлүп чоруй барган. Оларның аразындан хөрүк аксында демир сырызы дег ашкан хүннүң херелдери согуналып үнгөн. (*Сергей Пюрбю.*)

АЙТЫРЫГЛАР БОЛГАШ ОНААЛГАЛАР.

Домактың ийиги черге кежигүннеринге кандыг кежигүннер хамаар-жырыл?

Немелде деп чүл? Кандыг немелдени дорт, кандыг немелдени доора дээрл?

Тодарадылга деп чүл?

Капсырылганың тодарадылгадан ылгалы чүдел?

Кандыг капсырылгаларны кавычкалап бижиирил?

Байдал деп чүл? Байдалдар кандыг бөлүктөргө чарлырыл?

Деңнелгелиг бөлүглел дугайында чүңү чугаалап болур силер?

126. Номчуңар. Ийи чугула кежигүннүг бөдүүн домактарны айтыңар. Оларны кежигүннер аайы-биле сайгарыңар. Чаңгыс чугула кежигүннүг бөдүүн домактарны болгаш нарын домактарны сайгарбас силер.

Сэр-Одтуң хары үжен ашпас. Кажан ол бодунуң хана-карактыг кепка бөргүн, хөм куртказын кедипкеш, базыптарга, ооң аныяа мырыңай дам баар...

Сэр-Од — сапык даараар кижиги. Ол чүзү-биле багай мергежил деп? Ооң кижилерге ажыы чок бе? Кижиги болганга идик херек болгай, а ол үр болбайн үзе кеттине бээр. Ынчан ону септээр апаар...

Кижн бүрүзү тускай аажы-чаңныг. Кижн бүрүзү-ле идиктерин бодунуу-биле үрей кедер. Ээжектери чүгле каш-ла хүн быжыг чоруур херээженнер барын Сэр-Од билнр.

Идиктер дораан-на үрелнп-ле турар болза, сапык даараар кижнгле-ле эки болгу дег. Сэр-Од ынчаар бодавайн турар. Бо талазы-биле ол онзагай бодалдыг. Ол аңаа үргүлчү келнр кижнлернн ындыг-ла кончуг хүндүлевес. *(Сэнгийн Эрдэнэ.)*

127. Номчунар. Составында модальдыг сөстөр кнрген сөглөкчилернн айтынар. Ол сөстөр сөглөкчилерге кандыг утка немеп турарын тодарадынар.

– Хой кадарып чорааш, ном номчуур болза, амыр-дыр аа? – днрднм.

Ону та чүге бодап келднм ыйнаан.

– О, мен-не ынча дивес мен, оглум! База-ла ону бнр тааржыр арга-биле номчуур апаар ыйнаан. Кыска-кыска ыр, шүлүк ийнкпе солунну номчуп болур-ла. Чамдык аныяк уруглар черге ном номчуп чорааш, хоюн оскунуштар чүве. Талаар. А шары мунуп алгаш, инек кадарып чорааш, ном номчуурга ажырбас-даа боор чүве харын. Ол шары өөрүнден чыда калбас, кады оьттап-ла чоруур болгай. *(Степан Сарыг-оол.)*

128. Номчунар. Домактын ийнгн черге келжнүннернн айтынар. Сорулганың байдалдарын ушта бнжннер. Оларнын кандыг арга-биле тургустунганын тайылбырланар.

Дүъш соонда чанар дээш, автобус биледи садып алган кижн болгай мен. Улустун чагыгларын эртежнк күүседнп алыр дээш, хоорайже базып кнрднм. Өгленир деп турар бнр төрелнм уруг шаажаң аяктар чагаан чүве. Базаар чанында магазинде садып турарын бнлнп алган мен. Ол чагыгны күүседнр дээш, базаарже далаш-биле базыптым. *(Монгуш Доржу.)*

ЧАҢГЫС ЧУГУЛА КЕЖИГҮННҮГ ДОМАКТАР.

22. Чаңгыс чугула келжнүннүг домактар дугайында ннннн билнг.

129. Номчунар. Домактарнын кайыларында ийн чугула келжнүн (кол сөс биле сөглөкчн), кайыларында чаңгыс чугула келжнүн барын тодарадынар. Чаңгыс чугула келжнүннүг домактарнын кайыларынын чугула келжнүннерн кол сөстөр хевнрлнг-днр? Кайыларынын сөглөкчилер хевнрлнг-днр?

1. Саян даглары. Кышкы орук. Чүэк машиназының кабиназының иштинде чолаачы чанында аныяк шериг кижидаянгыжын чанында чөлөндир тургузуп алган, ыт чок, бир-ле чүе боданып олурган. Нурзат ол-ла болгай. 2. Машинаның өпеш дээнинден фронтучу отту чаштап келген. Долгандыр көргөн. Хар-ла, хар. Орук дургаар чаа чагган харны хат буруладыр сүрүп чоруур. (Донгак Вегзи.)

Чаңгыс чугула кежигүннүг домактар ийи бөлүккө чарлыр: сөглөкчи хевирлиг чаңгыс чугула кежигүннүг домактар болгаш кол сөс хевирлиг чаңгыс чугула кежигүннүг домактар. Чижээ: 1. *Имиртиңнэн. Сооп келген.* 2. *Имир. Соок.* Баштайгы ийи домак сөглөкчи хевирлиг чугула кежигүннерден сөөлгү ийизи кол сөс хевирлиг чугула кежигүннерден тургустунган.

Чаңгыс чугула кежигүннүг домактар делгеренгей эвес болгаш делгеренгей бооп болур. Чижээ: 1. *Кыш.* 2. *Соок кыш.* Баштайгы домак чүглө чаңгыс кол сөс хевирлиг кежигүнден тургустунган, ынчангаш ол чаңгыс чугула кежигүннүг делгеренгей эвес домак-тыр. Сөөлгү домакта, чугула кежигүнден аңгыда, ийиги черге кежигүнү — тодарадылга бар, ынчангаш ол чаңгыс чугула кежигүннүг делгеренгей домак болур.

130. Номчунар. Ийи чугула кежигүннүг болгаш чаңгыс чугула кежигүннүг домактарны айтыңар.

Шойдак хенертен бичизинде көргөн кинозунун дугайын сактып келген.

...Дайын шөлү. Айдың дүн. Шыпшың. Оңгу иштинде ийи солдат. Канчангаш-ла оларның чанынга бир кижидаян соястап чедип кээр. Ол кижидаян ийленип чыдып алгаш, үрер гармошкабиле дыка чараш аялга ойнаар. Ыя аразында дайзынның талазындан улаштыр-улаштыр боолап эгелээр. Оңгу кырыбиле октар сыңайнып эгелээр. Дидим хөгжүмчү автомадын тудуп алгаш, соястап чоруптар. Эртеңги даң хаязында динмиттелип үнер кадыг-дошкун тулчуушкунну манап, сагыжы амыр эвес олургулаан солдаттар сергеп, кээшпе ораап тыртып, аразында оожум сымыранчырлар: «Үңгеп бар чыда, бажын ковайтпасла болза чоон-дур! Тенек ок дээптер ийне!..» Удатпаанда ынаарла хажыызындан демги-ле чараш аялга дыңналып кээр. А солдаттар улуг тынып, «менди-дир!» дийип, хүлүмзүрүп каарлар. (Дандар-оол Сарыкай.)

131. Дүжүрүп бижинер. Чаңгыс чугула кежигүннүг домактарны тывыңар. Оларның кол сөс хевирлиг чугула кежигүннүг азы сөглекчи хевирлиг чугула кежигүннүг болурун кырынга допчулап демдеглеңер. Чаңгыс чугула кежигүннүг домак бүрүзүнүң делгеренгей азы делгеренгей эвес болурун айтыңар.

1. Даштын хүн ажар чүгүндө ожук аксы хире ханы ойбак бар. Ону суг долган... Долгандыр кургаг даг. Бел. 2. — Шимчеш дивээли шүве. Сугже топтап көрүп ор, оглум. 3. — Көрдүң бе, дөө — деп, авам сугнуң кырынче айты-дыр. 4. Ала карак бо! Кадыргы! Кайгаанымдан карактарым ана херли берди. 5. — Эр кижги балыктан дузактап көрөм, оглум. 6. Дузаанньи сугже суп алгаш, шимчевейн ор. 7. Манап-ла ор бис. 8. Кадыргылар ам-на тырлып, үглөп келдилер. Чүгле балык-ла, балык! (*Хертөк Серээ.*)

Чаңгыс чугула кежигүннүг домактар дараазында бөлүктөргө чарлыр: тодаргай арынның домак, тодаргай эвес арынның домак, арын чок домак, ат домаа.

23. Тодаргай арынның домак.

132. Номчуңар. Кол сөстери чок-даа болза, чоғум кандыг сөстөр кол сөс болур турганын сөглекчилерин барымдаалап билип ап болур чаңгыс чугула кежигүннүг домактарны тывыңар. Ол домактарның сөглекчилери кайы арыннарга туруп болур-дур?

ЧЕЧЕК.

Чайгы хүнден ыжыктанып кожа тур бис.
Чаглактанган хөлегевис сериин-не-дир.
Чазылбаан сен. Сывың харын чедишкен-дир.
Хевир-дүрзүң меңэе көңгүс дөмей эвес.
Хээрек бичии үнүш аймаа чечек-тир сен.
Херек болза, сени мен ам чулуп боор мен.

Игорь Иргит

Сөглекчизи бар, кол сөзү чок, ынчалза-даа кандыг кол сөстүг туруп болуру сөглекчинин көргүзүкчүзүндө азы арын кожумаандан билдине бээр домакты тодаргай арынның домак дээр. Чижээ: 1. *Эки чагай чорууруңну күзеп тур мен. Чагааның харызын чүгле бодуң эккээр сен. (Биче-оол Ондар.)* 2. *Айның, чылдың планнарын аартыксынмас саанчылар бис. (Чооду Кара-Күске.)* 3. *Эрес эрлер, Кара-Дагже эзертенгеш, агттаныңар. (Юрий Кюнзегеш.)*

Тодаргай арынның домактың 1-ги азы 2-ги арында турар сөглекчизиниң арын көргүзүкчүзү азы арын кожумаа домакка кандыг кол сөс туруп болурун, кылдыныгны чогум кым боттандыраарын көргүзүп турар. Чижээ, бирги домакта *күзеп тур мен* деп сөглекчиниң *мен* деп арын көргүзүкчүзү ол домакка *мен* деп ат орнундан илереттинген кол сөс туруп болурун айтыр (*Мен... күзеп тур мен.*) Ол ышкаш дараазында ийи домакта *эккээр сен, саанчылар бис* деп сөглекчилерниң арын көргүзүкчүлери тус-тузунда *сен, бис* деп кол сөстөрниң домактарга кирбейн барганын көргүзүп турар. Сөөлгү домакта *аъттаныңар* деп сөглекчиниң *-ыңар* деп арын кожумаа *силер* деп кол сөстү ажыглап болурун айтыр.

Тодаргай арынның домактар тыва дылда, ылаңгыя аас чугаада калбаа-биле хереглеттинип турар.

133. Номчуңар. Тодаргай арынның домактарны тывыңар. Оларның чугула кежигүннериниң кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин, кандыг арында болгаш санда турарын айтыңар.

1. – Сургуулдап кажан аъттаныр деп тур силер?.. 2. – Даарта эртен салдап бадар деп тур бис. Сээң-биле амырлажып алыр дээш келдим. 3. Эрик кырынга турганнар бисти үдеп, холун чайып турлар. Бис база харыылап кагдывыс. 4. – Салдың думчуун эжерин соксадыңар! 5. Үш хонган соонда, Хемчик аксын эрткеш, кашпалдарже кириптивис. 6. Кажараан лоцманның¹ айлап бадырганы-биле Улуг-Ужарны хирт-ле дидим. 7. – Чоп кончуг чер боор! Дириг үнмес боор бис деп бодадым. 8. – А моон соңгаар мындыг ужар бар бе? Бар болза, баш бурунгаар сагындырып каар сен, таныш. (*Салчак Тока.*)

134. Номчуңар. Тодаргай арынның домактарның чугула кежигүну болур кылыг сөстөриниң наклонениезин, үезин, арнын болгаш санын айтыңар. Ол домактарга кандыг кол сөстөр туруп болур-дур?

1. «Кежигүнге кирер сен бе?
Кежегеңни кезер сен бе?
Салуучутка² кирер сен бе?
Салбак чажың кезер сен бе?

¹ Лоцман – салды сугга башкарарын удуртур кижини.

² Салуучут – аныяктарның революстуг эвилелиниң баштайгы ады.

2. Эзер-дергээ туттунгалак,
Эмчи диртип сураа үнген
Дакый-Сүрүң, Долгар сугну
Таныыр туржук, көргөн силер.

3. Аңчы, малчын, агроном
Алдарлыглар бисте көвей –
Иелерниң аразындан
Ийи-бирни адаптайн.

Юрий Кюнзегеш

□ 135. Номчуңар. Ийи чугула кежигүннүг болгаш чангыс чугула кежигүннүг домактарны айтыңар. Бо үзүндүде автор кандыг үеде болуп турган чүүлдерни көргүскенил?

Ачам мээң лама-даа, аңчы-даа болуп шыдавазымга бүзүрөөн боор. Ынчангаш мени бижээчи кижини кылып каар дээш, бир-ле күзүн Кыргыз Чамзы деп кижиниң аалынга эккеп каан. Ол үениң шаа-биле алырга, ол өг-бүлени депшилгелиг улус деп болур: боду, кадайы, уруглары шуптузу моол бижик билир. Ындыг-даа болза яды өскүстүң чолу билдингир: ооң оруунуң аксында аар-берге ажыл манап чыдар. Хүннүң-не хой кадарар мен. Эртең үнеримде, бир кезек үжүктөр онаалга кылдыр айтып бээр. Черге даянгыыжымны карандаш, хөртүк харны кыдырааш кылгаш, ол үжүктөрүмни бижип тура хүнзээр мен.

Ынчап тургаш, часка чедир моол бижикти номчуп, бижип турар кылдыр өөренип алган мен.

Күскээр чайын ачам чедип келген. Мээң кандыг өөренип турарымны сонуургады.

– Бо-даа эртемге салым-чаяанныг оол-дур. Бис боттары-выстың билир шаавыс-биле өөреттивис. Мону оон ыңай өөредир болза эки-дир – деп, өгнүң эр ээзи сүмеледи. (С. Пюрбю.)

24. Тодаргай эвес арынның домак.

136. Номчуңар. Баштай тодаргай арынның домакты айтыңар. Ооң соонда арткан домактарны хайгаараңар. Ол домактарда чугула кежигүн кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенил? Оларда кылдыныгны кымның боттандырып турары тодаргай билдинер бе?

I. Чаа чылды уткуур деп тургаш, бүгү чонну чыырының мурнунда тускай кырган хоочуннар хүнү эрттирдивис. Аңаа 50 хардан өрү назылыгларны чалаан, кыска хурал кылган. Ооң соонда «спорт» маргылдаазы эрттирген – кажык аткан,

шыдыраа, ооң иштинде буга-шыдыраа ойнааш, тывызык, кыска тоол ытканнар. Ооң соонда оларга таарышкан кыска концерт, кино көргүскен. *(Салчак Тока.)*

II. 1. Ам совхозтарда часкы тарылгага белеткенип турар. 2. Магазинде чаа солун ном садып тур. 3. Мурнай ушкан эжин каттырбас. *(Үлегер домак.)*

Сөглекчизи бар, кол сөзү чок болгаш ооң чогуум кандыг сөс-биле илереттинери тодаргай билдинмес домакты тодаргай эвес арынның домак дээр. Тодаргай эвес арынның домактың сөглекчизи 3-кү арында кылыг сөзү-биле илереттинер. Чижээ: 1. *Билетти мырыңай эжик чанында садып турган. (Биче-оол Ондар.)* 2. *Колхозче мени база чалап турар. (Михаил Шолохов.)*

Тодаргай эвес арынның домакта кылдыныгны кандыг-бир кижилер боттандырып турар кылдыр билдинер болза-даа, чогуум чүү кижилерил ол дээрзи тодараттынмаан болур. Ынчангаш ол домактарга чугаалаан кижиниң кол кичээнгейи кылдыныгны кым боттандыраарынче эвес, а ук кылдыныгның бодунче угланган турар.

137. Номчуңар. Тодаргай эвес арынның домактарны тыпкаш, оларда чугула кежигүн бооп чоруур кылыг сестери кайы наклоненнеде, үеде, арында болгаш санда турарын айтыңар.

МООЛДУҢ МУЗЕЙЛЕРИ.

Баштай-ла Күрүнениң чурт-шинчилелиниң музейинге бардывыс. Ында МАР-ның девискээриниң байдалын, үнүш-дүжүдүн, дириг амытаннарын, эрги, чаа төөгүзүн, чурттакчы чонунуң оран-савазын, идик-хевин, оюн-тоглаазын кончуг тодаргай тайылбырлааш, делгеп көргүзүп каан.

Уран чурулга музейи. Эрги шагның болгаш амгы үениң чурукчуларының, ус-шеверлерниң ажылдарын хевирлер аайы-биле делгеп көргүскен. Хаяда үе-дүптеги чурумалдарның чамдык кезин ол хевээр эккелгеш, таарыштыр делгеп каан.

Революция музейи 1926 чылда үндезилеттиниң тургустунган. Музейниң ол хөй каът бажыңында чурттуң шаандагы болгаш амгы төөгүзүңге хамаарышкан болуушкуннарын кол-кол үелер аайы-биле тус-тус залдарда кончуг тодаргай болгаш солун кылдыр чырыдып көргүскен. *(Зоя Чадамба.)*

Чүүлде тодаргай эвес арынның домактардан аңгыда, кандыг домактар бар-дыр?

138. Номчуңар. Тодаргай эвес арынның домактарны тыпкаш, оларны ушта бжиңер, чугула кежигүннүң адаан шыйыңар.

АК-САРЖАГ ТӨӨГҮЗҮ.

Ак-саржаг (орус дылда – сливочное масло) төөгүзүңге, ооң канчап тыптып келгениңге хамаарышкан шинчилел ажылдарының түңнелдерин Берлинде Гумбольд аттыг университеттиң эртемденнери парлаан. Ак-саржагны кижилерниң ажыглап эгелээнин эң баштай Библия деп шажын номунга бижээн болган. Бистиң үевиске чедир ийи муң чылдың эгезинде ак-саржагны кижилер ажыглап эгелээн деп эртемденнер санап турар. Ак-саржаг дугайында эрте-бурунгу Грецияга болгаш Римге база билир турган. Ону ынчаарда эм кылдыр ажыглап турган. Бурунгу шагның германнары ак-саржагны бүдүргөш, кеш суглаңгызын болгаш баш дүгүн чаарынга хереглеп турган. Ак-саржагны эң баштай чем кылдыр Соңгу Европаның чурттарынга ажыглап эгелээн. Ак-саржаг XII чүс чылда Скандинавиядан делегейниң өске бүгү черлеринче шилчээн. (*«Шын» солундан.*)

139. Ийи чугула кежигүннүг домактарны чаңгыс чугула кежигүннүг домактар кылдыр ескерттип бжиңер.

Үлегери. Бажың иштинде бичии уруглар шимээрген турлар. – Бажың иштинде шимээрген турлар.

1. Класста өөреникчилер хана солун үндүрүп турлар. 2. Мас-терскаяда даараныкчылар кандыг-даа хептерни кылып турар. 3. Бөгүн суурда улус хой кыргып турар. 4. Артистер дүүн клубка концерт көргүскен. 5. «Сылдысчыгашка» чогаалчылар солун чечен чугаалар парлап турар.

140. Үлегер домактарны дүжүрүп бжиңер. Домактарның чугула кежигүннериниң адаан шыйыңар, оларның кылыг сөзүнүң кандыг хевирлери-биле илеретингенин айтыңар.

1. Эргээ өөрениринден бергээ өөрөн. 2. Эткен сөзүңге ээ болур. 3. Күштүг мен дээш, хөрээң чайба. 4. Чаг берген кижиле чаргы кылбас. 5. Аныяандан адың камна.

Бо домактарда кылдыныгларны кым боттандырап кылдыр билдир-дир силер?

Тодаргай эвес арынның домак кижги бүрүзүнге хамааржып болур кылдыныгны илередип, ниитижиткен уткалыг бооп база болур. Ындыг таварылгаларда ооң чугула кижигүнү кылдыр болуушкун наклонениезиниң келир үезиниң 3-кү арнында кылыг сөзү азы дужаал наклонениезиниң чаңгыстың санының 2-ги арнында кылыг сөзү ажыглаттынар. Чижээ: 1. Далдааш, таска дүжер. (Үлегер домак.) 2. Ооң адын Петя дээр. 3. Суг көрбейн идиң ужулба. (Үлегер домак.)

141. Номчуңар. Мында чаңгыстың санының ийги арнында кылыг сөстөрүнүң илередир кылдыныглары тодаргай кижиге хамааржыр бе азы кымга-даа хамааржып болур бе дээрзин, ол кылыг сөстери кандыг домактарның чугула кижигүннери бооп чоруурун тодарадыңар.

Оон ыңай чорууруңга, бышкан каттар таварышкылаар. Долбан-кызыл киш-кулаа, көк-кат, честек-катты-даа амзап чип чоруур сен. А оон ыңай чоруурга, тооруктар. Кармак долдур дыгып алгаш, кээрген ышкаш хөйлең иштинче база курлап дартайты суккулап алыр сен...

А тооруктуг черге база-ла чеде бээр сен. Пөштүң адаккы талазында тооруктар бышпаан, чымчак, чаш болгулаар. Пөштүң шыпшык бажының хүннээрек талазында тооруктарны аът кырындан харап көрүп билип ал аа. Ында ыт хаайы дег хүрең тооруктар бүрү адаандан бакылап келгилээн – бөкперлежи берген тургулаарын көөр сен. (Александр Темир.)

25. Арын чок домактар.

142. Номчуңар. Домактарның чугула кижигүннерин айтыңар. Домак бүрүзүнүң чугула кижигүнү чүнүң-биле илереттингенил? Ооң илередип турар кылдыныын кандыг-бир кижиге азы чүвөгө хамаарыштырып болур бе? Во янзылыг домактарга кол сөс туруп болур бе?

1. Сылдыс-Шокарга коргунчуг апарган. 2. Үш хондур чагган... Дүне-даа саарып-ла турган. Чүгле дөрткү хүннүң даң бажында аяскан. 3. Хүн келген тудум-на, улам чылып орган. 4. Билдинмес болза, айтырып алыр херек. 5. Элик оглунуң чаптанчыын, чаражын. (Хөвөңмей Ойдан-оол.)

Сөглекчизи бар, а кол сөзү чок болгаш черле турбас домакты арын чок домак дээр. Чижээ: *Бертен туманнап келди*. Мында *туманнап келди* деп сөглекчиниң кылдыныгы бойдустуң болуушкунун илередир болгаш кандыг-бир кижиге азы чүвөгө хамаарышпас, ынчангаш бо домакка кол сөс турбас.

Арын чок домактың чугула кежигүнү (сөглекчизи) кылдыр колдуунда кылыг сөзү болгаш демдек ады хереглеттинер:

1. Болушкун наклонениезиниң чаңгыстың санының 3-кү арнында кылыг сөзү. Чижээ: 1. *Соор дээн хире. Ынчалза-даа ыр сооп шыдавас. (Таан-оол Хертек.)* 2. *Анаа-ла удут-тунмас чүве-дир. (Аркадий Гайдар.)* 3. *Соой берип-тир.*

2. Келир үениң кылыг сөзү-биле *херек, анаар* чергелиг сөстөрниң азы деепричастие-биле *болур, болбас* чергелиг сөстөриниң каттышканы. Чижээ: 1. *Кызып ажылдаар херек.* 2. *Маңаа таакпылап болбас.*

3. Адаарының падежинде демдек ады азы хамаарылга кожумактыг болгаш онаарының падежинде турар демдек ады. Чижээ: 1. *Даштын соок-тур, барбас мен. (Хөвөңмей Ойдан-оол.)* 2. *Оглумнуң эрезин! Сылдыс-Шокарымның шымбайын! (Хөвөңмей Ойдан-оол.)* 3. *Изиин!*

143. Номчунар. Арын чок домактарны айтыңар. Оларны ушта бижип алгаш, сөглекчиниң адаан шыйыңар.

Кежээ соой берген. Өгге олуларга, хүндүскүзүнден-даа дора эпчок апарган. Тонну уштуп алыр дээрге, соок. А Нина бажыңыңа черле тоннуг турбаан. Идиктерин уштуп алырга, дөмей-ле эпчок: от улгадырга – аткаарлаар, от бичелээрге – дедир отче сояр. Оорга доңуп орат. Холга аяк тудуп ижери эң-не эпчок. Нина ийи катап изиг мүннү бутгарынче төп бадырган. (*Ондар Сеглеңмей.*)

144. Номчунар. Домак бүрүзүнүң ийи чугула кежигүннүг азы чаңгыс чугула кежигүннүг бе дээрзин тодарадыңар. Мында хереглеттинген чаңгыс чугула кежигүннүг домактарда кандыг ниити онза чүүл бар-дыр? Ол домактарның тургузуун болгаш утказын сайгарыңар.

Мурнувуста дагларның бедик, сүрлүүн! Оон эгезин алган доштуг шуралгактарның онзагай чаражын! Сактырывыска, бистен өске ону кым-даа көрбээн дег, чүс муң, харын-даа миллион чылдар бурунгаар бойдуштуң сомнап кааны бо оран ол-ла хевээр дег-дир. Бедик дагларга деңнээрге, элезин сайы дег хензиивисти! Ынчалза-даа оларның шыпшыктарынче семеп үнер дээн тура-соруувус кончуг. Ак-көк дээрге бедип үнүп келген эргелиг хүннү, бараанындан-на кижин коргар дагларны көргөш, төрөөн черивисте мындыг булуңнар бар болганын чоргаарланып, Маганаты ишти сыңмас кылдыр чаңгыландыр кижин ырлаксаазы келир-дир. (*Маадыр-оол Ховалыг.*)

145. Номчунар. Чугула кежигүнү (сөглөкчизи) даар наклонениениң кылыг сөзүңге эки, *чугула* деп сөстөрниң немешкени-биле илереттинген арын чок домактарны тывыңар, оларны кандыг нинти утка каттыштырып турарын тодарадыңар. Ол домактарны ушта бжиңер.

Кижиги бүрүзү чурттап турары бажыңында тарымал чечектер чылдың кайы-даа үезинде чечектелип турарын күзээр. Ону чедип алыры ындыг-ла берге эвес. Кол-ла чүве – агротехниктиг ажаалдазын эки шингээдип алыры. Кыжын шупту үнүштерниң өзүлдези дыштанып турар деп чүвени утпазы *чугула!* Ынчангаш кышкы үеде үнүштерни изиг батареялар, печкалардан ырак, аргалыг болза, сериин черге тургусса эки. А соңга көзенээ ажып агаарладыр үеде, чечекти кылын чылыг пөс-биле шып кагза эки. Хөй суггарбас. Артык суггаттан үнүштүң дазылдары ирий берип болур.

Баштайгы хүн херелдеринден үнүштүң бүрүлери сергеп, өң кирип келир. Ол үеде чечекке бичии минералдыг чемишчидилгени бээр. (*«Шын» солундан.*)

146. Ийи *чугула* кежигүңнүг домактарны арын чок домактар кылдыр өскертиңер.

Үлегери. *Имир дүжүп келген. – Имиртиңней берген.*

1. Чаъс чаап эгелээн. 2. Соок дүжүп келген. 3. Дээр бүргей берген. 4. Чылыг дүжүп келген. 5. Туман көдүрлүп келген.

147. Кылыг сөзү бүрүзүңүң дужунга хөй сектер орнунга ооң эгидишкин уткалыг (арын чок) хевирин үлегер ёзугаар бжиңер. Бжикип алганыңар кылыг сөстөрни сөглөкчилер кылбышаан, домактардан чогаадыңар. Ындыг домактарга кол сөс турар бе?

чыдар – чыттынар турар – ...
олулар – ... удуур – ...

О 148. Ийи *чугула* кежигүңнүг домактарны чаңгыс *чугула* кежигүңнүг арын чок домактар кылдыр өскертип бжиңер. Үе хевирин шын шилип алырынче кичээнгейден салыңар.

Үлегери. *Мен чалгаарап тур мен. – Меңээ чалгааранчыг-дыр.*

1. Сен муңгарап олур сен. 2. Силер хомудап тур силер бе? 3. Мен ынчан дыка чаныксап турган мен. 4. Бичии оол коргуп тур ышкаш.

26. Ат домактары.

149. Номчунар. Чаңгыс чугула кежигүннүг домактарны айтыңар. Ол домактарда чогуу кандыг чугула кежигүн барыл? Ол кежигүн кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенил?

I. Даайының аалыңга Нина чедип келген. Аалдың өдээниң кыдыындан эгелээш, кадыр дагның мээзи эгелээн. Хой кажаазы канчаар-даа аажок улуг болгаш дорт булуңнарлыг, «С» деп үжүк ышкаш. Ийи улуг ак өглер. Шала туткан бажың ханазы. Дүжүрүп каан хөй чудуктар. Чадагай кажаа иштинде кожаланчак ийи сараат сиген. *(Ондар Сеглеңмей.)*

II. Танцылаар шөл. Аныяктар имилээр. Хөгжүм-музыка. Дээрде сылдыстар. Хемчиктин кижини суйбап, эргеледип келир, аваның чылыг холу дег, серийн сырыны... Черле дыка магалыг-дыр. *(Салим Сүрүң-оол.)*

Чугула кежигүннеринден чүгле кол сөзү бар домакты ат домаа дээр. Чижээ: *Байырлал. Шонуп турар чайгы изиг хүн. Каас-коя кеттинген чон стадионче соксаал чок шуужуп, удатпаанда шыгырт долдур саадапкан. (Монгуш Эргеп.) Кайгамчык хүн. Ооң байырлалдыг шыпшыңын черле утпас мен. (Салчак Тока.)*

Ат домааның чугула кежигүнү (кол сөзү) чүве ады-биле ийикпе, чүве ады уткалыг хереглеттинген өске чугаа кезектери-биле илереттинер. Чижээ: *Бичии када-ла шивээ кавызында байдал өскерилген. Частыышкыннар. Боо-моңгу дааштаашкыннары. Алгы-кышкы. Агт-хөл киштээни. (Кызыл-Эник Кудажы.)* Мында баштайгы үш ат домаанда чүве ады, сөөлгү домакта хамаарылга кожумактыг причастие чугула кежигүн бооп турар.

Ат домактары колдуунда чечен чогаалга ажыглаттынар. Оларны кылдыныг бооп турар черни, пейзажты, долгандыр турар байдалды эң кыска болгаш тода кылдыр чуруп көргүзеринге хереглээр. Чижээ: 1. *Хайырлыгның ховузу. Кайнаар-даа көөрге, тараа-ла, тараа! Хоор-сарыг дилиндектер делгем болгаш херии көстүп чыдар. (Хөвөңмей Ойдан-оол.)* 2. *Алды айның бирниң хүнү. Чайның кончуг изии шагда-ла эгелээн. (Салчак Тока.)*

150. Номчунар. Ат домактарын айтыңар. Оларны ушта бижээш, чугула кезигүүнүнүң (кол сөстүң) адаан шыйыңар.

I.

1943 чылдың ноябрь. Кызылдан ырак эвесте Улуг-Хем эрии. Даштындан көөрге, ыңдыг-ла онза чүве чок. Беш-алды ыяш бажыңнар бар... Картон, шуугай ийикпе, брезент, пөс эргиндилери-биле оюндактап, дуглап каггылаан элээн хөй кара-шокар өглер-биле холушкан — тыва ажылчын сууржугаш. Кызылдың алгы эттээр, кидис идик өөр заводу ол. (*Степан Сарыг-оол.*)

II.

Бо-ла суур бо-дур. Ынчан санныг бажыңнардыг суур-ла болгай. Бир элээн улуг дээн бажыңга партия, комсомол райкомнары, райкүүском бүгү килдистери-биле сынмарлажып турду. Оон аңгыда суг кыдыында эмнелге. Банк. Садыг. Иштики херектер яамызының район килдизи. Столовая. Хөй эвес чуртталга бажыңнары. Ол-ла. Чунар-бажың безин чок. Ам дээрге чер-чери-биле чатты берген. Ийи-үш каът бажыңнар безин тургулапкан. Ёзулуг хоорай. (*Салим Суруң-оол.*)

151. Номчунар. Делгереңгей эвес болгаш делгереңгей ат домактарын айтыңар. Делгереңгей ат домактарында чугула кезигүүнге чагырткан өске кандыг кезигүүнер бар-дыр?

...Күскээр кыш. Аалдар чаа кыштаглаан. Кызыл-Тайга белинде деспек баарында чаңгыс өг. Ширтек кырында ужа-тура давып кылаштаан чаш оглуң. Ыяш аъдын тудуп алгаш, хойнуңга кээп олурупту. Карактарында өөрүшкү, аас-кежи, идегел долган... Сүттүг шай хайындыргаш, салып турар кадайың. Хүлүмзүрөөн дозур кара карактар, сесиирге кежи тонну өттүр билдиниң кээр эштиг, ээлгир дурт-сын... Баглаашта аъдың чежип турунда, үдөп үнүп келген кадайың. Ооң куспаанда чаш оглуң. Бүзүрөөнзиг, манаанзыг карактар. Талыйып келгижеңге, оларның барааны өг чанында ол хевээр турбажыкпе. (*Биче-оол Ондар.*)

О 152. Чогаалчы С. Б. Пюрбюнуң шиилериниң көргүзүглериниң эге тайылбырларын номчуңар. Ындыг тайылбырларга кандыг домактар хереклетгинериниң дугайында түңнелден (башкының дузазы-биле) кылыңар.

I.

Маспыкайларның бажыңының бетики өрээли... Өрээлдин ортузунда хээлиг кара-көк шывыглыг, бичежек төгерик стол.

Ооң кырында шил савада чулган чер чечектери. Столдун олбо талаларында ийи сандай. Бир хана баарында диван. Булунда номнарлыг этажерка. Дорт — ийи соңга, оларны өттүр ногаан-кызыл хүн. Солагай талада — иштики ерээлче, оң талада — паштаныр ерээлче эжиктер.

(«Ынакшылды камнаар херек» деп шииниң ийиги көжегезиниң дөрткү көргүзүүнүң эге тайылбырындан.)

II.

Көдээ клубтуң сценазы. Арты көжеге баарында кызыл пөс-биле шып каан стол. Ында-мында сандайлар.

(«Ачылыг салчаашкын» деп шииниң бирги көргүзүүнүң эге тайылбырындан.)

□ 153. Номчуңар. Шээжилеп алыңар.

Ажыл шупту хүндүткөлдиг,
Аар, чиик деп ылгалы чок.
Ажыдыышкын, тиилелгеже
Алдын дүлгүүр — мергежил ол.

Шүшпөң болгаш чалгаа болза,
Чүү-даа ажыл дек бүтпес.
Чүрек биле чүткүл турда,
Шүүтсүнер чүве турбас.

Юрий Кюнзегеш

АЙТЫРЫГЛАР.

Чаңгыс чугула кежигүннүң домак деп чүл?

Кандыг домакты тодаргай арынныг домак дээрил?

Кандыг домакты тодаргай эвес арынныг домак деп адаарыл?

Кандыг домакты арын чок дээрил? Ооң тодаргай эвес арынныг домактан ылгалы чүдел?

Кандыг домакты ат домаа дээрил?

154. Номчуңар. Домактарның дараазында бөлүктөриниң кайы-бирээзинге хамаарышканын айтыңар: 1) ийи чугула кежигүннүг домак; 2) тодаргай арынныг домак; 3) тодаргай эвес арынныг домак; 4) арын чок домак; 5) ат домаа.

Сентябрь ортан үези. Иштики черлерде тараа ажаап арай дооскалак. Үш-Белдирде кидин-не куруяк чайы: ыяш бүрүзү түлүк алдыннанып эгелээн. Хөлчок-ла кат, мөөгү үези.

Бир дүне-ле чандыйты бүргөп, эртен туман тырткан. Чырык хүндүс-ле кодан-майыктап, ногаан-сарала чай кырында ак харны мажайты урупкаш баады ийин моң. Ол хиреде соок эвес. Харын дыштанган улус, ылаңгыя аныяктар өөрүп, чаштар-ла олчаан.

Бис ол хүн база-ла чаш харда хамык-ла диң, хөөрүк, адыг, киш, куш изи номчуп, Чавашты өрү маңнаштывыс.

Бир-ле медээжок улуг даг-иргек изинге таварышкаш, ону харын, улуг харда орук үндүрген трактор дег, эдере базып ордувус. Кончуг-ла чоон кызыл пөштерлиг кадыр каскакты өрү истеп үнүп орувуста, мырай чап-чаа каскан мортук көстүп келди! *(Степан Сарыг-оол.)*

ДОЛУ БОЛГАШ ДОЛУ ЭВЕС ДОМАКТАР.

27. Долу болгаш долу эвес домактар дугайында билиг.

155. Номчуңар. Домактарның кайыларының шупту кежигүннери бар болгаш утказы өске домактардан хамаарылга чокка билдине бээр-дир? Кайы домактарда чамдык кежигүннер кирбээн-даа болза, утказы өске домактарның дузазы-биле билдине бээр-дир?

— Силер кайда ажылдап турар силер? — деп, дой доосту бергенде, Солаңгы сонуургай-дыр.

— Кызылда. Солун черинде.

— Журналист силер бе?

— Ийе.

— Ынчаарга ол профессияның дугайында меңээ тайылбыр-лап бээр чайыңар кандыгыл?

— Амдыызында арай чайым чогул. *(Монгуш Доржу.)*

Чааскаан тура утказы билдинмес, долу эвес, ынчалза-даа өске домактардан, чугааның аянындан утказы билдине бээр домакты долу эвес домак дээр. Чижээ:

— *А мен каш чыл болгаш школаже баар мен?*

— *Ам дөрт чыл болгаш.* *(Степан Сарыг-оол.)*

Мында бирги домактың шупту кежигүннери бар, ынчангаш ол долу домак-тыр. Ийиги домакта чүгле үениң байдалы бар, чугула кежигүннери (кол сөс биле сөглөкчи) кирбээн.

Бичалза-даа баштайгы домакты барымдаалап, оларны белени-биле билип ап, катап тургузуп болур: *Сен ам дөрт чыл болгаш школага баар сен.*

Долу эвес домактар диалогка (ийи кижиниң аразында чугаага) хөй таваржыр.

Оон аңгыда аас чугаага болгаш чечен чогаалга кол сөзү болгаш өске-даа кежигүннери кирбээн долу эвес домактар болганчок-ла хереглеттинер. Чижээ: 1. *Белек-кыс үргүлчү-ле даң бажында турар. Школачыларның трактор-биле тарып, сеялкалар-биле чажып, кызымак ажаап өстүрген тарааларыңга, ногааларыңга өөрү-биле деңге чедер. (Кызыл-Эник Кудажы.)* Ийиги домак кол сөзү чок долу эвес домак. *Белек-кыс азы ол деп кол сөс кирбээнин баштайгы домак айтып турар. 2. Белек-кыс Кызылга келирге, ооң кады чоруур өөрү база чыгып келген болган. Автобулка олурупкаш, хапканнар. (Кызыл-Эник Кудажы.)* Ийиги (долу эвес) домакта олар деп кол сөс кирбээн.

156. Номчунар. Долу болгаш долу эвес домактарны айтыңар. Долу эвес домактарда кандыг кежигүннер кирбейн барганын тайылбырлаңар.

– Силер үр өөрөндинер бе, эмчи?

– Мен? Дыка үр. Он чыл дургузунда школага, беш чыл иштинде институтка өөрөнгөн мен.

– О-о! – деп, Адар-оол кайгаан, – өөренири кайы хире бергел?

– Берге болбайн аан, ылаңгыя чалгаараптарга, бергедей бээр, өөрлер четтирбейн баарлар.

Адар-оол элээн үр ыыттавайн барган, оон улуг тынгаш, катап айтырган:

– Докторга чедир мен өөренип болур мен бе?

– Чүге болбас боор ийик. Ыяап-ла чедер апаар, күзөл турда, черле чедип ап болур. *(Олег Саган-оол.)*

157. Турза чогуур бижик демдектерин киирбишаан, дүжүрүп бижинер. Долу эвес домактарны айтыңар.

Оолга уткуштур казыра мунган оол ужуражып келгеш сонуургаан //

Адың кымыл оол //

Ак-оол-ла // А сээң //

Шулуу // Кайыын келдиң //

Аалымдан //

Кайнаар бар чор сен //

Кожуун төвүнче бар чор мен сургуулга киирерин дилээр дээш // Бижикке өөрениксээн кижини Кызылче чорудуп турар деп дыңнадым // (Олег Саган-оол.)

О 158. Айтырыгларны долу эвес домактар-биле харыылаңар. Долу эвес домак бүрүзүңге кандыг кезигүң киирбээниңерни чугаалаңар.

Силер кандыг эртемнерни сонуургап өөренип турар силер? Төрээн дылга эрткен улдунда кандыг демдек алган сен? Бо чылын кайы чогаалчының номун эң сонуургап номчудуң? Номчаан номнарыңның кол маадырларының аттары кымнарыл?

159. Номчуңар. Харыыларда долу эвес домактарны долу домактар кылдыр өскертиңер.

- Бо ферманың инектери холук чок тыва инектер ыйнаан?
- Ийе, холук чок.
- Силер эрткен чылын бир инектен каш литр сүт сагдыңар?
- 1400.
- Ам чеже хире бооп турарыл?
- Чартык чылдың түңнелинде 1300 литр-ле болган чүве.
- Охаай... Черле эки-дир. Чыл төңчүзүңге чедир каш чедирер деп бодап турар силер?
- Ой та... 2000-дан кудулаvas.
- Мында саанчылардан силерни ажыр саап турар кижибар бе?
- Амдыызыңда чок. (Салим Сүрүң-оол.)

28. Домак сөстөр.

160. Номчуңар. Чаңгыс сөстөр-биле илереттинген карартыр парлаан домактарны айтыңар. Кандыг сөстөр тускай домактар кылдыр хереглеттинген-дир?

– Холуңар салыңар – дээш, башкы Аккырмаадан айтырган: – Сен чоп холуң көдүрбедиң? Уруглар садынга турбаан сен бе?

Оозу дидим эвес туруп келгеш, харыылаан:

– Чок.

– Чоп? – деп, башкы ылавылаан.

– Та – дээш, Аккырмаа куду көргөн.

– Аваң, ачаң иелээ ажылдап турар ийикпе?

– Ийе.

– Сен бажыңга кым-биле олуруп турдуң?

– Кырган-авам-биле. (Салим Сырцун-оол.)

Чок, ийе, та чергелиг харыы сөстөр тускай хереглеттинип, бүдүн домактарны солуп болур. Ынчангаш оларны домак сөстөр дээр. Чижээ: 1. – Школага ажылдаар силер бе? – Ийе. (Биче-оол Ондар.) Ийе деп домак сөс утка талазы-биле Школага ажылдаар мен деп домакты солуп турар. 2. – Катя чорбады бе? – Чок. (Салим Сырцун-оол.) Чок деп домак сөс Катя чорбады деп домакты солуп чоруур.

Харыы сөстөрдөн аңгыда, янзы-бүрү аян сөстөри база домак сөстөр кылдыр хереглеттинер. Олар чугаалап турар кижиниң сагыш-сеткилиниң азы тура-соруунуң илерээш-кинин көргүзөр. Чижээ: 1. Шо-шо! Бичии кургаттынын албас болза, болур чоор бе? (Салим Сырцун-оол.) 2. Ой эжен, силерни чоп көрбээн ышкаш мен, дуңмам? (Биче-оол Ондар.) 3. Ча-чаа, ындыг ийин бо. Чуң шоолуг боорул, ооң өртээ. (Биче-оол Ондар.) Бирги таварылгада шо-шо деп домак сөс кижиниң доңганын, ийигизинде ой эжен деп домак сөс кижиниң элдепсингенин, үшкүзүндө ча-чаа деп домак сөс чүвени херекке албаанын илередиң турар.

Домак сөстөргө экии, байырлыг, четтирдим, четтирдивис чергелиг сөстөр база хамааржыр. Чижээ: 1. Экии, эш Сасык! Чоп кончуг саададыңар? (Сергей Пюрбю.) 2. Ынчаарга, байырлыг, эргим өңүк! (Сергей Пюрбю.) 3. Четтирдим, эжим.

Домак сөстөр оларның утказын тайылбырлап чоруур домактарның эгезинге чоруп болур. Ынчан домак сөстөрнүң сөөлүңгө биче сек азы, олар күштүг интонация-биле адаттынар болза, кыйгырыг демдээ салыр. Чижээ: 1. Ойт, халагым аар. Ам-даа ийи таалың бар-ла болгай – деп, Чанчык девидей берген. (Монгуш Кенин-Лопсан.) 2. – Ойт! Бо кайыын көстүп келдиң!.. – дээш, Саадак чолдак кудуруктуг кара богба мунган бичии оглундува хыйыртап көргөн. (Монгуш Кенин-Лопсан.)

161. Номчунар. Домак сөстөрү айтыңар.

I.

- Чүнүң сургуулун дооскан силер?
- Он класс дооскан мен...
- Ол-ла бе?
- Чок. Көдээ ажыл-агый техникумунда бот-өөредилгелер биле өөренип турар мен. Зоотехник салбырында.
- Кайы курста?
- Бо чылын сөөлгү курсче шилчээн мен.
- Келир чылын зоотехник апаар ышкажыл силер але?
- Ийе. Ындыг-даа болза кадарчы хевээр артар мен. *(Сергей Гюрбю.)*

II.

Хүлүмзүревишаан, кысче холун дидим эвес сунмушаан, оол мендилээн:

- Экий!
- Оолдуң холун албадал чокка тутпушаан, ооң арнынче сонuurгал-биле көрүп, эмчи найыралдыг харыылаан:
- Мендээ! *(Олег Саган-оол.)*

162. Турза чогуур бижик демдектерин салбышаан, дүжүрүп бижилер. Домак сөстөрүниң адаан шыйыңар.

I.

- Чер чырый бээрге харын барып көөр-ле чүве дир – деп Чанчаар ирей барыксаан.
- Ии дадайым адыглыг черже кижини канчап баар боор – деп Николай коргуп турган.
- Чок адыг болза ол оранда чок ырай берген – деп Леонид Сергеевич чугаага киришкен.

II.

- Че Доора-Хемде чедип келдивис бо уруглар – деп хоочун капитан чугаалаан.
- Четтирдивис Виктор Константинович – джип уруглар үнүп чыда – Байырлыг – деп «Спутниктин» башкарыкчызы-биле байырлашкан. *(Леонид Чадамбаны-биле.)*

163. Домак сөстөр болур аян сөстөрүн айытпышаан, олар кандыг уткалар илередип чоруурун тайылбырлаңар.

1. Паа! Бөрт чок үнгениң ол бе? Бажың дүгү койгун дег агарты хыраалай берип-тир. 2. Ура-а! Ийистээр хойлар хөй арткан экин ой. 3. Ча-чаа! Сен биче сакманщик кижин менден эгелээш-ле үлегер ап өөрөн, сарыым Хаяңмаа! 4. Ма, харындаа бердим көрдүң бе! Чедир эттевээн-дир силер. 5. — Ах, чөгенчиимни, ол ап чоруур улузу-биле ийи-бир сөстөн чугаалажыр чүвемни! — деп аксым-даа туттундум. (*Степан Сарыг-оол.*)

О 164. Айтырыгларга харыылаңар. Харыыларга домак сөстөрүн ажыглаңар.

1. Тыва дыл кырында радио дамчыдылгаларын дыңнап турар силер бе? 2. «Саян» деп күрүнениң ыры-танцы ансамблиниң сөөлгү программазын көргөн силер бе? 3. «Тываның аныяктары» деп солунну чагыдып ап, номчуп турар силер бе? 4. Школаның бот-тывынгыр уран чүүл көрүлдезинге киржиң турар сен бе?

165. Хөй сектер орнунга тааржыр домак сөстөрүн немевышаан, дүжүрүп бижиңер. Домак сөстөрүниң сөөлүңгө чогуур бижиң демдектерин салыңар.

1. ... Бо чечектерниң чараш деп чүвезин! 2. ... дыка-ла коргунчуг ыт-тыр. 3. ... Чоп кончуг соок хүн боор бо! 4. ... Мен бо оолдун адын уттупканым ол бе? 5. ... ол номунду биске бер. 6. ... ам дораан моон чоруптаалыңар. 7. ... Бо сыырткыышты сен ап ал.

Кириер сөстөр: *кай, ма, уваа, дадайым, шо-шо, паа, че.*

ЧАҢГЫС АЙМАК КЕЖИГҮННЕРЛИГ ДОМАКТАР.

29. Чаңгыс аймак кежигүннерлиг домактар дугайында билиг.

166. Номчуңар. Чаңгыс аймак кежигүннерлиг бөдүүн домактарны айтыңар. Ол домактарда чогуу кандыг чаңгыс аймак кежигүннер барын, ол кежигүннер кандыг сөстөргө чагыртканын тайылбырлаңар.

Мен бодум игил, бызаанчы, демир-хомус, шелер-хомус, дүңгүр, коңганы кылып турар мен.

Сөөлгү үеде тыва национал хөгжүм херекселдерин ансамбльдерде ажыглап турар апарганы өөрүнчүг. Аныяк артистерниң оларга ойнаары хоочун хөгжүмчүлөрдөн чыда калбас.

Чамдык сонуургалдыг кижилер ол-бо хөгжүм херекселдеринге өөренип алыры берге бе деп айтырып турар. Игил, бызаанчы ойнаарыга күзелдиг, тура-соруктуг кижилер 10 – 15 хонук иштинде өөрени тыртып алыр.

Хөгжүм херекселдерин аянын, чараш, өткүт кылдыр кылып алыры нарын, берге. (*Балган Күжүгеттии-биле.*)

Домактын чаңгыс айтырыгга харыылаар болгаш кандыг-бир чаңгыс сөс-биле харылзашкан кежигүннерин чаңгыс аймак кежигүннер дээр. Чижээ: 1. *Алдын-сарыг дыттар, кызыл-хүрең ханды-каралар, кара-ногаан пөш, шивилер хорагайландыр чырып турар.* (Сергей Пюрбю.) 2. *Аныяк чаш шививистиң артын, иштин долгандывыс.* (Леонид Чадамба.) 3. *Алгыш-кырыш билбес алышкы бис, угбашкы бис.* (Степан Сарыг-оол.) Бирги домакта *дыттар, ханды-каралар, пөштер, шивилер* деп сөстөр чүлөр? деп айтырыгга харыылаттынмышаан, чаңгыс сөс-биле – *чырып турар* деп сөглекчи-биле харылзашкан чаңгыс аймак кол сөстөр болур. Ийиги домакта *артын, иштин* деп сөстөр чүлөрин? деп айтырыгга харыылаттынар болгаш *долгандывыс* деп сөглекчиге хамааржыр чаңгыс аймак немелделер бооп чоруур, үшкү домакта *алышкы бис, угбашкы бис* деп сөстөр кымнар бис? деп айтырыгга харыылаттынар чаңгыс аймак сөглекчилер-дир.

Чаңгыс аймак кежигүннер аразында каттыштырар интонация (үн аяны) азы каттыштырар интонация болгаш эвилел дузазы-биле холбажыр, бот-боттарындан утка талазы-биле хамаарышпас болур. Чижээ: 1. *Чечектерим, чараштарым четче үңүп келген-дирлер.* (Степан Сарыг-оол.) 2. *Түлүш биле Домбайга бо чай кайы-даа чайдан онзагай.* (Степан Сарыг-оол.) Баштайгы домакта *чечектерим, чараштарым* деп чаңгыс аймак кол сөстөр интонация дузазы-биле, сөөлгү домакта *Түлүш, Домбай* деп чаңгыс аймак немелделер интонация болгаш эвилел дузазы-биле холбашкан.

Чаңгыс аймак кежигүннерниң аразыга эвилел чокта, оларны бот-боттарындан биче сек-биле аңгылаар. Чижээ: *Мен Көк-Тей школазынга чүгле күстү, кышты, часты эрттирдим.* (Биче-оол Ондар.)

167. Номчуңар. Чаңгыс аймак кежигүннерниң аразынга паузалар кылырын утпаңар. Оларның аразында канчаар холбашканын (интонация дузазы-биле бе азы интонация болгаш эвилел дузазы-биле бе), кандыг чаңгыс аймак кежигүннер болурун айтыңар.

Ном бүрүзү – амыдыралче чаа билиишкин болгаш көрүш, янзы-бүрү аажы-чаңныг, үзел-бодалдыг, тура-соруктуг болгаш аймак-сөөк база шажын-чүдүлгелиг кижилер-биле ужуражыышкын-дыр. Чаа ном бүрүзү дээрге-ле эргемниң, техниканың болгаш культураның база уран чүүлдүн чаа чүүлдери-биле таныжылга-дыр. Ынчангаш кым ном-биле өңүктөжип, кым ном-биле амыдыралын сырый холбааныл, ол кижиге билиглерниң үндезиниң нептередикчизи болгаш суртаалчызы-дыр. (*Олег Сувакпит.*)

168. Турза чогуур биче сектерни салбышаан, дүжүрүп бижинер. Чаңгыс аймак кежигүннерниң адаан шыйыңар.

Тываның эң-не хөй чыжырганалыг чери – Эрзин Төгү бо хемнерниң барык бажындан эгелээш Успа-Хөл чедир 200 ажыг километр черни бо эм үнүш ээлээн. Оон ыңай Барыын-Хемчик Чөөн-Хемчик Бай-Тайга Улуг-Хемниң Шагаан-Арыг болгаш Чаа-Хөл шынааларында бар. Оларның үнүжү тарамык тал болгаш караганнар-биле холуй үнген. Чыжыргана – бистиң ажыктыг болгаш чараш байлаавыс. Ону камнап кадагалап шын ажыглап өөренилинер. (*Найгын-оол Дамдынны-биле.*)

169. Хөй сектер орнунга утказы тааржыр чаңгыс аймак кежигүннер болур сөстөрни кирибишаан, домактарны четчелей тургузуңар. Турза чогуур биче сектерни болгаш тире демдекти салбышаан, бижип алыңар.

Тыва дылда чугаа кезектери болза ... , ... , ...
... , ... домактарның чугула кежигүннери.
... , ... , ... домактың ийиги черге кежигүннери.

О 170. Аяныг номчуңар. Чаңгыс аймак кежигүннерни айтыңар. Шүлүкте кандыг кол утка илереттингенил?

Сарыг, кара, ак-даа кештиг бүгү-ле чон
Чаңын чаңнап, шайын ишчип, кады чорзун.
Чаңгыс эптиң, найыралдың боодал чечээн¹
Чамбы-дипти ажыр-кежир сунушсун дээш –
Ха-дунма, ха-дунма,
Ха-дунмалышкы кыйгывысты салган бис.

Салчак Молдурга

¹Боодал чечек – чыып каан кезек чечек.

30. Каттыштырар аялга (интонация) дузазы-биле холбашкан чаңгыс аймак кежигүннер.

171. Номчудар. Каттыштырар аялга (интонация) дузазы-биле холбашкан чаңгыс аймак кежигүннерни тывыңар. Бо домактарда кандыг кежигүннер чаңгыс аймак-тыр?

Эртен класстың эжик аксында Дарыймаа турар. Аңаа шуптузу холун, кулаан, бажын көргүзөр, идик-хевин хынадыр. Чүге дээрге Дарыймаа – арыг-шевер даргазы. Ол ам боду үргүлчү чунар, үлегерлиг апарган.

Хүлөрек, Кошкар-оол сугларның дежурныйлап турганын бо-ла көрүп болур. Чапсарда ыңай-бээр маңнажыр, хүрежир, шимээн үндүрөр өөреникчилер оларга дораан-на туттурар. (Чооду Кара-Күскенин-биле.)

Каттыштырар аялга (интонация) дузазы-биле холбашкан аразында эвилел чок чаңгыс аймак кежигүннерни бот-боттарындан биче сек-биле аңгылаарын үстүнде демдеглээн бис.

Интонация-биле холбашкан чаңгыс аймак кежигүннер санаан аян-биле, аразында үзүктелиишкинниг кылдыр адаттынар. Интонация-биле холбашкан чаңгыс аймак кежигүннер чаңгыс морфологтуг хевирге (чижээ, падежке, санга, үеге) турар-даа болза, оларның чүгле сөөлгүзү кожумактыг бооп болур. Чижээ: *Бир дөнен шары, бир иртти эрткен күзүн чии кылдыр апарган улус. (Монгуш Доржу.) Меңээ саазын, карандаштан берип көрүңер.* Бирги домакта *бир дөнен шарыны, бир иртти дээриниң орнунга бир дөнен шары, бир иртти дээн, ийиги домакта саазындан, карандаштан дээриниң орнунга саазын, карандаштан дээн.*

Каттыштырар аялга-биле холбашкан чаңгыс аймак кежигүннерниң чанынга янзы-бүрү уткалыг артынчылар катаптап киргеш, ол кежигүннерниң аразында харылзаазын улам күштелдирип турар. Чижээ: *Кара-кыс орундан та чеже ковайган, та чеже катап дыңнаалаан, та чеже катап турган, та чеже катап соңгадан бакылаан. Чыдарга-даа чыттынмас, удуурга-даа удуттунмас, бирде өөрүнчүг, бирде харааданчыг. (Салим Сиң-оол.)* Бо домактарда *та – та, -даа – -даа* деп катаптаан артынчылар чаңгыс аймак кежигүннерниң аразында холбаазын улам тудуш кылып, санаар аянын күштелдирип турар.

Каттыштырар аялга-биле холбашкан чаңгыс аймак кежигүннерниң сөөлүнгө оларның-биле бир дөмей домак кежигүнү болур *олар, суглар, мынчаар (ынчаар)* деп сөстөр туруп болур.

Олар деп сөс чаңгыс аймак кежигүннер болур кижилер аттарын төндүр санаарын көргүзөр. Чижээ: *Веденей, Тарбаган болгаш Чолдак-оол олар чоруптулар. (Салчак Тока.)*

Суглар деп сөс чаңгыс аймак кежигүннер болур кижилер аттарын төндүр санаваанын көргүзүп, «оон-даа өскелер» дээн уткалыг хереглеттинер. Чижээ: *Кур-Седи, Сергей суглар агттаныптылар. (Салчак Тока.)*

Ынчаар (ол ынчаар), мынчаар (бо мынчаар) деп сөстөр чаңгыс аймак кежигүннер болур черлер аттарының сөөлүнгө хереглеттинер болгаш «ол чоогунда» деп утка илередир. Чижээ: *Элегес, Улуг-Хем уну, Бай-Булуң ынчаар аал дээрге челе-ле. (Салчак Тока.)*

172. Номчуңар. Каттыштырар аялга-биле холбашкан чаңгыс аймак кежигүннерни санаан интонация-биле номчуурун утпаңар. Домактын кандыг кежигүннери чаңгыс аймак бооп турарын тайылбырлаңар.

Адыгныы ышкаш калбак, майтагар таваңгайларлыг, чолдак кудуруктуг, сыгыр карактарлыг, докпак кулактарлыг, каралдыр-сарыг кадыг хылган дүктерлиг чекпе дээр араатан аң олча дилеп, оран кезип чорааш, боостааже ажырыптар чүве тып чадаан. Чеди хонук дургузунда аптаан, элеңнээн, аң кедеп келген. Ол шоолуг маңнай албас болганда, элик-хүлбүс, сыын-мыйгак хамаанчок, майтак майыктарлыг, хыйыр койгунга безин четпес. *(Куулар Аракчаа.)*

173. Номчуңар. Каттыштырар аялга (интонация) болгаш чагырыштырбас эвилелдер дузазы-биле холбашкан чаңгыс аймак кежигүннерни айтыңар. Турза чогуур биче сектерни салбышаан, дүжүрүп бжиңер.

Сылдыстар чүгле онза чараш болуп дээрде көстүп турар эвес, а харын Чер кырында ажыл-амыдыралга эргежок чугула хамаарылгалыг. Үе-шагны чүктерни чүвелерниң аразында хемчээлин агаар-бойдуштуң өскерлииникини кижилер сылдыстарны барымдаалап оларның дузазы-биле билип ап чораан.

Дээрде сылдыстарны сактырга кижини санап четпес эмгесанчок ышкаш болур. Ынчалза-даа оларның саны билдингир. Чер бөмбүрээниң соңгу болгаш мурнуу талазынга анаа каракка көстүп турар сылдыстарның саны алды муң хире. *(Мөңгө Сат.)*

О 174. Номчунар. Домактың кандыг кежигүннери чаңгыс аймак бооп турарын, олар аразында чүңүң дузазы-биле холбашканын айтыңар.

Хамык оруктуң белдири Хайырлыг хемниң көвүрүү бо-ла болгай. Оруктар моон-на өрү-даа, куду-даа, ховуже-даа, дагже-даа дамырланып тарай бергилээн. Үпчү боду пөдүлээ-ден¹ бүткен узун хончулуг идик кеткен, сыырткыыш эгиннээн чадаг кижжи көвүрүглөп кешкен дораан, хемни өрү алган. Оон соон дарый арттынчактыг аъттыг кижжи бо келген. Ол дагже углаан орукче челзип ыңай болган.

Удаткан чок шимээн-не эвес шимээн үнзе-ле, андазын аадып алган трактор бо шошкудуп орган. (*Көк-оол Чамыяң.*)

Чаңгыс аймак кежигүннер кандыг чугаа кезектери-биле илереттинген-дир?

175. Каттыштырар аялга дузазы-биле холбашкан чаңгыс аймак кежигүннерни болгаш олар-биле бир дөмей кежигүн бооп чоруур сестерни айтыңар. Чаңгыс аймак кежигүннер кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенил?

I.

Көк-оол, Миша, Суваң олар көвүк харны тудуп тургаш, тулган семис адыг кылгаш, думчуун, караан карартып каан. (*Степан Сарыг-оол.*)

II.

Аңнаарыңга өөредип каан башкыларым -- бо-ла Шончуур ирей, Сываан Дамдың, аңчы Дамдың суглар. Бо-ла Өдүген, Серлиг, Улуг-Биче Паш-Хемнер, Арга белдер мынчаар аңнап-диңнеп амдажаан кижжи-дир мен ийин. (*Леонид Чадамба.*)

176. Хөй сектер орнунга олар, суглар, ынчаар (мынчаар) деп сестерниң тааржырын кирибишаан, дүжүрүп бижинер.

1. Балчый, Алексей, Буян... бокс маргылдаазыңга эки түннелдерни чедип алган. 2. Каң-оол, Седип ... математика олимпиадазыңга киржири-биле Кызыл хоорай баар. 3. Бис эрткен чайын Шушенское, Абакан, Минусинск ... экскурсия-лап чораан бис.

¹ Пөдүлээ – резина.

□ 177. Аянынг номчуур. Катгыштырар аялга-биле холбашкан чаңгыс аймак кежигүннерни айтыңар. Оларның аразынга кандыг эвилелдер туруп болурул? Тывызыкты тывыңар.

БОЙДУСТУҢ БИР ХУУЛГААЗЫНЫ.

Хамык үнүш, оът-сиген ылым-чылым. Хову-шөл, арга-эзим шып-ла шыпшың. Кайыын-на ийик, бир-ле черден тыптып келген хуулгаазын күш хайыралыг ыржымны-даа үревиткен.

Анаа турган оът-сиген, будук-бүрү аймаараксап, девидек-сеп дүвүрөй бээр. Аразында шылырткайнып сымыранчып, аян үннүг хөгжүм-ырын бадыра бээр.

Таваар, шөлээн олурур-даа ужур турбас. Дааш-шимээн улам дыңзыр. Хайыра чок сыылап, улуур, хамык үнүш, оът-сиген салбараңнаар. Хол-буду, алыс боду коргунчуг ол хуулгаазынны тывыңарам. *(Александр Шююң.)*

□ 178. Номчуңар. Эвилелдер болгаш катгыштырар аялга дузазы-биле холбашкан чаңгыс аймак кежигүннерни айтыңар. Карартыр парлаан сөстөр домактың кандыг чаңгыс аймак кежигүннери болурул, олар кандыг падежтерде турарыл? Оларның кайыларында падеж кожумактары чок-тур?

ЧАЙЛАГЖЕ.

Чай санында, изиг дүжерге-ле, Балда биле Майрам бичии оглу Адикуну алгаш, хоорайдан чоруй баарлар. Колдуунда-ла чер, делегейниң улуг хөлдериңиң бирээзи Иссык-Кульга — Изиг-Хөлге чеде бээр.

— Ам чедип келдивис бе? — деп, Адикуну катап-катап айтырып чоруур. Хоорайдан үнгенден бээр-ле, *ава, ачазынга* ол айтырыгны каш катап салганын боду безин санап четпес.

— Ам-даа талыгыр чоруур бис — деп, ачазы шугул чок харыылаар.

Кашпал көстүп кээрге, Адикуну ачазын база катап тыртып:

— Чайлаг ам бо бе? — деп айтырган.

— Чок. Кашпалда чаа келгенивис бо. Бо черни Кашпалдың аксы дээр.

— Ой! Аас! Ол канчап ындыг боорул? Ындыг болза, бис аас иштинде ышкажыл бис? Бисти кашпал чиптер ышкажыл. Сырыптар! *(Насирдин Байдемировтуу-биле.)*

31. Эвилелдер дузазы-биле холбашкан чаңгыс аймак кежигүннер.

179. Номчулар. Чаңгыс аймак кежигүннерни холбаштырып чоруур эвилелдерни айтыңар. Олар чаңгыс аймак кежигүннерни канчаар холбаштырып турар-дыр? Ындыг эвилелдерни чүү деп адаар ийик?

1. Оңгул-чингилдерлиг, хараганнар болгаш хорумнар дуглаан шагтараазынның оруктап дыка-ла улчудувус. 2. Хоочун начыннардан Кыстай биле Даржайны таныдым. 3. Бистиң черниң чону улуг улусту хүндүлээш, оларның адын адавас, а уругларын адааш, ооң адазы азы иези дижир улус. (*Монгуш Эрген.*)

Домактын чаңгыс аймак кежигүннери чагырыштырбас эвилелдерниң дузазы-биле холбажып болур.

Чагырыштырбас эвилелдер: катгыштырар эвилелдер, удурланыштырар эвилелдер болгаш аңгылаштырар эвилелдер деп бөлүктерге чарлыр.

К а т т ы ш т ы р а р э в и л е л д е р : б о л г а ш , б и л е , б а з а . К а т т ы ш т ы р а р э в и л е л д е р - б и л е х о л б а ш к а н ч а н г ы с а й м а к к е ж и г ү н н е р н и ÷ а р а з ы н г а б и ч е с е к с а л б а с . Ч и ж э э : 1 . И й е , к ү з э э р б о л г а ш к ы з а р к и ж и ө ө р е н и б э э р . (С е р г е й П ю р б ю .) 2 . Т а н я б и л е Х е н з и г б е й э р т е н г и н о г а а н х ө л м ч и к т и ÷ с о л у н ч ү ц л д е р и н к ө ө р д э э ш о л у р у п к а л г а н н а р . (А л е к с а н д р Т е м и р .)

У д у р л а н ы ш т ы р а р э в и л е л д е р : а , ы н ч а л з а - д а а (ы н ч а л з а ж о к , ы н д ы г - д а а б о л з а ...) , х а р ы н . Ч а н г ы с а й м а к к е ж и г ү н н е р б о э в и л е л д е р - б и л е х о л б а ш к а н д а , б и ч е с е к т и э в и л е л д и ÷ м у р н у н г а с а л ы р . Ч и ж э э : 1 . А д ы г ж ы к о р т п а а н , а х о м у д а а н . (Б и ч е - о о л О н д а р .) 2 . Д и л г и с е н и к ө р ç ÷ к а а ш , д е з и п к е н - д и р , ы н ч а л з а - д а а о л ч а з ы н о с к у н г а ш , с е ç э э х о р а - д а п , « э э р и п » ч о р а а н ы о л - д у р . (С а л и м С ү р ç ÷ о о л .)

А н г ы л а ш т ы р а р э в и л е л д е р : а з ы , и й и к п е , и й и к п е а з ы , ч о к б о л з а , б и р б о л з а , ч о к б о л з а ... ч о к б о л з а , б и р б о л з а ... б и р б о л з а , б и р д е ... б и р д е , ч а м д ы к т а ... ч а м д ы к т а .

Чаңгыс аймак кежигүннер катаптавас удурланыштырар эвилелдер-биле холбашканда, оларның аразынга биче сек салбас, а катаптаар удурланыштырар эвилелдер-биле холбашканда, биче секти салыр. Чижээ: 1. Бөгүн кинолаар азы хаактаар бис. 2. Сен меңээ солун номдан чок болза журналдан бер. 3. Кежээликтей бир болза хадыр, бир болза чаар боор.

180. Номчуңар. Чаңгыс аймак кежигүннерни болгаш оларның кандыг чагырыштырбас эвилелдер дузазы-биле холбашканын айтыңар.

1. Мээң черле билирим Уургайлыг-Өдек деп черге келгеш, барбада тарааларны дүжүргүлээш, ачам биле акым уургайлар каза берди. Аксы тар, ынчалза-даа ийлеринче чоорту боцуяп чоруп берген оңгар болу бээрге, иштин ширбил каапкаш, барбаларны аргажып кел-ле, «Чеве!» дишкеш, олче тө тудуп турлар. 2. Олар бир-ле болза Дус-Дагже, бир-ле болза дедир чуртунче эеп чанып бар чыдар... Бир кижини адак дээрге-ле хуузунда дөрт хире шары азы аът, ол хире аът коштуг чоруур. 3. Дээвиирде азы ханада – кайда-ла доозун бурт дидир, медээлей кааптарга, үне-ле халчыр. Оон башка кижини дус базып кааптар. 4. Ыяш аякка меңээ база каап бердилер. Бирде бир ээзи, бирде өскези хөй-ле чүвелер айтырды. *(Куулар Оргу.)*

181. Номчуңар. Катгыштырар эвилелдер-биле холбашкан чаңгыс аймак кежигүннерни ушта бижинер. Ол эвилелдерниң дузазы-биле домактын кандыг чаңгыс аймак кежигүннери холбашканын болгаш ол эвилелдерниң аразында ылгал бар бе, чок бе дээрзин тодарадырын оралдажыңар.

Хүн ажып, ооң чырыы даглар бажынга чайыннанып орган. Хайгыылчы биле сурукчу¹ хем бажы черде бажыңга келгеннер.

Амыргалаар биле Николай Чааймының болгаш Кундустугнуң делгем аяңнарында болгаш кадыр каъттарында база Кагжырба кавызының мээстеринде болгаш эзимнеринде аңнарның кандыг кыштап турарын, ол черлерге аң оорлары чораан бе дээрзин хайгаарап көргеннер...

Хайгыылчы биле сурукчу Үжептиң Кара-Хандык аксынга келгеш, аңаа майгын каккаш, эртези сүргей хемни куду бадып олурганнар. *(Салчак Тамба.)*

182. Номчуңар. Чагырыштырбас эвилелдер дузазы-биле холбашкан чаңгыс аймак кежигүннерлиг домактарны айтыңар. Баштай катгыштырар, ооң соонда удурланыштырар, адак соонда аңгылаштырар эвилелдер-биле холбашкан чаңгыс аймак кежигүннерни тодарадыңар, олар домактын чогуум кандыг кежигүннери болурун тайылбырлаңар.

Галя чамдыкта ооң буряттап чугаалаан чүвезиниң дугайын билбейн баар, өске дылдың сөстөрүн доктаадып алырын оралдажып, оларны катаптап чоруурун Гарма шагда-ла эскерип каан. Ол чаңгыс эвес катап ооң ынчап олурганын көргөн, ынчал-

¹Сурукчу – өөреникчи.

за-даа билбээченнеп эрттирип каар чораан. Галяның чамдык бурят сөстөрүн чугаалаарының солуну аажок: ол сөстөрүн элдептии кончуг апаар, а өскелери боттарының биеэги утказын чидирипкеш, Гарманың кулаанга чаш уруг чулчуруушкуну ышкаш дыңналгылаар!..

Ваштайгы күсү хар чаарының мурнунда-ла, шөлээде кайнаар баарыл деп чугула айтырыгны Гарма биле Галя сүмележип эгелээнин чугаалаар апаар. Шаанда өгленириниң болгаш өске ажылче шилчиириниң мурнунда Галя бирде «Аржаан» дээр, бирде «Горячинск» дээр курорттарже баарына ынак чораан...

Галяның адазы шаанда хоорайга чурттап чораан, ынчалза-даа элээн каш чыл мурнунда үжен муң эки турачыларның бирээзи болуп хоорайдан ындыг улуг ырак эвес колхозче чоруткаш, аңаа ол хевээр артып калган. (*Цырендоржи Галанов.*)

183. Турза чогуур бижик демдектерин салбышаан, дүжүрүп бижичер. Чаңгыс аймак кежигүннерни холбаштырып турар эвилелдерниң адаан шыйынар.

I.

Оюнмаа даады-ла ындыг: артыкы соңгадан дуюкаа кирип келгеш удаан бооп чыдар чок болза дүште чок чемненип олурар. Авазы ону көрүп кааш чок болза меңней бээр. Ынчаарга Оюнмаа хөлчок амыраар.

Бөгүн база соңгадан ынчаар кирип келгеш чүнү-ле канчаттарыл деп аайын тыппайн боданып турда эжи азык кожа өрээлден авазы биле ачазының чугаазы аңаа дыңналып келген.

— Бистиң школага тос дугаарны амды чылын ажыдар а сес класс доскан уруглар бо чылын районга өөренир чүве дидир. Оюнмаа ынаар баар апаар кижэи эвес бе — деп ачазы чугаалаан.

II.

... Оюнмаа танывазы улуг кижилер-биле кажан-даа чугаалажып көрбээн. Ынчангаш канчаар олурар аайын тыппайн холдарын чамдыкта стол кырынга салып-даа чамдыкта дүжүрүп-даа бирде дужунга хананы дургаар аскылап каан карталарже көрүп бирде баарында столче көрүп иштинде дүвүрөплө олурган. Ындыг-даа болза Александр Ивановичиниң үнүнде кижэи коргар сестир хире бичии-даа аян дыңналбас болган. Харын-даа школаның төрөөн дыл болгаш литература башкызы чазык чаагай Алексей Шойданович ышкаш болган. (*Сергей Пюрбю.*)

184. Хөй сектер орнунга азы, ийикпе азы, бирде деп чагырыштырбас эвилелдерниң тааржырын киирбишаан, дүжүрүп бижинер. Домактарда кандыг кежигүннер чаңгыс аймак бооп чоруурун айтыңар.

I.

... Жульканы аңнаарыңга өөредип эгеледим. Ол өөредилгениң утказы болза ыт дагааларны туду дагааларны топтап көөрү болур.

Ыттың ындыг аажызын аңчылар тура кедээри джир: ыт кедеп турда, аңчы кушту адар ... четки-биле дуй кааптар...

Дагааның ... өске кандыг-даа куштуң чүгле эьдин амданнанып чиир дээн күзел ытты чүткүдүп турар деп болбас. (Михаил Пришвин.)

II.

Хем иштинде кокпа орук бар. Ол ... чиде-даа бээр, ... көстүп-даа кээр. Аң-меңниң ... аңчыларның изеп каан оруу болбайн аан ол. (Куулар Аракчаа.)

О 185. Номчуңар. Чагырыштырбас эвилелдерниң кайда нарын домактың кезектерин, кайда домактың чаңгыс аймак кежигүннерин холбаштырып турарын айтыңар.

1. Чаъс кутпушаан, ындыг-даа болза улуг кызаннаашкын болгаш динмирээшкин чоорту хүн үнер чүкче кызаңайнып, дириңейнип эрте берген. 2. Өөм ээзи биле мээң дунмам оол хлеб чиксээр, өске чем шоолуг чивес-тирлер ийин. 3. Акым мени өгден бичии ырадыр олуртуп алгаш, кажан үнгенимни, канчап бо черни тып чедип келгенимни болгаш канчап арып-дорупканымны айтырды. 4. Баштай келген дээремде ажыл кылып билбес, аар-саар ажылдар кылып азы чүгле чер казар турган мен. («Самбукайның чугаазы» деп номдан.)

□ 186. Номчуңар. Эвилелдер дузазы-биле холбашкан чаңгыс аймак кежигүннерни айтыңар. Чүүлдүң кол утказын чугаалаңар.

ТУДУГЖУНУҢ ЧУГААЗЫ.

Мен тудугжулар бригадири бооп ажылдап турар мен. Ажылывыс берге. Хат-шуурганда-даа, изиг-соокта-даа, чаъс-чарда-даа ажылдаар апаар. Мынчангаш чыргал-тамчыктыг чурттаар дээн кижиниң ынаар чагдаан херээ чок.

Ынчалза-даа мен бодумнуң мергежилимни өске кандыг-даа ажылга орнапас мен. Чүге дээрге ооң бир онза чүүлү бар: бис чоруй-даа баарывыска, ажылывыс түңнели артып калыр.

Кудумчулап эртип чыда, көрүп чоруур сен: бо мээң бажыңым, а бо көвүрүг база мээңи, школа база мээңи, эмнелге база мээңи... Ол душта башка мындыг бодал кирип келир: өске кижиден дора эвес-тир мен! Амыдырал хей эртпээн-дир, халас хлеб чип чорбаан-дыр мен.

Ак сеткилдиг ажылдап турар кижги бүрүзү хей чурттавайн, халас хлеб чивейн чоруур болбайн аан. Ынчалза-даа тудугжу черле онза: ол эвес болза, чер кырының хевире өске турар ийик.

О 187. Бердинген чагырыштырбас эвилелдерлиг сестер каттыжышкыннарын чаңгыс аймак кежигүннер кылгаш, домактардан тургузуңар.

Чырыдар болгаш чылыдар. Шилги база бора. Угаанныг, ынчалза-даа чалгаазымаар. Ыяштан эвес, а тууйбудан. Чок болза танцылаар, чок болза ырлаар, чок болза шүлүк чугаалаар.

32. Чаңгыс аймак болгаш чаңгыс аймак эвес тодарадылгалар.

188. Номчуңар. Тодарадылгаларны айтыңар. Чүге чамдык тодарадылгаларны бот-боттарындан биче сек-биле аңгылаан, чамдыктарын аңгылавааныл?

1. Сценага ак-көк торгу тоннуг кыс үнүп келди. Аът баштыг, эткир хылдыг бызаанчыга үдеткеш, бадырыштарга, көрүкчүлөр ыржым-на бардылар. 2. Күскү арыг сугнуң эереминде демги балыым дөө салдап тур. (*Кызыл-Эник Кудажы.*)

Тодарадылгалар чаңгыс аймак болгаш чаңгыс аймак эвес деп ийи бөлүккө чарлыр.

Чаңгыс аймак тодарадылгалар чүвени кандыг-бир чаңгыс талазындан тодарадыр. Оларны бот-боттарындан биче сек-биле аңгылаар. Чижээ: 1. *Кышкы, чайгы спорттарга кымнардан-даа чыдып калба.* (Леонид Чадамба.) 2. *Оля биле Анай ийи элчип-селчип, орус, тыва чогаалдарны номчуп орлар.* (Степан Сарыг-оол.) 3. *Арыг-шевер, силиг кижээ аарыгаржык халдаар эвес.* (Леонид Чадамба.) Бирги домакта *кышкы, чайгы* деп тодарадылгалар чүвениң үеге хамаарылгазын, ийиги домакта *орус, тыва* деп тодарадылгалар чүвениң аңгы-аңгы дылдарга хамаарылгазын, үшкү домакта *арыг-шевер, силиг* деп тодарадылгалар чүвениң шынарын барымдаалап тодарадып турар.

Чаңгыс аймак эвес тодарадылгалар чүвени янзы-бүрү талаларындан тодарадыр. Оларның аразынга биче сек салбас. Чижээ: 1. *Каш чыл эртер. Шак бо шөлгө калбак* ногаан арга турар. (Экер-оол Кечил-оол.) Мында калбак деп тодарадылга чүвениң хемчээлин, а ногаан деп тодарадылга чүвениң өңүн көргүзүп турар. 2. *Чарлакчы аяк хээлиг хирең торгу тонун хөлбеңнедир базып чоруй барды.* (Кызыл-Эник Кудажы.) Мында аяк хээлиг, хирең торгу деп тодарадылгалар тус-тусунда чүвениң хевирин, өңүн, материалын көргүзүп турар болгаш аяк хээлиг, хирең деп сөстөр тон деп чүве адынга эвес, а торгу тон деп каттыжыышкынга хамааржыр.

Тайылбыр. Чаңгыс аймак эвес болгу дег тодарадылгаларны чечен чогаалга авторлар боттарының сорулгаларынга чагыртып, чаңгыс аймак кылдыр хереглевишаан, аразынга биче сек салгылаан болур. Чижээ: 1. *Караңгы, тар коридорда эжиктер-ле хей.* (Сергей Пюрбю.) Мында бирээзи чүвениң чырыкка, өскези хемчээлге хамаарылгазын илередиң чоруур болгаш чаңгыс аймак эвес болгу дег караңгы, тар деп тодарадылгаларны автор чүвениң шынарынга хамаарыштыр көргөш, чаңгыс аймак кылдыр ажыглаан. 2. *Мээң суурум чаа, чараш.* (Леонид Чадамба.) Мында эки шынарны онзалап шыяры-биле чаа, чараш деп тодарадылгаларның аразында биче сек салып, чаңгыс аймак кылдыр хереглээн.

189. Номчунар. Чаңгыс аймак эвес болгаш чаңгыс аймак тодарадылгаларны, оларда бижик демдектерин канчаар хереглээрин тайылбырлаңар.

Арттынчактыг 3 аъттыг кижини даң бажында хос өглерин каггаш, көжүп дескен кожаларының соо-биле шимчеп үнүпкен. Чортар ирей чактыр боозун чүктээш, ооргазынга тос сыптыг кош бижээн азынгат, мурнунда кавайлыг уруун кызыл даалымба калбак кур-биле кастай шарааш, үңгерип алган чоруп орган. Дескен улус хүнзедир арга ишти-биле чорааш, дүн дүшкелекте, шыргай эзимге кээп доктаай бергенер. Чортар чинге шеттер одургулааш, оларның будуун аштап, баптарын беле шарыгылааш, чадыр өпейти шаапкан. Кунчуш-кулар удуур, чыдар черин аайлай берген. Чортар боду одаг чанынга чонаан дөжөнгөш, эзерин сыртангат, ооргалап чыдып алган. Эрген эрте оттуп келген улуска чаа хонашка арай чиктии кончуг болган. (Екатерина Танова.)

190. Турза чогуур биче сектерни салбышаан, дүжүрүп бижинер. Чаңгыс аймак эвес азы чаңгыс аймак тодарадылгаларны айтыңар.

Кара-Тал. Чавыт кара талдар мөңгүн хыраа-биле шугла-ныпкан ыржым-шыпшың чүве. Сараат кажаазының чанынга

шанактыг аъттарын кастагылап кааш Торгажык чайындылыг суг унун эргий баскылаан. Эрткен чайын маңаа Агы суглар-биле сиген бөлүп хөглеп турганын сагынган. Агының ынчаарда кырынга олуруп алгаш соок кара сугга чунар часкам дажының кырында арыг ак харга истерин арттырып кааш доңмас сугнуң оюк дожунче көрүп тургулаан. Чаактай доңган доштуң чадагай черинден агым бырлаңнап бустагылаан. А сугнуң дүвүнде шыдамыккай ногаан бүрүлери үнүш хөлбеңнээн.

Торгажыкты хуулгаазын күш хей-аът кирип турган. Хоолулуг чыды безин сүтсүг ногаан сигенниг сараатты бузуп шанакче салып-ла турган. Хенертен айбыр бажынга ак-көк аржыылчыгаш илдигин келген. *(Владимир Серен-оол.)*

191. Адаанда бөлүк-бөлүк сестерни бөлүк бүрүзүндө чүвө аттарынга чаңгыс аймак азы чаңгыс аймак эвес тодарадылгалар кылдыр ажыглааш, домактардан тургузуп бижирер. Биче сектерни турар черлеринге салыңар.

1) Кызыл, көк, ногаан, кара, карандаштар; 2) күскү, сарыг, бүрүлөр; 3) куржаангылыг, бедик, улуг, хаялар; 4) арыг, ак, хар.

О. 192. Хей сектер орнунга тодарадылгалардан немеңер.

I

Чаңгыс аймак тодарадылгалардан: 1) Суурувуста колдуунда ыяш ... бажыңнар тудуп турар. 2) Библиотекадан тыва-даа ... номнарны бижидип ап болур. 3) Бо хемде улуг ... балыктар хей.

II

Чаңгыс аймак эвес тодарадылгалардан: 1) Улуг бажыңның кырында ... кызыл тук киискип турган. 2) Магазинде ... алгы тоннар садып тур.

33. Чаңгыс аймак кежигүннерниң түңнекчи сестери.

193. Номчунар. Чаңгыс аймак кежигүннерни айтыңар. Мында чаңгыс аймак кежигүннер кандыг айтырыгларга харыылаттынар болгаш домактың кандыг кежигүннери бооп чоруур-дур? Ол кежигүннерниң мурнунда азы соонда карартыр парлаан сөстөр кандыг айтырыгларга харыылаттынар болгаш домактың кандыг кежигүннери болур-дур?

1. Тываның хемнеринде янзы-бүрү балыктар: бел, мыйыт, кадыргы, шортан, ала-буга, ак-балык бар. 2. Дагларда, ховуларда, хемнер уннарында – кайда-даа час шинчизи кирип келген.

Чаңгыс аймак кежигүннерниң мурнунга азы соонга оларның-биле демей айтырыгга харыылаттынар болгаш бир демей домак кежигүнү бооп чоруур тайылбыр сөстөр туруп болур. Мындыг сөстөрни түңнекчи сөстөр дээр. Чижээ: *Оолдар, кыстар – аныяктар бөлдүнчүпкен. (Салим Сүрүң-оол.)* Мында оолдар, кыстар деп чаңгыс аймак кежигүннер-даа, аныяктар деп түңнекчи сөс-даа кымнар? деп айтырыгга харыылаттынмышаан, кол сөстөр бооп чоруур.

Чаңгыс аймак кежигүннер түңнекчи сөстүң соонда чоруур болгаш домакты төндүрүп турар болза, оларның мурнунга ийи сек азы тире салыр. Чижээ: *1. Кижилерде хереглел хөй, кирер, чедер черлер-ле хөй: магазин-даа, школа-даа, баш таартыр, чунар чер-даа... (С. Сүрүң-оол.) 2. Машина кырында улус – шупту-ла бир це оолдар, уруглар. (Сергей Пюрбю.)*

Чаңгыс аймак кежигүннер түңнекчи сөстүң соонда чоруур болгаш домакты төндүрбейн турар болза, оларның мурнунга ийи сек азы тире, а сөөлүңге тире салыр ийикпе азы кандыг-даа демдек салбайн барып база болур. Чижээ: *1. А ховаганнар оларга хонуп, бир-бирээзинче ужуп чоруп турар. Олар база-ла, чечектер дег, өң-баазын: ак, көк, сарыг, кызыл, ак-шокар, кызыл-шокар – черле кандыызын чок дээр! (Салим Сүрүң-оол.) 2. Саадак бода тарааны – арбай, сула, ак-тарааны – хар шыгы-биле тарып каапкан. (Монгуш Кенин-Лопсан.) 3. Дүң чаа биске ак чем: саржаг, сметана, хымыс чүч-хөө эккеп бербишаан, боду моон ногаалап алыр дээш келген. (Степан Сарыг-оол.)*

Чаңгыс аймак кежигүннер түңнекчи сөстүң мурнунга турар болза, оларның сөөлүңге тире салыр: Чижээ: *Ында бажыңнар улуг-бичелиг, серилиг, сери чок – тос башка болган. (Сергей Пюрбю.)*

194. Номчуңар. Чаңгыс аймак кежигүннерни болгаш оларның түңнекчи сөстөрүн айтыңар. Оларны шын бижээнин тайылбырлаңар. Чаңгыс аймак кежигүннерни түңнекчи сөстөрү-биле кады ушта бижинер.

I.

Тыва улустуң аас чогаалында ыяап-ла үш санныг чүүлдер бар бооп турар – делегейде үш кызыл, үш кара, үш ак, үш чүгүрүк, үш дошкун, үш дудуу дээш оон-даа ыңай. Ол дөргүлүг, мээң хууда бодап чоруурум-биле алырга, көдээ ажыл-агыйда үш күчү бар – чер, мал, кижиги...

Борбак чүрээмниң иштинге сыңып чоруур чоок болгаш эргим кижилерим – Эрес биле Долаана, Лапчар биле Анай-кыс суглар-биле катап, оларның ажыл-херээ-биле таныжары, өөрүшкүзүн, чымыжын үлежири, херек болза, кады ыглаары меңээ аас-кежик, таалал болур дээрзин чугаалап каайн. (*Кызыл-Эник Кудажы.*)

II.

Арганың амытаннары – сыын, мыйгак, буур, элик, хүл-бүс, тооргу, морзук, койгун байтыгай, куш безин оттан дезип чорунтарын билбес боор чүве, уругларым. Ол чайын өрт өжүрүп турда, чалгыны өрттенип калган кара-куш, күртүнү чежени-даа көрдүвүс. (*Эдуард Донгак.*)

195. Турза чогуур бижик демдектерин салбышаан, дүжүрүп бижинер. Чаңгыс аймак кежигүннерниң болгаш түңнекчи сестерниң адаан шыйыңар. Бо домактарда кандыг чаңгыс аймак кежигүннер бар-дыр?

1. Биске мергежилдиг аныяктар билиглиг кижилер мал-чыннар механизаторлар агрономнар дыка-ла херек бооп турар-дыр. 2. Кудумчуларга чоруп турда Көкей-оолду таныыр кижилер оолдар кыстар мендилежиң хүндүлөп турган. 3. Олча болурга шуптувус авам ачам мен аажок хөглүг өөрүшкүлүг болур катгыржып чугаалажып олулар бис. 4. Өггө үш кижиги бис авам ачам мен. (*Олег Саган-оол.*)

196. Скобкаларда сестерни чаңгыс аймак кежигүннерниң мурнунга азы сөөлүңгө хей сектер орнунга түңнекчи сестер кылдыр немевишаан, дүжүрүп бижинер. Турза чогуур бижик демдектерин салыңар.

1. Кызылга экскурсиялап баргаш, ... хөгжүм-шии театрынга, төп кинотеатрга, чурт шинчилелиниң музейинге, культура болгаш дыштанылга парыгынга чораан бис (*каа-даа*). 2. Туманнап келгенинден орук-даа, долгандыр арыг-даа, даглар-даа ... (*чүцү-даа*) көзүлбес апарган. 3. Күш-культура кабинетинде ... хол бөмбүү, бут бөмбүү, лыжа, коньки хей (*яңзы-буру спорт херекселдери*). 4. Бистиң эки өөредилгевиске ада-иевис-даа, башкыларывыс-даа, эш-өөрүвүс-даа ... аажок өөрүүр (*кым-даа*).

□ 197. Номчуңар. Чаңгыс аймак кежигүннерлиг домактарны, ол домактарда чоғум кандыг чаңгыс аймак кежигүннер киргенин айтыңар. Чүүлдүң утказын эдертиг кылдыр катаптап чугаалаңар.

Маркс Европаның бүгү дылдарының кырынга номчуур турган, а үш — немец, француз болгаш англи — дылга ооң бижиирин ол дылдарны эки билир кижилер магадап чораан.

50 харлыг тура, Маркс орус дылды өөренип эгелээш, ол дыл берге-даа болза, чартык чыл хире болганда-ла, орус шүлүкчүлөрниң болгаш прозаиктерниң, ылаңгыя ооң онза үнелеп чорааны Пушкинниң, Гогольдуң болгаш Щедринниң чогаалдарын сеткили ханып номчуур апарган. Хаан чазакты шыңгыы шүгүмчүлээн боорга, ол үеде парлаары хоруглуг турган албан документилерин номчуур арганы алыр дээш, Маркс орус дылды өөренип алган. (*Поль Лафаргтың сактыышкынындан.*)

АЙТЫРЫГЛАР.

Чаңгыс аймак кежигүннер деп чүл?

Чаңгыс аймак кежигүннер аразында канчаар холбажырыл?

*Чаңгыс аймак кежигүннерни кандыг эвилелдер холбаштырарыл?
Ол эвилелдер кандыг бөлүктөргө чарлыр ийик?*

Кандыг тодарадылгаларны чаңгыс аймак, кандыгларын чаңгыс аймак эвес дээрл?

Чаңгыс аймак кежигүннерниң түңнекчи сөстери деп чүл?

198. Аянныг номчуңар. Бо домактарда кандыг чаңгыс аймак кежигүннер бар-дыр?

МЭЭҢ ЙӨРЭЭЛДЕРИМ.

Тыва черим:

Эртине байлактыг,
Элбек дүжүттүг,
Суггат-сууннуг,
Суггур частыг,
Кадар оъттуг,
Каң сүрүглүг,
Аян шинчилиг,
Аяс дээрлиг-ле болзун!

Тыва чонум:

Эртем-билиглиг,
Эптиг-демниг,
Чүглүг-соруктуг,
Сүлде-сүзүктүг,
Экиге буянныг,
Эрбенге харыылыг,
Домаан чидирбес,
Доктарга алыспас-ла болзун!

Чиргуй-оол Доржу

199. Номчунар. Чаңгыс аймак кежигүннерниң кайда каттыштырар аялга-биле, кайда эвилелдер-биле холбашканын айтыңар. Бирги домакта тире демдекти чүге хереглээн деп бодаар силер?

Мен аңаа күртү дугайын — ооң арга-арыгга канчаар чурттап турарын, часкы үеде канчаар эдерин, хадынның частып олуар чаш чиирбейин канчаар соктап чиирин, күзүн тулаалардан кат чыып, кыжын хар адаанга хаттан канчаар ыжыкталып чыдарын чугаалап бердим. Күшкүл дугайын база чугаалааш, чүрбээштиг бора болур дээрзин көргүзүп, эдискини күшкүлдештир эдискеш, эдиссин дээш тутсуп бердим. Оон ыңай кызыл, кара болгаш ак хөй-ле мөөгүлөрни стол кырынче уштутум. Карманымга ак-көк кара-кат, кызыл киш-кулаа болгаш хангыр сөөк-кат база чораан чүве. (*Михаил Пришвин.*)

200. Херек черлеринге биче сектерни салбышаан, дүжүрүп бижирер. Чаңгыс аймак кежигүннерниң адаан шыйыңар.

Аңчылар хүннүң экизинде аалындан омак-хөглүг аъттаныпканнар. Шоолуг далашпайн-даа үш хүн чортуп орук ара диинчеп чорааш келир ужурлуг черинге чедип келгеннер. Аът өртээр оъттуг аяңнарлыг ижер суглуг оттулар кургаг ыяштыг ана саргыш ышкаш оран. Артында чунар-бажың база тудуп каан.

Шожукпай биле Седипей Акал Эникпен деп аттарлыг диинч эдерер ыттарлыг. Акалы ол күзүн чеди харлап чүгүрүк ыттың тулган маңгыр үезинде турган. (*Эдуард Донгак.*)

АДАЛГАЛАРЛЫГ, КИИРИЛДЕ СӨСТЕРЛИГ БОЛГАШ КИИРИЛДЕ ДОМАКТАРЛЫГ ДОМАКТАР.

Домакка чугула болгаш ийиги черге кежигүннеринден аңгыда, домак кежигүнү эвес, өске сөстөр-биле грамматика талазы-биле холбашпас (өске сөстөрниң айтырыын харыылап, оларга чагыртпас азы оларны чагырбас) сөстөр туруп болур. Ындыг сөстөргө адалгалар, кирилде сөстөр болгаш кирилде домактар хамааржыр. Олар чугаалап турар чүвеже өске кижиниң кичээнгейин угландыраары-биле азы чугаалап турар чүвеге хамаарылгазын илередип, үнелел бээри-биле хереглеттинер. Чижээ: *Бисти кончуг-ла коргуттуң, төлүм.* (*Мустай Карим.*) Мында *төлүм* деп адалга домак кежигүнү болбас.

34. Адалга.

201. Номчунар. Карартыр парлаан адалгаларны үн-биле ылгавышаан, номчунар. Адалгалар кандыг чугаа кезээниң кандыг хевири-биле илереттинген-дир? Оларны кандыг бижик демдээ-биле аңгылааныл? Адалгаларның кайда чаңгыс сөс-биле, кайда сөс каттыжышкыны-биле илереттингенин айтыңар.

I.

– Эйт! Авай, көрем. Бо Мончукпайның ботинказын аштап бээр дээрге, анаа турбас менээкей-дир!..

– А-а халак! Оля! Ол ботинка эвес, дууог-дур. Малгашка ажырбас чоор.

II.

– Бо Мончукпай хирлиг буттары-биле хевээр-дир.

– Ажырбас, уруум. Тенек кулугурларны чежезин аштаар. Ам саап үндүрүптеривиске, дораан-на суг сүзүп, арыг сигенге аштап алырлар. А кырган-ачаң ынчаш анайлар кажаазын кургады эжип кааптар.

– Мен Өле-Мойнакты саар мен шиве, авай.

– Чаа, иелээ саар бис, малчын кызым.

– Мен колхозчу мен але, авай?

– Ийе-ийе. Мээң уруум колхозчу-даа, малчын-даа. (*Степан Сарыг-оол.*)

Чугааны дыңназын дээн кижини азы өске-даа чүвени адаар сөстү (азы сөс каттыжышкынын) адалга дээр.

Адалга адаарының падежинде чүве ады-биле азы чүве ады уткалыг хереглеттинген өске чугаа кезээ-биле илереттинер болгаш тускай аян-биле чугаалаттыңар. Чижээ: *Че, кандыг, кайы хире чурттап тур сен, Алёша? (Сергей Пюрбю.)*

Адалга делгеренгей эвес болгаш делгеренгей бооп болур. Чижээ: *1. Онаалгаң күүседип алдың бе, эжим? 2. Эрес эрлер, Кара-Дагже эзертенгеиш, агтаныптыңар! (Юрий Кюнзегеш.)* Баштайгы домакта *эжим* деп делгеренгей эвес, сөөлгү домакта *эрес эрлер* деп делгеренгей адалга кирген.

Адалганы домактың өске кежигүннеринден биче сөк-биле аңгылаар.

1. Адалга домактың эгезинге чорда, ооң соонга биче сөк салыр. Чижээ: *Таня, авамның ол чүү деп олулары ол? (Сергей Пюрбю.)*

2. Адалга домактың ортузунга чорда, ону ийи талазын-дан биче сек-биле аңгылаар. Чижээ: *Ырлаарыңның, Цэцэгсүрэн, ыяңгылыын, экизин аар! (Салим Сүрүң-оол.)*

3. Адалга домактың сөөлүнгө чорда, ооң мурнунга биче сек салыр: Чижээ: *Хүлүмзүрө, мээң кызым! Хүннеш ужун чеде бээр мен. (Юрий Кюнзегеш.)* Мында мээң кызым деп адалганың мурнунда биче сек салган.

Бир эвес домактың эгезинде турар адалга онза дыңзыг үн-биле адаттынар болза, ооң сөөлүнгө кыйгырыг демдээ салгаш, домактың арткан кезээн улуг үжүк-биле эгелеп бижиир. Чижээ: *Школачы уруг-дарыг! Ырак-чоокче походтаңар! Төрөл чоннун эрткен-барган төөгүзүн коптарыңар! (Сат Күстүгүр.)* Мында адалга – *школачы уруг-дарыг* деп сөс каттыжыышкыны.

202. Номчуңар. Адалгаларны айтыңар. Оларны бижик демдектери-биле канчаар аңгылаанын тайылбырлаңар.

I.

Фирдоусиниң ак-көк чурту,
Чассыг чаңныг орус оолду,
Сарыннаанзыг бөдүүн караан
Сагыжыңдан ыратпас сен,
Фирдоусиниң ак-көк чурту.

Магалыг сен, Персия, билир мен,
Айыраң чечек чула дег хып,
Алыс ырак чуртумну,
Арыг шалыңны сагындырды,
Магалыг сен, Персия, билир мен.

Сөөлгү катап бөгүн тынгаш,
Айдызынга эзирдим,
Арыг үнүң, эргим Шага,
Аар-берге чарлыр шакта,
Сөөлгү катап дыңнап ор мен.

Сергей Есенин

II.

– Нодар, даң атты, оол! Чырый берди, Нодар! Дыңнадың бе, оол, долгандыр чырыын! Бажың, аяң, Супса, ыт, инек, домбу, бурган чуруу, мээң авам, ачам дээш – шупту чүве

бодунуң туружун ээлээн! — Ол сонгаже көргөн. — ... Бурган көстүп келди, Нодар! Сеңээ алдар болзун, бурган! Канчап бүгү чүвени чырыдып шыдаптың? Нодарга көстүп кел, дээди бурган! (*Нодар Думбадзе.*)

203. Адалгаларны биче сектер-биле азы кыйгырыг демдээ-биле аңгылавышаан, дүжүрүп бижинер. Чаңгыс аймак адалгаларның аразынга биче сек салыр силер.

1. — Ой чонум ха-дунма авай-ачай Багым-даа кончуг... Дүрген бээр, дүрген бээр! Буян миннип келди... Кенээттерим Кара Ончат кайда бардыңар? Ой алдар Соскар Хойлаар! Авай ачай Багым-даа кончуг байым-даа кончуг. Күжүр кадайым Чымчак-Сарыг чуржуңну кээп көр! 2. Хөлзеве Буян. База катап эьдиң изий бээр. Аарыг кижичи хорадап болбас. 3. — Ма сайыттың чорудупкан бөргү-дүр ийин оглум. 4. — Угундан улуг аалдың авазы Сержиң Достаконна силерге амыр-тайбың чуртталганы аас-кежикти агым сугну арыг агаарны ак-көк дээрни алдын хүннү күзедивис. (*Кызыл-Элик Кудажы.*)

О 204. Аянынг номчунар. Делгеренгей болгаш делгеренгей эвес адалгаларны айтыңар.

ОРУК.

Талыгырже шейлү берген орук-сыдым,
Кандыг аалга мени үдеп чедирер сен?
Катап база чалыы үем эргип келип,
Таныжым кыс хүлүмзүрүп уткуп аар бе?

Кударава, сеткил-хөңнүм, бүргевейн көр.
Хунук кижичи ырак черге кайын чедер.
Аас-кежиин сүрүп аары белен деп бе?
Аъттыг, чадаг чеже арт, хем соомга калыр.

Николай Куулар

35. Киирилде сөстөр болгаш киирилде домактар.

205. Номчунар. Карартыр парлаан сөстөр чугаалап турар кижиниң домакта дыңнадып турар чүүлге кандыг хамаарылгазын илередиң тура-рын тодарадырын оралдажыңар.

1. Аас-кежин бооп, харын-даа озалдаваан болдум. (Биче-оол Ондар.) 2. Биеэде, ынчан сен бичин турган сен, кожавыс аалга чыыш болган. (Олег Саган-оол.)

Домакта дыңнадып турар чүүлге чугаалап турар кижининң хамаарылгазын илередир болгаш домак кежигүнү болбас сөстөрни кирилде сөстөр дээр. Чижээ: *Ынчалза-даа «бадылапкаш» олуруттар белен хөлгө бөгүн, хугбай чүве ийик, таварышпас болган.* (Биче-оол Ондар.) Мында *хугбай чүве ийик* деп кирилде сөстөр чугаалап турар кижининң чугаада дыңнаткан чүүлге хараадаанын илередип турар.

Кирилде сөстөр ужур-утка талазы-биле янзы-бүрү бөлүктөргө хамааржып болур.

1. Кижининң сагыш-сеткилининң өөрүшкү, хараадал чергелиг илерээшкенин көргүзөр кирилде сөстөр (*аас-кежин бооп, экизи көргөн, харалаан, аанакайын, хайлыг чүве ийик, бак чаяанныг дээш оон-даа өске*).

2. Бүзүрээнин, бүзүрөвээнин азы даап бодаанын илередир кирилде сөстөр (*шынап, шынап-ла, чугаажок, чайлаш чок, бодавыже, бодаарга, хирезин бодаарга, хирези, канчп билир, чүге-ле ийик дээш оон-даа өске*).

3. Дыңнадыгнынң үнгөн дөзүн, ооң кымга хамааржырын айтыр кирилде сөстөр (*ооңуу-биле, силернини-биле алырга, силернини-биле болза дээш оон-даа өске*).

4. Бодалдарнынң чурум-чыскаалын, оларнын аразында холбаазын айтыр кирилде сөстөр (*бирээде, ийиде, цште, адак сөөлүндө, мынчп кээрге, мынчангаш, ындыг болганда, чижээ, чижээлээрге, тодаргайлаарга дээш оон-даа өске*).

Чугаалаан чүүлге чугаалап турар кижининң хамаарылгазын кирилде домактар дузазы-биле база дамчыдып болур. Чижээ: *Чүвениң шыны херек, бо чернинң чурттакчыларынынң амыдырал-чуртталга байдалын мырыңай билбес мен.* (Д. Сарыкай.) Мында чүвениң шыны херек деп кирилде домак шынап-ла деп кирилде сөс-биле дөмей уткалыг.

Кирилде сөс-даа, кирилде домак-даа тайылбырлап чоруур домааның кандыг-бир кежигүнүнүнң айтырынынга харыылапас, аңаа чагыртпас азы ону чагырбас. Ынчангаш олар домак кежигүнү болбас.

Кирилде сөстөрни болгаш кирилде домактарны тускай интонация-биле чугаалаар болгаш бижикке домак кежи-

гүннеринден биче сектер-биле аңгылаар. Чижээ: 1. Харалаан, бирээзи ажыт кире берди. (Кызыл-Эник Кудажы.) 2. Ийиги удаазында Элик-биле ужуражырда, база-ла, аанакайын, хенертен кээп ужураштым. (Александр Темир.)

206. Номчунар. Кирирде сестерни болгаш кирирде домактарны тывыңар, оларның кандыг уткалар илередип чоруурун тодарадыңар.

I.

– Ооң аттестады-дыр. Чүү-даа канчап күш четпес чүведир оң!

– Шынап бе? – деп, кырган-авам айтырган.

– Шын-шын! Бирээде, арыг майыкты ол тып ап шыдавас, ийиде, таңма база ылаптыг-дыр, үште, аттестаттың өске талазында шуптузун орустап бижээн-дир, а ону бистиң Заблонувыстың чаңгыс-даа өөреникчизи ынчаар бижип шыдавас, а адак сөөлүндө, оода-ла чаңгыс борбак дөрт демдек азып келбээн – шупту куруг үштер-дир. (Нодар Думбадзе.)

II.

– Тожу, Тере-Хөлдүң херээжен чону аңнаар болгай. Силер база ок-боо билир-дир силер аа, угбам?

– Бичивисте эжим уруг-биле хой кадарып чорааш, даңгаар-ла уларлар, койгуннар боолаар улус бис. Ас, күзен база шапкалаар (какпалаар дээни ол). Таварга (тооргу) база дузактаар.

– Улуг аңнар боолап чораан силер бе?

– Диңнеп чораан-на мен. Өскелери эр улустуң херээ-ле ыйнаан. Ылаңгыя кызыл аң (элик-хүлбүс, сыын-мыйгак). (Кызыл-Эник Кудажы.)

207. Кирирде сестерни биче сектер-биле аңгылавышаан, дүжүрүп бижирер. Хөй сектер орнунга *n*-ни дакпырлап азы чааскаандырзын бижирер.

1. Бис шынап-ла амырадывыс. 2. Өске пассажирлер ховуга болган ол үделге...и чугаа-даа чок көргөн болгаш кижини бүрүзү-ле Айлыңмааның хөрөк-чүрөөн өттүр билип чораанзыг болган. 3. Ынчалзаяк даңазын уштуп эккээрге-ле бак чаянның ында тыртым чедер таакпы чок боор мындыг болган. 4. Бая...ың ү...ү сактырга эгезинден дендеп, ана ыяңгыланып, ынды...алы берген ышкаш болган. 5. Шы...ы-биле чугаалаарга ындыг дораан чарлыр апарганынга хараадааш, чүү-даа дээр

аайын тыппайн барган. 6. Дугаржап бичии чорткаш-ла, инектериниң кырынга келген. Чамдыктары демги дааштан дүвүрөөн-не боор оң тургулап келген. 7. А башкым Делгермаа Дембилдеевна ам бодап чоруурумга мээң арным чазыктырар дээш дыка-ла кызып чораан ийин. (*Биче-оол Ондар.*)

208. Кирилде сестерни немевишаан, шын интонация-биле номчунар.

I. Бүзүрөөн бодалды илерединер.

1. Хол бөмбүүнүң маргылдаазынга бистиң командавыс тиилээн. 2. Часкы дыштанылга үезинде экскурсиялар организаастар бис. 3. Бо номну чедиги классчыларда номчуваан кижичок.

Кирип болур сестер: *бодавыже, чугаажок, шынап-ла.*

II. Даап бодаан бодалды илерединер.

1. Час чылыг болгаш чаъс чок болур хире. 2. Хем удавас бадар апарган. 3. Мурнуу чүкте ам чылыг апарган.

Кирип болур сестер: *бодаарымга, сактырга, хирезин көөрге.*

III. Өөрүшкүнү азы хараадалды илерединер.

1. Машинаның чүзү үрелгени удаваанда билдине берген. 2. Чаашкын дүш соонда аязы берген. 3. Кончуг солун номуну уттуп кааптып-тыр мен.

Кирип болур сестер: *аас-кежиин бооп, экизи көргөн, бак чаянныг.*

IV. Бодалдарның чурум-чыскаалын болгаш холбаазын илерединер.

1. Спорт организмни дадыктырар, кижини тура-соруктуг кылдыр кижизидер, бергелерни ажып эртеринге өөредир. 2. Спортчу кижиче эки өөренир, көй-ниитиниң ажылынга идепкейлик киржир, черле мурнакчыларның одуруунга чоруур ужурлуг.

Кирип болур сестер: *бирээде, ийиде, адак сөөлүндө, мынчангаш.*

О 209. Кирилде домактарны чогуур бижик демдектери-биле аңгылавышаан, дужүрүп бижинер.

1. Бис бо материалды мен бодаарымга эки шингээтип алган бис. 2. Солуннарның бижип турары-биле алырга Сибирь

тайгазында нефтиниң хөй курлавырлары тывылган. 3. Ажыл шагы ол бодаарга доосту берген ышкаш болган. 4. Бо чылын бис бодаарывыска час эрте дүжер.

210. Номчуңар. Адалганы айтыңар. Шүлүктүң көжүргөн уткалыг сөстөр хереглеттинген черлерин айтыңар.

КАДЫН.

Хаяа-биле ойнай аарак,
Кадын¹, шапкын саарлып ойна!
Чалгыың ышкаш ындыг арыг
Чалгыг черде кайда-даа чок!

Ак-көк чалгыың көрүнчүүнде
Чемирик ай арнын суйбап,
Шеверленип, хүлүмзүрүп,
Аныаксып көрүп олур.

Алтай сынның шыпшыгындан
Аалдарже углай агып,
Аялгаңның арын сунуп,
Аян-чорууң эгелээн сен.

Шоор-ырың назыны чок,
Соксаш дивес мөңгө дириг.
Чалгыгларның өткүт ырын
Чалым-хая таалап дыңнаан.

Аржан Адаров

211. Номчуңар. Адалгаларны болгаш кириилде сөстөрни айтыңар. Дүжүрүп бижээш, оларны чогуур бижик демдектери-биле аңгылаңар.

Арыяа. Ындыг харын. А шынап-ла сээң сагган сүдүң канчап эвээжей берген чүве боор эжим?

Адыяа. Бодум аайын тыппас мен. Инектерим орта турбас, кыйбыңнаар, сүдү ара үстү-даа бээр. Анаа-ла шугулум хайныр кижидир мен. Хейде-ле шыжыгып чоруур апардым.

Арыяа. Ынчаарга-ла билдингир-дир кыс. Инектериң кээргевес, оларга ынак эвес апарган-дыр сен. Ынчангаш олар сеңээ хөңнү чок, сүдүн бербестей бергени ол-дур. Ээ хай өске чүве чүлдү-чүрээң чая берген болду бе ам уруг? Че байырлыг!..

Адыяа (*боданып тура*). Шынап-ла канчап барган кижидир боор мен? Аайын тыппас мен... (*Сергей Пюрбю.*)

¹Кадын – Алтай чуртунда улуг хем ады.

АЙТЫРЫГЛАР БОЛГАШ ОНААЛГАЛАР.

Адалгалар, кирилде сөстөр болгаш кирилде домактарда кандыг ништи шынар барыл?

Адалга деп чүл? Адалганы бижик демдээ-биле канчаар аңгылаарыл? Делгереңгей эвес болгаш делгереңгей адалгаларның чижектерин көргөзүңер.

Кирилде сөстөр болгаш кирилде домактарны домакса кандыг сорулга-биле хереглээрил? Кирилде сөстөр кандыг кол бөлүктөргө чарлырыл? Немелде тайылбыр бээр кирилде домактарга кандыг бижик демдектери хереглээрил?

ЧЫЛ ДУРГУЗУНДА ӨӨРЕНГЕН ЧҮҮЛДЕРИН КАТАПТААРЫ.

212. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөр каттыжыышкыннарының чугула болгаш чагырткан сөстөрүн, оларның аразында холбаазының аргаларын айтыңар. Шүлүкте кандыг кол бодал илереттингенил?

Амыдырал

агып үнүп чыдар дөзү –
аржаан сугну
амдыгааштан камнаар херек.
Төнмес кылдыр ону бодап чоруур кижиги
төре херээн
төдү билбес амытан-дыр.

Бо-ла чораш,
бо-даа дораан билир-дир бис,
бойдузувус
боду-даа бол сөглөп туру:
чылдан чылче суглар уну кургап турар,
чылдагаанын оюп эртпес ужурлуг бис.

Кадыргылар,
кара шаар дег,
халчып турган
хамык суглар
кадып чыдар апарган-дыр.
Оон туржук Улуг-Хемде септер безин
озаң долган, кургай берген болгулаар-дыр.
Амдыгааштан
аржаан сугну камнаваза,
амыдырал алыс барып үстүп-даа боор.

Кызыл-Эник Кудажы

213. Айтырыглар орнунга тааржыр сөстөрни кирибишаан, сөс катты-жышкыннарын делгередиң бижиңер.

Хана солунга (ч ү н ү?) бижиңер, (к а н д ы г?) шүлүк доктаадып алыңар, (к а ж а н?) ужуражыр, (ч ү н үң?) суу сыыгаар, (ч ү г е?) эки белеткениңер, (к ы м н ы ң?) чоок өңнүү, бодалганы (к а н ч а а р?) бодаар, (ч ү д е н?) стол чазаар, (к а й ы ы н?), (к ы м н ы ң - б и л е?) аңнаар, мээң (к а н д ы г?) хүлээлгем.

214. Аянның номчуңар. Чугааның сорулгазының аайы-биле домактарның хевирлерин тодарадыңар. Алгы домактарын айтыңар.

– Мен куш үнүн өттүнүп шыдавас мен – деп, Тимошка дүндүйүп харыылады.

– Канчап че? Куш өттүнүп шыдавас сен бе?!

– Чок...

– Таанда, Тимофей! Ындыг боор деп бодаваан мен! Ынчаарга сени доп-дораан өөредип каар болган-дыр мен. Оон башка бүгү херекти буруудадып каар бис. Бээр дыңнам... Ам катаптап көрөм.

Ёзулуг матпадак ышкаш, аксым-биле сыгырып эгеледим, оон чайка ышкаш, дунуксумаар сырынналдыр алгырып, адак соонда, сайлык ышкаш, кургамзык чидиг кылдыр чукпургандаа мен... (Анатолій Алексин.)

215. Номчуңар. Домактарның кайылары ийи чугула кежигүннүг, кайылары чаңгыс чугула кежигүннүүн айтыңар.

Малчын кижиниң ажылы черле ыңдыг. Дүне-даа, хүндүс-даа чайжок. Ону караам-биле көрүп, быжыг тура-сорукут-ла кижилер маңаа тааржыр-дыр дээрзин бодап турдум...

Кадарчы кижиниң ажылында эң-не берге чүүл – малдың чаш төлүн менди камгалап алыры. Удуур уйгуң, дыштаныр дыжың харамнанмайң, туда турушпас болзуңза, хоржок. Чаңгыс дүне безин он, чээрби хойнуң хураганын хүлээп алырын бодап көрүңер даан. Ооң кадында мурнунда төрүттүнгеннерин үргүлчү хайгаараар, шала кадыгы кошкактарын эмискиктээр, оларга эм-таң ижиртир апаар. Бо бүгү ажылга кижичеттигиң-ле турар чүве. Чаңгыс баш-даа хураган хоратпас дээш, чеже дүне карак шиммейң, олура хонмаан дээр...

Хой, хураган дорукутуруп алыры дээрге-ле ол ажылды билериниң, мергежилениң болгаш карак кызыл күш-ажылдың түңнели болур. (Таан-оол Хертектиш-биле.)

216. Номчуңар. Домактарның чугула кежигүннерин болгаш оларның кандыг чугаа кезектери-биле илереттингенин айтыңар. Бирги абзацтың бирги домаан болгаш сөөлгү абзацтың бирги домаан бижимели-биле сайгарыңар.

Адашкылар чоруптарыңга белеткени бергеннер. Ай-оол аът мунар байтыгай, ооң чанынче чагдаарындан безин коргар болган. Чадаг кылаштаар кижини мен дээш, кижизи уун өскертпес болган. Ам канчаар, назынының иштинде бир дугаар мал чанынча чагдап турар кижини албадаар эвес, ооң мунар ужурлуг аъдын Көвей-Аттыг чедип алган. Ай-оол Холураашка чедир маажым чорткан аъттыг улус соондан чыда калбайн кылаштап, өй-өйлөп-ле кинокамеразын тырыладыр басып каап чораан.

— Ача-ай! Тываны Сибирьниң Швейцариязы деп адааны шын-дыр. Бо шуралгакты бир дугаар көрүп тур мен — деп, Шаалааштың улуг хаядан шурап чыдар унунга келгеш, ол алгырган.

Ол черниң улузу бо шуралгакты Холурааш дээр. Шынында, үзүк-соксаал чок шаагайнып чыдар дааштыг шуралгактыг болурга, бо хемни Шаалааш деп адаан. Шуралгакты база даажының аайы-биле Холурааш дээн. (*Эдуард Донгак.*)

217. Совет Эвилелиниң Маадыры Михаил Бухтуевтин дугайында чугаадан үзүндүгү номчуңар. Домактарның кол сестерин болгаш сөглөкчилерин айтыңар. Кайы домактар составтыг сөглөкчилерлигил? Чаңгыс аймак кежигүннерлиг домактарны айтыңар. Оларның кайызында кандыг түңнекчи сөс бар-дыр?

Михаил, тайга черге өскөн болгаш, бойдуска бичизинден тура-ла ынак. Михаилдиң өөредилгеге, эш-өөрү-биле найыралга төлөптин кады өөренип турган клазының өөреникчилери бедии-биле үнөлөп, хүндүлээр турган. Ол хөй эш-өөрлүг чораан. Ооң эң чоок, аразындан суг акпас ынак чаңгысклассчызы болуп чораан бир кижини амгы Кызыл хоорай чурттуг персоналдыг пенсионер Пётр Михайлович Самороков ол. Ол мынча деп сактып чугаалаар:

— Михаил онзагай солун бүдүштүг, эш-өөрүңге ээлдек-эвилек кижини чораан. Ол хөй-ниитичи, бот-идепкейжи турган. Ооң эң-не ынак чүүлдери: хол бөмбүү, чиик атлетика, походаары, аът мунары, чайын сиген белеткээри, балыктаары болуп чораан. (*Михаил Мендуменин-биле.*)

218. Номчунар. Ат сөстүг составтыг сөглекчилик домактарны айтынар. Ол сөглекчилер кандыг үеде ажыглатынган-дыр? Ол сөглекчилерни эрткен үеде турар кылдыр өскертиңер.

КҮЗЕН.

(Күзенниң мага-бодунуң узуну 40 сантиметр.) Ол 900 граммдан 1 килограмм чедир деңзилик. 2 – 6 чедир оолдарлык болгулаар. Күзен дүн чоруктуг, дүне чөмнээр. Ол суг болгаш хову күскелерин тудуп чиир. Тулаа, шыктыг арга-арыгларга өзүп көвүдээр аңчыгаш. Күзенниң кежи эң үнелиг. Хоюг кызыл терең дүктерлик. Ооң кудуруун бийир кылырынга база ажыглап турар.

Кежи үнелиг бо аңчыгашты ССРЭ-ниң Кызыл дептеринде киир бижээн. Бо аңчыгашты чүгле тускай чөпшээрел-биле аңнаар. (Найгын-оол Дамдын.)

219. Номчунар. Ийи чугула кежигүннүг домактарның сөглекчилерин айтыңар. Дүжүрүп бижээш, чугула кежигүннерниң адаан доктааттынган чурум өзугаар шыйыңар.

– О! Эр кижиниң ^{с. г.о.} бир кончуг эди ^{чкб} турар. Аңчы кижиге болза кончуг дээр боолуг болур. Мөге кижиге болза содак, шудактыг болур. Даараныр ие болза ине, чүскүктүг болур. Чылгычы кижиге болза албан сыдымныг болур. Мээң бо сыдымым бе? Ада-ием мени өглөп каан чылын холга туткан сыдымым чүве. Ачамның берген үнелиг белээ-дир. Бо сыдымны буга мойнаан дилип тургаш, эттеп кылган. (Монгуш Кенин-Лопсан.)

220. Кайызы-даа чүве ады-биле азы чүве ады уткалык хереглеттинген өске чугаа кезээ-биле илереттинген чугула кежигүннерниң аразынга тире демдектерни, а чаңгыс аймак кежигүннерниң аразынга биче сектерни салбышаан, дүжүрүп бижидер.

Чурукчунун үлүү берге үлүг. Ол шаанда-ла ындыг турган ам-даа ындыг. Коммунизм үезинде-даа ындыг боор деп бодаар мен. Чүге дээрге чурукчу болуру үзүктел чок ажылдаары. Ол дээрге кылган чүүлүнге кезээде таарзынмазы бүгү күжүн эңне чугула чүүлдү көөр болгаш илередир чүткүлче мөөңнээри. Чурукчу ыяап-ла чаныш-сыныш чок демиселчи могаг-шылаг чок ажыл-ишчи. Амыдырал даштап каан селгүүстээшкин эвес. Амыдырал – күш-ажыл-дыр. (ССРЭ-ниң улустуң чурукчузу Сергей Конёнковтуң чуулунден.)

221. Номчунар. Немелделерни, оларның кандыг падежтерде турарын айтыңар.

Эриктен ырак эвесте дош чарыында бичии оол чолдак сыптыг сыырткыыжын сугже суу, ону эптии сүргей эдип олур. Бодунуң чолдаа дээрге хойдан шоолуг бедивес. Чанында кижиде чок. Үттеп алган үнгүрү база көзүлбес. Хөлдүң суу эрикче харыгып-харыгып, оон дедир сыыгап бады баарда, улуг тиглер артып калыр. Соок ындыг кончуг эвес болгаш, ук тиглер база доңмас. Ам чаа таваржып келгеним бичии кайгалым дош үнгүүштээр херексел-даа тоовас, тигден балыктаар кижиде бооп туру.

Оолдун чанынга чоокшулап келдим. Ыт кежи хап идииниң хончузун дискек караа чедир тыртып алган. Хөвөнниг чүвүрлүг. Тонунуң моюндуруу бөргү көзүлбес кылдыр тыртып алган. Халбыңын бадырбаан, карартыр будаан хой кежи бөргүнүң алдындан кыссыл-сарыг дүктөр бакылап келген. *(Эдуард Донгак.)*

222. Номчунар. Тодарадылгаларны айтыңар, оларның кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин тодарадыңар.

УЛААТАЙ АРЖААНЫ.

Улаатай аржаанының чогуу эм шынарлыын алдан чылдарның ортан үезинде-ле шинчилеп тодараткан. Оон бээр үр үе эрткен. Ам харын алды-даа, үстүү-даа аржааннарның суунуң шынарын, составын, чогуу кандыг аарыгларга тааржырын тодарадырын үе негеп келген.

Аржааннарның келир үеде перспективазы, шынап-ла, улуг. Мында бөгүн безин аржаанчыларга таарыштыр тудуп тургускан элээн каш өрээлчигештерлиг салон-бажыңчыгаштар бар. Чоокку үеде орун-дөжек аймаан хөлезилээр пункт тургузарын районнуң удуртулгазы өөренип көрүп турар. А совхозтарның күсели-биле дыштанылга бажыңнарын тудары – хүннүң чугула айтырыгларының бирээзи.

Улаатайның бурунгу дагларында казымал байлак курлавырлары хөйү-биле тывылган. Ол харын өөрүнчүг, чоргааранчыг херек-тир. Ооң-биле кады дүвүрөнчиг болбастың аргазы база чок. Кандыг ийик бис, байлак-ла дээш чүгле алырын, ажыглаарын бодаар, а бойдуска дедир эгидерин, ону камнаар, хумаглаарын уттуп аар. *(Чулдум Чаптыгы-биле.)*

223. Номчунар. Капсырылгаларны айтыңар.

1961 чылдың апрель 12-де Юрий Алексеевич Гагарин «Восток» деп космос корабли-биле космосче делегейде баштайгы ужудуушкунну кылган. «Мен хөлзеп турган болзумза-даа, ужудуушкуннун чедимчелиг болурунга чигзинмээн мен. Ракетаның, ооң херекселдериниң, Чер-биле харылзааның идегелдиинге бүзүрөп турган мен. Өске улустар база меңээ бүзүрөп турган боор» — деп, Гагарин сактып чугаалаан.

Төөгүде кирген бо хүнден бээр элээн чылдар эрткен. Ол чылдарда өске космос корабльдериниң ужудуушкуннары кижилерни чаңгыс удаа эвес магадаткан, кайгамчык улуг масштабтыг экспедициялар чоруттунган. Ынчалза-даа баштайгы ужудуушкунче кичээнгей кошкаваан, ол чаа-чаа салгалдарның сонuurгалын хайныктырып турар. Баштайгы космонавт миллион-миллион кижилерниң угаанында дириг хөвээр арткан. Эртеменер академиязының флорунда «Юрий Гагарин» деп корабль бар. Айның картазында «Гагарин» деп улуг кратерни көрүп болур силер. Гагарин деп хоорай бар. Москвада Гагарин шөлү, Калугада, Парижде болгаш Софияда ооң адын эдилээн кудумчулар бар... Ооң ады-биле бичии уругларны адап турар. *(ССРЭ-ниң космонавтызы, Совет Эвилелиниң ийи дакпыр Маадыры Алексей Леоновтуң чүцүлүндөн.)*

224. Номчунар. Байдалдарны, оларның кандыг бөлүктөргө хамааржырын, кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин тодарадыңар.

Дүүн кежээ суггур чаашкын эрткен. Ынчангаш сигенниг черге кылаштаарга, шуут-ла суг сүскен-биле демей. Ыяштарның бүрүлеринде болгаш өлең-сигенде дамды суглар мөндүө берген тургулаар. Оларның аарындан ыяштарның будуктары халайгылап келгилээн. Бичии сырын үнүп кээрге-ле, дамдыларның калбак бүрүлөргө дегген даажы догдурткайны бергилээр, харын чамдыкта эзим иштинде кодан чылгы-даа хоюп ыңай болган ышкаш кылдыр сагындырар.

Эзимниң үстү-биле одуртуп, оожум, ийи-чаңгыс базып каап, ол-бо хажаттарже карак албайн шыпыраңайнып көрүп, бичии-даа шылырт дээн дааш эрттирбези-биле кичээнгейлиг дыңнаалап, кедеп чоруп ор бис.

Мурнувуста ыйгылак чер. Ооң дал ортузунда аажок шыр-гай дөргүн дег шет. Олап аң кокпазы эрткен. Ол орук бисти

бичии төгөрлик оймакка эккелди... Ыржымы хөлчөк. Чаңгыс дамдының бүрү кырынга кээп дүшкени безин тодаргай дыңналып турар.

Ынчаар-ла оожум арга ишти-биле кедеп чорувуста, элээн үе эрте берген. (*Куулар Аракчааны-биле.*)

225. Номчуңар. Чаңгыс чугула кежигүннүг домактарны, оларның кандыг бөлүктөргө хамааржырын айтыңар.

Чем хайнып турар аразында, өгнүң иштин дескиндир көрө кааптым. Дөрде шургуулдалыг ийи аптара. Оларның бирээзиниң кырында ийи чемодан каътташтыр салып каан, база бирээзиниң кырында хана бажы-биле деңнештир номнар чыып үндүрүп каан. Ол-бо талада ийи демир-орун, аай чарыкта орун адаанда үлгүүр хевирлиг шкаф, дедир талада орун адаанда уулзалыг арынның барбалар. Аптаралар биле оруннар аразында үзүктө идик-хеп аскызы. Ширтектер кончуг солун: төгөрлик уулзалар орнунга ак кидисте кара чүң-биле чечектер сырып каан. (*Сергей Пюрбю.*)

□ 226. Номчуңар. Ийи болгаш чаңгыс чугула кежигүннүг домактарны айтыңар. Чаңгыс чугула кежигүннүг домактардан тодаргай арынның, тодаргай эвес арынның болгаш арын чок домактарны аңгылап айтыңар.

КЭЭРГЕЛ ЧОГУВУСТУ.

Долгандыр турар хүрээлелди, арга-арывысты камгалаары – кижичи бүрүзүнүң хүлээлгези деп чүвени эки билир бис. Ынчалза-даа ону үрегдеп, төтчөглөп, кээргел чогувусту көргүзө бээриности солуннарга та чеже катап биживээн дээр. Чаа чыл келирге-ле, арга-арыг кирип, шиви кезер чаңчылывыс ам-даа хевээр-дир. Өреге бүрүзү Чаа чыл уткуурда ёлка тургүзар дээш, шиви кезерге, чылдың-на чечени чок кылып турарывысты санаары безин берге.

Келир үеде салгалывыска чүнү арттырып каар бис? Арга-арывысты шаарартыр кезип кааптарывыска, бойдустуң боду бүткөн байлаандан чүү артарыл? Кылымал шивини хөйүнү бүдүрүп үндүргөш, ону магазиннерге садарын организастан, чоннуң шивиге хереглелин ооң-биле чүгө солуптар арга чогул? Садыг организациялары бо талазы-биле чоннуң чагыын өөренип, ол ёзугаар чагыгны кирип турза чүл?

Чаа чыл чоокшулап орда, арга-арыг ажылдакчыларының, ылаңгыя арга даамалдарының харысалгазын бедидери чугула. Чамдык арга даамалдарының даандырган ажылынга

ээ-харыысалга чогуун ажыглап, шивини кандыг-даа чөпшээрел чокка кезе бээр таварылгалар хей. Чамдыкта оларның сураа безин дыңналбас боор-дур. Арга даамалынга ак сеткилдиг кижилерни шилип тыпкаш, ажылдадыры күзенчиг. (*Шойдар Дүвендей.*)

Мында көдүргөн айтырыгны чөп деп бодаар силер бе? Чүгө?

227. Турза чогуур биче сектерни салбышаан, дүжүрүп бижирер. Ийи болгаш чаңгыс чугула кежигүннүг домактарны айтыңар. Мында кирген чаңгыс чугула кежигүннүг домактар кандыг хевирге хамаар-жырын тайылбырлаңар.

Аныяк назын деп чүве кончуг оглум. Өске черге баргаш турум үреп бак атка кирдиң. Чылбай сугга байлаңнар-даа турар чыылганнар аразынга кандыг-даа кижиге туруп болур. Сиилээш тенек оолдар өттүнме. Алыс чедип алыр дээн күзел-сорулгаң бода. Бергелерге таварышкаш ара доктаава. (*Хөвөңмей Ойдан-оол.*)

228. Номчуңар. Арын чок домактарны болгаш оларның чугула кежигүннерин айтыңар. Ийи чугула кежигүннүг домактарны сайгарыңар.

1. Ам орайтаан-дыр. Хараал көзүлбестеп келди. 2. Аңның кидин-не оъттаар үези бо. Шимчеп, шимээргеп болбас. 3. Бүдүн ажыл хүнүнүң олчазы чаңгыс улуг тыныштан ийикпе, хензиг шимчээшкиден төктүп болур. 4. Мен маңаа хап келийн. Ой, сээң быстанныг бооңну база каап болбас. 5. Имир дүшкүже, чоок-кавыны элээн аңнап болур-дур. 6. Элээн болганда, чоорту-ла чырып эгелээн... Улустуң өөрүүрү-даа кончуг. 7. Черле улуургавас – биче сеткилдиг болур дээш, алдыыртан өрү чолукшуурун кижиге бүрү оралдажыр. Ол чолугарда, аргалыг болза, уштуктук, чулдургууштук болза чогуур. 8. – Ах, сени-даа! Уйгужу межергенни, кулугурну! (*Степан Сарыг-оол.*)

229. Биче сектерни салбышаан, дүжүрүп бижирер. Чаңгыс аймак кежигүннерни, оларның аразында холбаазының чүнүң-биле илереттингенин айтыңар.

Школага өөренирим арай хирелиг чораан. Чурук ыры күш-культура дээн ышкаш кичээлдерге ында-хаая дөрт бешти алгылаптар мен. А бо бойдус орус дыл дээн ышкаш кичээлдерге падым аргажок. Бир катап сан биле бойдус эртемнеринге ийилерни чаңгыс хүн улаштыр «ытпактап» алдым. Кичээл соонда чанар-даа хөңнүм чок. Соңга чанынга муңгаргай тур мен. Чанымга мээң эжим Экил-оол хөглүү кончуг маңнап келди.

– Сан биле бойдуска ийилер алдым. Авам ам база мени кончуур – деп үнүм артында сирлеш кынды.

– Берге үеде кижиге эжинге дузалаар ужурлуг болгай. Бо удаада дузалап шыдавас-тыр мен – дидир.

– Тоолда үш чүүл эртемниг оол дег болган болзумза – дей кааптым.

– Хы, үш чүүл эртемниг оол... – деп, Экил-оол мээң хөрээмни өйүп турар кара муңгаралды эскербейн-дир. – А бис каш эртемнер өөренип турар бис? Сан төөгү бойдус чурулга тыва дыл орус дыл ... Хоо! Бис дээрге үш чүүл эртемниг эвес а хей чүүл эртемниг оолдар-дыр бис!.. (*Шаңгыр-оол Суваңны-биле.*)

230. Чаңгыс аймак кежигүннерниң аразынга болгаш түңнекчи сөстөрниң мурнунга азы соонга чогуур бижик демдектерин салбышаан, дүжүрүп бижинер.

I.

Бүрүзү дазылы болгаш чечээ янзы-бүрү кайгамчык оът-сиген хек чажы валерьянка петров крест болгаш койгун капустазын Зинага көргүзөр дээш эккелген кижиге мен. (*Михаил Пришвин.*)

II.

1. Ажылчын тараачын интеллигент кым-даа тайбың күзээр. 2. Бистиң улус заводтарда фабрикаларда совхозтарда колхозтарда албан черлеринде кайда-даа тайбың күш-ажылын кылып турар. 3. Бистиң чуртувуста янзы-бүрү соок чылыг өй-тап агаарлыг черлер бар.

231. Шаанда тыва улустуң мендилежирин көргүскен үзүндүнү номчунар. Мендилежип, амыр-менди айтырарда хереглеттинген чамдык айтырыг домактары анаа айтырыг домактарындан ылгалдыг (...*Хай-бактан өршээл-ле?* дээн ышкаш) болурунче кичээнгей салыңар.

Шаанда моол-даа, тыва-даа улустуң мендилежири безин ол дылдар эки билирин негээр турган. Шагның дөрт эргилдезиниң, амыдырал-чуртталганың байдалдарын коптаржып айтырары-биле доостур. Долу эвес допчу чижек:

– Амыр-ла!

– Амаар! Силер амыргын-на саадап олур бе?

– Ханаа-думаа, хай-бактан өршээл-ле?

– Өршээл-дирий. Силерниң ынаар ханаа-думаа, хай-бак өршээл-ле?

- Ыт-куштан сол-менди?
- Сол-дуруй. Силерниң ынаар ыт-куштан сол-менди-ле?
- Хар-чам, чут-чураангайдан өң-хүр-дүр бе аңар?
- Өң-хүр болду. Силерниң өң-хүр-ле?
- Сүт-саан элбек?
- Элбек. Силерниң сүт-саан элбек?
- Албан оруу ак, элчи-калдыдан тайбың-на?
- Тайбың...
- Эът чиирден эзе-менди, оът чиирден онча-менди? – дээш-ле баар, хөй-хөёй.

Анаа хүннүн, даңның аргыжып турар ажылчы чон бөдүүн допчузу-биле:

- Сол хонду бе?
- Сол хонду. Сол хонду бе? – дижип эрте бербейнен. (*Степан Сарыг-оолдуу-биле.*)

232. Номчуңар. Тодаргай эвес арынның домактарны айтыңар, оларның онза чүүлүн – чугула кежигүнүнүн канчаар илереттингенин тайыл-бырлаңар.

Кино көрүп олургаш, ыткыр чугаалажып болбас. Бир эвес кинону көргөн болзуңза, маадырларның салым-чолун, оон ыңай чүү болурун электен чугаалай бербе. Чүге дизе көрүп олурар өске улуска солун эвес апаар... Шупту чүве сеңээ билдингир, солун эвес болза, аяр үне берип болур сен...

Кино чаа тыптып турар шагда, оң үнү чок турган. Тывага баштай ону «дириг-чурук» деп адап турган болгай. А ам кино үезинде көрүкчүлөрнүн үнү чок болур ужурлуг. Чүгле комедияларга хөлүн эрттир ыткыр эвес кылдыр каттырып болур силер. Сеанс үстү бергенде, сыгырып, алгырып-кышкырышпаңар. Залга олурар, тоорук казып, чемненип болбас. (*«Сылдыс-чыгаш» солунундан.*)

233. Номчуңар. Чаңгыс аймак кежигүннерлиг домактарны, оларда кандыг чаңгыс аймак кежигүннер барын, эвилелдер дузазы-биле азы эвилел чокка холбашканын айтыңар.

Хамык чүвени чугаалаарга-ла белен болбайн. Шынында, мал бажын өстүрүп, оң эъткир болгаш сүткүр чоруун көвүдедип, быжыг чем-суурун болгаш материал-техниктиг баазанын тургузуп, тараа шөлдериңиң культуразын бедидип, дүжүткүр чоруун чедип ап, бүгү агрохемчеглерни сагып деп чүве белен бе?..

— Чонга чылыг болгаш чырык, делгем болгаш улуг бажың бербейн, оларның материалдыг байдалын экижитпейн, бедик культурага чаңчыктырбайн, олар-биле политкижизидилгелиг болгаш культура-массалыг ажылдар чорутпайн, кандыг негелде кылыр боор, кандыг сагылга-чурумну чедип алыр боор! Барган-на черимге бүгү чүвени оон эгелээн кижжи мен. (Олег Сувакпит.)

234. Номчуңар. Адалгаларны тывыңар. Оларны бижик демдектери-биле канчаар аңгылаанын тайылбырлаңар.

— Ээй, Дүкеек, дүү инектерин бажын дос! Хөөг-хөөг, хөөг-хөөг!

— Ха! Ха! Дүргедеп көрүңерем, инектер шаашкактаар дей бердилер. Ха!

— Долчаң кайда бардың? Четтигип тур сен бе?

— Мында мен, угбай. Ам чаңгызы артты. Хөөг-хөөг! Дагыр-Мыйыс, бээр кел че! (Чооду Кара-Күске.)

235. Кирилде сестерни чогуур бижик демдектери-биле аңгылавы-шаан, дүжүрүп бижиңер.

1. Аас-кежи бооп өдөктө тодуг инектерниң ышкыштаа-рындан, кегжениринден өске, чүү-даа шимээн чок болган. 2. Сактырга тараалар суксуну хангаш, амыраанын илередип, чайганып тургулаан-даа ышкаш. 3. Ажыы-биле чугаалаарга чамдык көргүзүглөр ооң сагыжынга кирбес, а дүрген чугаалар ындында-ла кадыг кулакка орта дыңналбас, ынчангаш ужуру эки билдинмес болгулаан. 4. Үе-шаг эрткен тудум чүге-ле чүве ийик чагаалар чылдың чүгле ужу-бажында келзе келир апарган. 5. А артканнары баштыңының үлегерин эдерипкени-ле ол боор оң баштарын чайгылап, хөөнүг-хөөн чок баскылап чоруй сөктүп кешкилепкенер. (Биче-оол Ондар.)

236. Номчуңар. Кирилде домактарны айтыңар, оларга бижик дем-дектерин хереглээнин тайылбырлаңар.

...Эш Нас-Сүрүң, сен база бичии шегле шүве, аң-мең дугайында солун чугаа соонда, соонда болзун, бистер борта мал-маган дугайында домак кылыр деп тур бис. (Хөрээн хозаткаш.) Ынчаарга болган болза, эштер, келзе чогуур кижилер шупту чыгып келген төлээде, Агылыг салбырының малчыннарының хуралының аксын ажыдар деп санал бар. (Чүүлдүгзүнген үннер, ында-мында ийи-чаңгыс адыш часкаашкыны дыңналгылаан.)

...Мен борта хурал даргалары соңгуп турган херээ чок деп бодай-дыр мен, эштер. (Чанында эштеринче көргүлээн.) Бо-ла мындыг хевирлиг, бистерге дагзып кагза ажырбас боор. (Чүүлдүгзүнген шимээн үнген. «Шын-дыр, даргалар көвүдээрге...» деп чугаа дыңналып бар чыткаш, чиде берген. Каткы дыңналган... Дарга ол кижини хөй улузундан караа-биле дилээш, тыппайн барган.) Шимээн-шимээн, эштер. Чугаалажыр айтырыг болза чаңгыс чүүл (дарга оон ыңай чаңгыстап адаан)... (*Кызыл-Эник Кудажы.*)

237. Номчуңар. Домак сөстөрни айтыңар.

1. – Аа, дарга, база дыка-ла чечен-дир аа?! – Чок, ол болза мээң сөзүм эвес, Пушкин ынча дээн. 2. – Ийе, ногааларны удавас олуртуп, тарып доозар бис... 3. – Па, бо бичежек, шончалай-даа ышкаш, ай-даа ышкаш чүү деп чүве боор? 4. – Охаай, солун-на чүве-дир... Редиска, редиска... Каям, меңээ база бирээден бижий каавыт. 5. – Ойт, ойт, чедишкинден бажың дескине бербезин халак. 6. – Чок, чок, даргалар, Валя угбайның чем кылыры онза, ону ескээр чорутпаңар. 7. – Ча, даргага балдың тутсувут, ындыг мөге кижки каш кагар-ла болгай ол! – Уваа, мынчаар кертирге кайын боор, чаңгыс черже кагар-ла болгай. 8. – Охаай, чоп кончуг солун чоор, чугаалап көрүңер харын, дарга... 9. Экий! Ча, кандыг ажылдап тур силер?.. 10. – Оо, кай дыңнавааның ол чоор бе, Хөөрээр?.. 11. – Каям, база бирээден кудуп бээйт... 12. – Чаа, оолдар, мындыг бир чүвени сүмележип алыр-дыр... (*Салчак Тока.*)

238. Шээжилеп алыңар.

ТӨРЭЭН ДЫЛЫМГА ЙӨРЭЭЛ.

Улуг-Хемниң агымы дег күштүг, ак-көк Тывавыстың дээри дег арыг, бора хектиң эдери дег өткүт, алдын-сарыг сыгырганың ырлаары дег элдептиг төрөөн дылым! Сенде хову-шөлдөрниң делгемнери, тайга-таңдыларның бедиктери, кылаң хөлдөрниң оожум-топтуу, оран-делегейниң оът-сигениниң айдызы, аң-меңиниң алгы-кышкызы сиңген.

Чырык өртемчейге карак чивеш аразында чуртталгамда тыва дылдыг төрөөн чонум аразында чор мен. Өргүн-көвей улустарның дылдарының, аялгаларының аразыга меңге шагда хомустуң үнү бооп чаңгыланып чор, өлчей-кежиктиг, хайыралыг төрөөн дылым! (*Шулуу Сам.*)

ДОПЧУЗУ

6 КЛАСС

1. Тыва дыл дугайында 3

5 класска өөрөнгөн чүүлдерин катаптаары

2. Синтаксис болгаш пунктуация 6
3. Фонетика болгаш орфография 8
4. Лексика болгаш сөс чогаадылганы 10
5. Морфология, сөс чогаадылганы болгаш орфография 13

Лексика

6. Ниити ажыглалдың сөстери. Диалект сөстери 17
7. Профессионал сөстөр. Терминдер 20
8. Эргижирээн сөстөр. Чаа сөстөр 23
9. Үлөгерлеп алган сөстөр 26
10. Табулар болгаш эвфемизмдер 30
11. Топонимдер, гидронимдер болгаш этнонимдер 33
12. Фразеологизмдер 36

Сөс чогаадылганы болгаш орфография

13. Сөстөрдүн тыптыр аргалары 38
14. Тудуштуу болгаш аңгылап бижири нарын сөстөр 41
15. Дефистеп бижири нарын сөстөр 42
16. Хурааңгай сөстөр 45

МОРФОЛОГИЯ БОЛГАШ ОРФОГРАФИЯ

Ат орну

17. Ат орнунун утказы болгаш грамматиктиг демдектери. Ат орнунун бөлүктөрү 48
18. Арынның ат оруннаны 50

19. Айтылганың ат оруннары. Айтырыгыңың ат оруннары 53
 20. Тодарадылганың ат оруннары. Тодаргай эвес ат оруннары 56

Кылыг сөзү

21. Кылыг сөзүнүң утказы болгаш грамматиктиг демдектери 59
 22. Бөдүүн, нарын болгаш составтыг кылыг сөстери 62
 23. Кылыг сөзүнүң залогтары 64
 24. Кылыг сөзүнүң видтери 67
 25. Причастиелер 70
 26. Эрткен үениң причастиези 73
 27. Келир үениң причастиези 75
 28. Деепричастиелер 79
 29. Каттышкак деепричастие 81
 30. Кожаланчак деепричастие 84
 31. Эрткен деепричастие 86
 32. Болбас деепричастие 88
 33. Кызыгаарлаар деепричастие 90
 34. Үдекчи деепричастие 91
 35. Кылыг сөзүнүң наклонениелери 94
 36. Кылыг сөзүнүң болуушкун наклонениези болгаш ооң үелери 96
 37. Болуушкун наклонениезиниң эрткен үези 97
 38. Болуушкун наклонениезиниң амгы үези 101
 39. Болуушкун наклонениезиниң келир үези 104
 40. Кылыг сөзүнүң дужаал наклонениези 107
 41. Кылыг сөзүнүң даар наклонениези 110
 42. Кылыг сөзүнүң чөпшээрел наклонениези 112
 43. Кылыг сөзүнүң кызыгаарлаар наклонениези 114
 44. Кылыг сөзүнүң дугайында өөрөнгенин катаптаары 117

Наречие

45. Наречиениң утказы болгаш грамматиктиг демдектери 120
 46. Наречиелерниң бөлүктери 122
 47. Наречиелерниң тургустунары 124
 48. Наречиелерни шын бижири 127
 Катаптаашкын 128

Эдеринчилер

49. Эдеринчилерниң утказы болгаш грамматиктиг демдээ. Дузалал
 аттар 129
 50. Янзы-бүрү чугаа кезектерин эдеринчилер кылдыр хереглээри 132
 Катаптаашкын 133

Эвилелдер

51. Эвилелдерниң утказы болгаш грамматиктиг демдээ	134
52. Эвилелдерни бөлүктээри	135
53. Эвилелдерлиг домактарга бижик демдектери	137
Катаптаашкын	138

Артынчылар

54. Артынчыларның утказы болгаш грамматиктиг демдээ	139
55. Артынчыларны бөлүктээри	141
56. Артынчыларны шын бижиири	144
Катаптаашкын	146

Аян сөзү

57. Аян сөзүнүн утказы болгаш грамматиктиг демдээ	147
58. Аян сөстөрин шын бижиири	150
Катаптаашкын	151
59. 6 класска өөрөнгөн чүүлдерин катаптаары	152

7 КЛАСС

1. Тыва дыл болгаш өске дылдар	158

6 класска өөрөнгөн чүүлдерин катаптаары

2. Лексика, сөс чогаадылгазы болгаш орфография	161
3. Морфология болгаш орфография	165

СИНТАКСИС

Сөс каттыжышкыны

4. Сөс каттыжышкынының сөстен болгаш домактан ылгалы	170
5. Сөс каттыжышкыннарының тургузуу болгаш грамматиктиг утка- лары.....	173
6. Сөс каттыжышкыннарында болгаш домакта сөстөрниң холбаазы ...	176
Катаптаашкын.....	180

Домак

7. Домактың тургузуу болгаш грамматиктиг утказы	180

ИЙИ ЧУГУЛА КЕЖИГҮННҮГ ДОМАКТАР

8. Домактың чугула кезигүннөри. Кол сөс биле сөглөкчинин аразында тааржылыга	184
9. Кол сөстүн илеретинери	186
10. Кол сөстүн көргүзүкчүлери	189

11. Сөглөкчинин илереттинери	191
12. Кылыг сөстүг бөдүүн болгаш составтыг сөглөкчилер	193
13. Ат сөстүг составтыг сөглөкчилер	196
14. Кол сөс биле сөглөкчинин аразында тире	198
15. Сөглөкчинин составында модальдыг сөстөр	200
16. Домактын ийги черге кезигүннери	203
17. Немелде	205
18. Тодарадылга	208
19. Капсырылга	211
20. Байдалдар	213
21. Деңнелгелиг бөлүглөп болгаш аңаа биче сек салыры	217

ЧАҢГЫС ЧУГУЛА КЕЖИГҮННҮГ ДОМАКТАР

22. Чаңгыс чугула кезигүннүг домактар дугайында ниити билиг	220
23. Тодаргай арынның домак	222
24. Тодаргай эвес арынның домак	224
25. Арын чок домактар	227
26. Ат домактары	230

ДОЛУ БОЛГАШ ДОЛУ ЭВЕС ДОМАКТАР

27. Долу болгаш долу эвес домактар дугайында билиг	233
28. Домак сөстөр	235

ЧАҢГЫС АЙМАК КЕЖИГҮННЕРЛИГ ДОМАКТАР

29. Чаңгыс аймак кезигүннерлиг домактар дугайында билиг	238
30. Каттыштырар аялга (интонация) дузазы-биле холбашкан чаңгыс аймак кезигүннер	241
31. Эвилелдер дузазы-биле холбашкан чаңгыс аймак кезигүннер	245
32. Чаңгыс аймак болгаш чаңгыс аймак эвес тодарадылгалар	249
33. Чаңгыс аймак кезигүннерниң түңнекчи сөстери	251

АДАЛГАЛАРЛЫГ, КИИРИЛДЕ СӨСТЕРЛИГ БОЛГАШ КИИРИЛДЕ ДОМАКТАРЛЫГ ДОМАКТАР

34. Адалга	256
35. Кириилде сөстөр болгаш кириилде домактар	258
Чыл дургузунда өөрөнгөн чүүлдерин катаптаары	263

Учебное издание

*МОНГУШ Доруг-оол Алдын-оолович
ДОРЖУ Клара Бюрбюлдеевна*

ТУВИНСКИЙ ЯЗЫК

Учебник

для 6–7 классов средней школы

На тувинском языке

Четвертое издание

Редактор *З. К. Монгуш*

Художественный редактор *В. У. Донгак*

Технический редактор *А. А. Чернова*

Компьютерный набор и верстка *Н. С. Бугняк*

Корректор *А. А. Кужугет* *Ю. Аржаг*

Сдано в набор 20.08.2007. Подписано в печать 15.10.2007.
Формат 60x90 $\frac{1}{16}$. Бумага офсетная. Гарнитура TTSchoolBook.
Печать офсетная. Физ. печ. л. 17,5. Усл. кр.-отг. 17,19. Уч. изд. л. 17,02.
Тираж 6000 экз. Заказ № 242

Тувинское книжное издательство,
667000, г. Кызыл, ул. Щетинкина и Кравченко, 57

Отпечатано в ОАО «ПИК «Офсет»»,
660075, г. Красноярск, ул. Республики, 51